

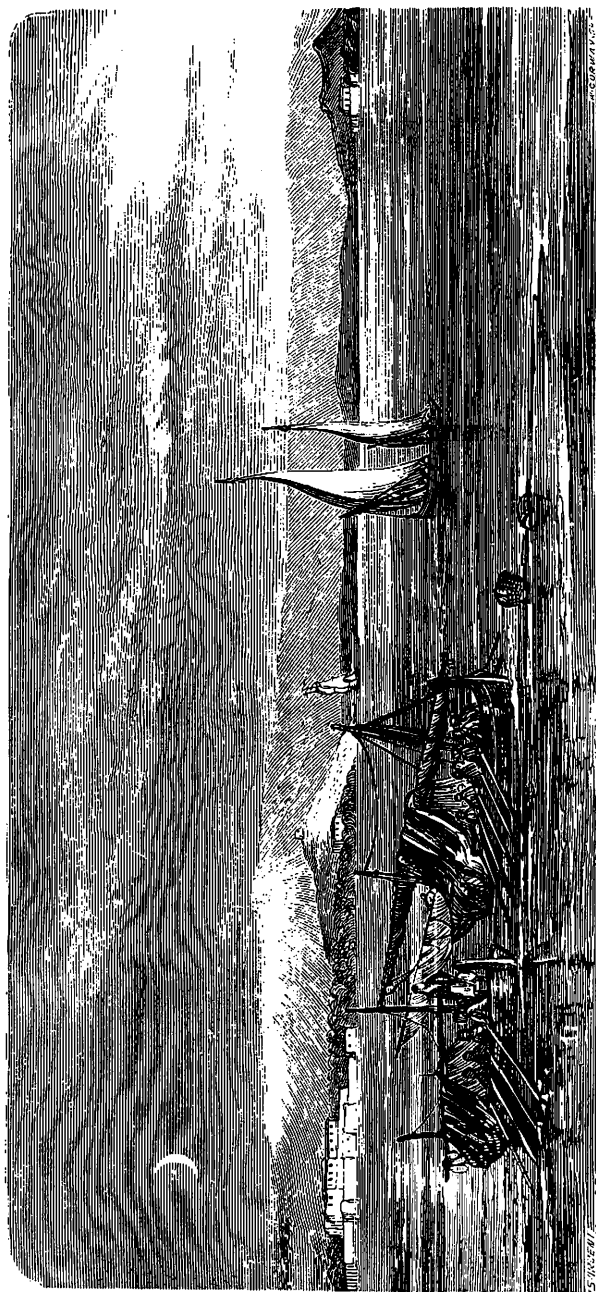

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ

Γ. Μ. ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ	: Θεόφιλος Κορυδαλεύς, ο ίατρος-μητροπολίτης Άρτης	Σελ. 297
ΜΙΧ. ΚΟΚΟΛΑΚΗ	: 'Ο Έβλιγιά Τσελεμπί στα Ίωάννινα	» 323
ΕΥΣΤΡ. ΠΑΤΣΑΛΙΑ	: "Μπάσταινα" ένα ιδιόμορφο έμποράγματο δικαίωμα στην Ήπειρο, κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας	» 340
ΕΥΣΤΡ. ΠΑΤΣΑΛΙΑ	: Πίνακας τών άγροκτημάτων που ύπηρχαν στόν νομό της Άρτας τό έτος 1913	» 353
ΣΑΠΦΩ Κ. ΒΑΡΔΙΑ	: Τά μεταβυζαντινά μνημεία της Άρτας	» 367
Γ. Μ. ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ	: Περίπτωση παιδοφορίας του Δεσποτάτου στην Άρτα	» 394
Ν. ΚΑΡΑΒΑΣΙΑΗ	: Ή Μανιώ	» 408
Οίκονομικές ένισχύσεις πρós τό Σύλλογο "ΣΚΟΥΦΑΣ"		
ΕΝΘΕΤΟ ΤΕΥΧΟΣ	: Ή Άρτα στη Νεοελληνική Λογοτεχνία τ. 8	

Σαλαώρα. Γκραβούρα του 1838. 'Ιδιωτική συλλογή Γ. Καρατσιώλη.

ΣΚΥΦΛΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ * ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ * ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΤΟΜ. Η'

ΑΡΤΑ - 1991/1

ΤΕΥΧΗ 74-75

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΟΥΡΥΔΑΛΛΕΥΣ' Ο ΙΑΤΡΟΣ - ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Γ.Μ. ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ

Ἐφορμὴ στὴν ἐκπόνηση αὐτῆς τῆς μελέτης στάθηκε ὁ χειρόγραφος ἱατρικὸς Κώδικας τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα, πού ἀπόκειται στὴν Ἐθνικὴ μας Βιβλιοθήκη καὶ ἀποδόθηκε στὸν ἱατρό Θεόφιλο Κορυδαλλέα, μιὰ ἀπ' τὶς μεγαλύτερες πνευματικὲς προσωπικότητες τοῦ ἑλληνικοῦ 17ου αἰώνα, καὶ μητροπολίτη στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα μας, τὴν Ἄρτα.

Στὸν «Κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος», πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς Ἰ. καὶ Ἀ. Σακελλίωνα, καὶ στὸν ὁποῖο τὸ χειρόγραφο φέρει τὸν κωδικὸ ἀριθμὸ 1494, σημειώνεται: «τεῦχος ἐκ χάρτου κοινοῦ μῆκ. 0,21, πλάτ. 0,15, κατὰ τὴν ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα γεγραμμένον, ἐκ φύλλων δέ συγκεϊμένον 444, ἀλλ' ἑλλιπὲς ἐν τῷ τέλει. Περιέχονται ἐν αὐτῷ (...) β' Θεοφίλου «Περὶ διαχειρημάτων (sic) καὶ ἄλλα περὶ Ἰατρικῆς».¹

Ὁ ἀνώνυμος, πού χειρογράφησε τὸ ἱατρικὸ κείμενο ἀναφέρεται σὲ δύο πραγματείες ὑπὸ τοὺς τίτλους:

1) «Θεοφίλου περὶ διαχωρημάτων» (σ. 16-23 τοῦ χ/φ) καὶ 2) «Τοῦ αὐτοῦ Θεοφίλου περὶ οὕρων θεωρία» (σ. 24-36).

Μετὰ τὴν ἐνδειξὴ «Τέλος» (πού σημειώνεται μὲ κεφαλαιογράμματη γραφή) προστίθεται μὲ διαφορετικὴ γραφικὴ ὕλη καὶ «δι' ἄλλης χειρός»: «(ΤΕΛΟΣ) τοῦ Θεοφίλου περὶ τῆς τῶν οὕρων θεωρίας» ὅπως φαίνεται κι ἀπ' τὸ ἐδῶ παρατιθέμενο ἀπόσπασμα.

1) Ἰ. Σακελλίωνος - Α.Ι. Σακελλίωνος (1892), «Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος», Ἐν Ἀθήναις, σ. 267.

μαθήσει· διὰ ἀξιοθάναι ἑαυτὴν δι' ἀρχὴν· ἢ ἴσως ὑπεθάναι αὐτῆ· ἢ διὰ τοῦτο·
ἐν τῷ ἴσως αὐθιγμοῦ αὐτῆ ἐκείνην ἐργασίαν μαθησάν·

ΤΕΛΟΣ

Ὁ Cl. Tsourkas, ἀπ' τοὺς νεότερους καὶ σημαντικότερους μελετητῆς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κορυδαλλέως, διερωτᾶται γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου παρόλο πού —ὅπως γράφει— «γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κορυδαλλεύς ὄχι μόνο σπούδασε αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ ἐξάσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ». Συμπληρωματικά τονίζει ὅτι «τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ μελετηθεῖ»² κλείνοντας, ἔτσι, τὸ θέμα χωρὶς καμιά ἄλλη ἀναφορά μέσα στὸ ἐξαιρετο καὶ βασικὸ γιὰ κάθε παραπέρα ἔρευνα βιβλίον του.

Στὸ παραπάνω ἐρώτημα ἀποσκοπεῖ νὰ δώσει μιά ἀπάντηση ἢ παροῦσα μελέτη, μαζί μέ τὴν παρουσίαση τῶν κυριότερων ἀπ' τὰ περιστατικά τῆς πολυκύμαντης ζωῆς τῆς κορυφαίας αὐτῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας καὶ ὅπως ὅποτε ἐκείνων πού συνδέονται μέ τὴν ιδιότητά του ὡς ἱατροῦ καὶ μητροπολίτου Ἄρτης.

Ταυτόχρονα, ἡ μελέτη αὐτὴ συνιστᾶ καὶ μιά ἐπιμέρους προσπάθεια γιὰ τὴν ἔρμηνεα τῆς βιογραφίας του στὰ χρόνια πού συνδέονται μέ τὴν —ἀπὸ πολλοὺς ἀναφερόμενη— «νόσησή» του, τὴν πρὶν ἀπ' αὐτὴ (τὴν «προνοσηρή») ὅπως συνηθίζουμε νὰ λέμε) προσωπικότητα τοῦ ἴδιου, ἐνῶ δὲν παραλείπεται καὶ ἡ —γιὰ πρώτη, ἐπίσης, φορά— παρουσίαση τῶν στοιχείων ἐκείνων πού ἀφοροῦν στὴν ψυχοθεραπευτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴν ψυχο(παθο)λογία ὡς συγκεκριμένου κλάδου τῆς Ἰατρικῆς, ὅπως αὐτὰ προβάλλονται μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίον του «περὶ ἐπιστολικῶν τύπων», ἐκδομένο ἤδη ἀπ' τὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα.

* * *

Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰώνα (πού στάθηκε γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος ὁ μέγας αἰώνας τῆς Φιλοσοφίας) ἡ πνευματικὴ παρουσία τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως (μητροπολίτη τῆς Ἄρτας τὸ 1640) κατέχει μιά ὀλόγελα ξεχωριστὴ θέση.

Ὁ ἴδιος ὑπῆρξε, εἰδικότερα, μιά ἀπ' τὶς μεγαλύτερες ἱατροφιλοσοφικὲς προσωπικότητες τοῦ αἰώνα αὐτοῦ.³ Ἡ ἀκτινοβολία τῆς ὑπερακόντισε τὰ ὅρια τοῦ

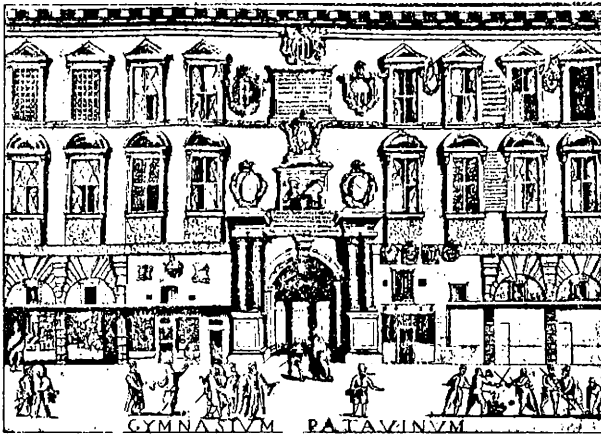
2) Cl. Tsourkas (1967), «Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)», Thessalonique, σ. 98. (Πλοῦσια βιβλιογραφία).

3) Βλ. καὶ Ἄ. Γκιάλα (1977), «Ἡ ἑλληνικὴ Ἰατρικὴ παιδεία καὶ οἱ φορεῖς αὐτῆς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα», Ἀθήναι, σ. 68.

ελληνικού χώρου αλλά και τὰ ὄρια τοῦ χρόνου (τῆς ἐποχῆς του) καί γιά δύο περίπου αἰῶνες, στή βάση τῆς φιλοσοφικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ καί τῆς ὄλης παιδείας τοῦ Ἑθνούς μας, βρίσκεται ὁ μέγας αὐτός διδάσκαλος, ὁ «ἀκρως εἰς φιλοσοφίαν ὑπερηκοντικῶς οὐ μόνον πάντας τῶν ἐν Ἰταλίᾳ φιλοσοφούντων (πρωτοπόρων —τότε— σ' ὀλόκληρη τήν Εὐρώπη), ἀλλά δὴ καί τῶν Ἑλλήνων τῶν ἡμετέρων (ἐνν.: τῶν ἀρχαίων) οὐ κατόπιν ἰών»⁴.

Γεννημένος στήν Ἀθήνα τό 1574 (σύμφωνα μέ τίς νεότερες ἔρευνες⁵), ἔφερε τό οἰκογενειακό ὄνομα Σκορδαλός.⁶

Μετά τή μαθητεία του στήν Ἀθήνα, ἀναχώρησε τό 1604, σέ ἡλικία 30 ἐτῶν, γιά τήν Ἰταλία καί φοίτησε στό Ἑλληνικό Κολλέγιο τῆς Ρώμης μέ τό ὄνομα «Κορυδαλίδης» (Coridalides)⁷ καί ὄχι Σκορδαλός ἢ Κορυδαλλεύς⁸ ὅπως ὁ ἴδιος ἐξαρχαίσε τό πραγματικό του ἐπίθετο. Τό 1608 καί ὕστερα ἀπό τετράχρονη καί πλέον παραμονή στή Ρώμη, ἐγγράφεται στό, ὑπό τήν προστασία τῆς ἐνετικῆς Δημοκρατίας, περίφημο Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, γιά σπουδές στή Φιλοσοφία καί τήν Ἱατρική.

1. Τό φημισμένο Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας τό 1600.

2. Μάθημα Ἀνατομίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας.

4) Ἰδιόγραφο σημεῖωμα τοῦ μαθητῆ τοῦ Κορυδαλλέως Γερμανοῦ τοῦ Λοκροῦ σέ χειρόγραφο κώδικα τῆς συνοδικῆς βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας. Μέσα στό Σπ. Π. Λάμπρου (1916) «Περί τῆς Παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας», Νέος Ἑλληνομνημῶν, Τ. ΙΓ', σ. 283.

5) Cl. Tsourkas (1967), «Les années d'études de Theophile Corydalée au college grece de Rome». Στό: «Balkan Studies», 8, 1, σ. 118.

6) Ἰ. Γενναδίου (1931), «Ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν μεταγενεστέρων Ἀθηναίων», Ἐν Ἀθήναις, σ. 9: «...ἐγεννήθη ἐν τινι χωρίῳ παρά τό πρός δυσμάς τῶν Ἀθηναίων ὄρος Κορυδαλλόν (τό χωδαίσι Σκορδαλόν), ὅθεν καί τό ἐπώνυμον αὐτοῦ». Κατά τόν Θ.Ν. Φιλαδέλφεια («Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ τουρκοκρατίας», 1902, Ἐν Ἀθήναις, Τ. Ι, σ. 208, σημ. 1: «Ἵσως τό παρακείμενον χωρίον Περιστερί, φέρει κακῶς μεταπεφρασμένον τό ἀρχαῖον ὄνομα τοῦ πετεινοῦ Κορυδαλός, ὅπου ἐγεννήθη καί ὁ διδάσκαλος Θεόφιλος».

7) Cl. Tsourkas (1967), ὁπ.π., σ. 116.

8) Ἰ. Γενναδίου (1931), ὁπ.π. σ. 9 («Τό ὄνομα ἀπαντᾶ συχνάκις δι' ἑνός λ ἐσφαλμένως»).

Μετά τό πέρας τῶν σπουδῶν του καί ὕστερα ἀπό αὐστηρότατη κρίση, ἀναγορεύτηκε, τόν Ἰούνιο τοῦ 1613, διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας καί τῆς Ἱατρικῆς «ἐν τῇ συνήθει αἰθούσῃ τοῦ ἁγίου Κολλεγίου τῶν Ἐνδοξοτάτων κ.κ. φιλοσόφων καί ἰατρῶν εἰς συνεδρίαν ἐν βραχεῖ συγκληθέντων ἐπί τῷ τῆς κατάθεσι γραμματικῆς ἐξετάσεως» ὅπως ἀναφέρεται στό σχετικό πρακτικό, στό ὁποῖο προστίθεται ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος «ἀπήγγειλε τά σημεῖα αὐτοῦ ἑκατέρω (τῇ ἐπιστήμῃ) χθές αὐτῷ κλήρω ἐξαχθέντα, καί ἐπ' αὐτῶν ἐξετασθεῖς ἄριστα ἐφέρθη τόσον κατά τήν ἀντίκρουσιν καί ἀντιστροφῆν τῶν σοβαροτάτων ἀντιρρήσεων τῶν γενομένων αὐτῷ διά τῶν Ἐξοχωτάτων ἐλεγχόντων, αὐτόθι κλήρω ἐξαχθέντων, ὅσον καί κατά τήν θεραπείαν περιστατικοῦ ἐν τῇ Ἱατρικῇ χθές αὐτῷ προφορικῶς προταθέντος⁹». Τά διάσημα ἔλαβε ἀπό τόν περίφημο Καίσαρα Κρεμονίνι, τόν διδάσκαλό του στή Φιλοσοφία.

Παράν ἦταν, ἐπίσης, καί ὁ διάσημος διδάσκαλός του Σανκτόριους (κύριος ἐκπρόσωπος τῆς λεγόμενης Ἱατρομηχανικῆς Σχολῆς στήν ἐποχή αὐτή τῆς Ἱατρικῆς τοῦ Μπαρόκ, θεμελιωτής τῆς πειραματικῆς Φυσιολογίας τοῦ Μεταβολισμοῦ, ὁ πρῶτος πού εἶχε τήν ἰδέα νά καταμετρήσει τήν θερμοκρασία τοῦ σώματος).

Τό 1613 ἐπέστρεψε στήν Ἀθήνα ἀφοῦ ἕνα διάστημα ὀλίγων μηνῶν ἔγινε διδάσκαλος στήν ἐλληνική κοινοτική Σχολή τῆς Βενετίας.¹⁰

Στήν Ἀθήνα δίδαξε γιά πέντε ὀλόκληρα χρόνια σ' ἕνα στενό κύκλο ἐπίλεκτων μαθητῶν, ἀλλά ἀνικανοποίητος ἀπ' τήν παραμονή του στή γενέτειρα, συνέχισε τήν διδακτική του δραστηριότητα στή βε-

νετοκρατούμενη Κεφαλληνία καί μετά ἕνα ἔτος πῆγε — γιά πρώτη φορά — στή Ζάκυνθο διδάσκοντας καί ἀσκώντας τό ἐπάγγελμα τοῦ ἱατροῦ. Ἀνάλαβε τή σχολαρχία τῆς ἐκεῖ Σχολῆς «ὑπό Ζακυνθίων λίαν παρακληθέντι φροντιστηρίου παρ' αὐτῶν συγκροτηθέντος προστήναι¹¹». Ἀπό νωρίς ἀπόκτησε μεγάλη φήμη ὡς διδάσκαλος καί ἱατρός («φήμη παρά πᾶσιν ἦν αὐτοῦ πολλή¹²). Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ζακύνθου Ν. Κατραμῆς ἀναφέρει ὅτι «μετῆρχετο καί τόν ἱατρόν εἰς τάς οἰκογενεῖας τῶν ἀρχόντων (...) ἔμεινεν ἐν Ζακύνθῳ διδάσκων ἀπό τοῦ 1620 μέχρι τοῦ 1626, ὑπεραγαπώμενος ὑπό πάντων¹³».

Ἀνάμεσα στούς ἐκεῖ μαθητές του ἦταν καί ὁ γνωστός Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός (ἀπό τούς λαμπρούς διδασκάλους τοῦ Γένους, πού δίδαξε στήν Ἄρτα ὅπου τόν προσκάλεσαν οἱ τότε πρῶχοντες τῆς πόλης), ὁ μόνος ὁ ὁποῖος ὑπέμεινε

9) *Cl. Tsourkas* (1967), ὅπ.π. σ. 369-370 (Annexe 6).

10) *Κ.Δ. Μέρτζιου* (1958), «Θ. Κορυδαλλεύς ὁ Ἀθηναῖος». Στό περιοδικό «Τά Ἀθηναϊκά», τ. 11 (Χριστούγεννα 1958), σ. 9.

11) *Α. Γορδίου*: «Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ», Ἔκδ. Κ.Ν. Σάθα (1872), «Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη», Ἐν Βενετία, Τ. III, σ. 432. Ἐπίσης: Ἔκδ. Σπ. Π. Λάμπρου (1907), «Νέος Ἑλληνομνήμων», Τ. Δ. σ. 41. («Βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ»).

12) *Ibid.*, σ. 432 (Σάθας), σ. 40 (Λάμπρος).

13) *Β. Κατραμῆ*, Ἀρχιεπισκόπου Ζακύνθου (1880), «Φιλολογικά ἀνάλεκτα». Ἐν Ζακύνθῳ, σ. 125.

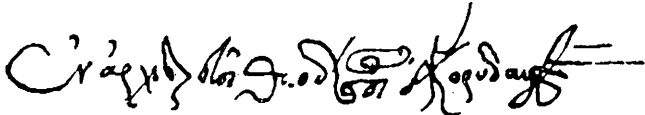
τή συμπεριφορά ενός χαρακτηριστικά ιδιόρρυθμου ανθρώπου, αφού ο Κορυδαλεύς «ὡς διδάσκαλος ἦτο θαυμάσιος, ὡς ἄνθρωπος ὅμως καθίστα αὐτόν δυσάρεστον καὶ ἀφόρητον τὸ ὄργιλον καὶ τὸ μεμψίμοιρον καὶ φιλοχρήματον αὐτοῦ».¹⁴

Στὴ διάρκεια τῆς σχολαρχίας του στὴ Ζάκυνθο «ἦτο κληρικός, ἔχων τὴν κουράν τοῦ μοναχοῦ»¹⁵. Ἦδη «ἐκαλεῖτο καὶ Θεοδόσιος (...) καὶ ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου»¹⁵. Σέ λίγο, ὅμως, ξανάγινε λαϊκός αφού «ὁ ἀνεξάρτητος χαρακτήρας του, διαμορφωμένος μέσα σέ ἕνα φιλελεύθερο ἰδεολογικά παιδευτικό περιβάλλον ἦταν δύσκολο νά συμβιβασθῆ μέ τὸ μοναχικό σχῆμα»¹⁶.

Ὅταν στὸν πατριαρχικό θρόνο ἀνῆλθε ὁ, ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς, φωτισμένος Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, ἔστειλε ἀπ' τῆ Ζάκυνθο, ὅπου βρισκόταν τότε, συγχαρητήρια ἐπιστολή πού στάθηκε ἀφορμὴ νά κληθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπ' τὸν ἴδιο τὸν Λούκαρι, ὁ ὁποῖος γνώριζε «καὶ ἄλλοθεν τὴν μεγάλην αὐτοῦ φιλολογικὴν δεινότητα»¹⁷.

Μοιράζοντας τὴ διαμονή του ἀνάμεσα στὴν Κωνσταντινούπολη (εἶτε ὡς διδάσκαλος ἀρχικά, εἶτε ὡς Μεγάλος διερμηνευτῆς τοῦ Πατριαρχείου σέ μιὰ δευτέρη περίοδο) καὶ στὴ Ζάκυνθο, μ' ἕνα μεσοδιάστημα παραμονῆς στὴν Ἀθήνα (στὴν ὁποία παρέμεινε —διδάσκοντας καὶ γράφοντας τὴ «Λογική» του— γιὰ ἄρκετο χρόνο «ὡς ἀπὸ μαγνήτου ἐλκόμενος πρὸς τὴν πατρίδα»¹⁸), ἀνέλαβε καὶ πάλι τὴ διεύθυνση τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας στὴν Κωνσταντινούπολη.

Στίς 14 Νοεμβρίου 1640 χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου μέ ἔδρα τὴν Ἄρτα.¹⁹

²⁰ Ἡ ὑπογραφή τοῦ Θ. Κορυδαλέως
«Ὁ ἐν ἀρχιερεῦσι Θεοδόσιος Κορυδαλεύς»

Στὴ Μητρόπολη τῆς Ἄρτας ἔμεινε ἴσαμε τὸ 1642 (ἢ ὡς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1643 κατ' ἄλλους). Ἀναγκάστηκε νά παραιτηθεῖ καὶ ἐγκαταστάθηκε τελικά στὴν Ἀθήνα διδάσκοντας σ' ἕνα εὐρὺ, τώρα, κύκλο μαθητῶν. Περήφανοι οἱ Ἀθηναῖοι γιὰ τὸν συμπατριώτη τους, τὸν τίμησαν ιδιαίτερα.

Διάφορες ἐπώδυνες προσωπικὲς περιπέτειες συντέλεσαν στὴν ἔκλυση μιᾶς

14) Θ.Ν. Φιλαδέφῃς (1902), ὅ.π. Τ. Ι, σ. 209.

15) Ν. Κατραμῆ (1880), ὅ.π., σ. 126.

16) Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου (1974), «Ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεύς καὶ οἱ ἀπαρχές τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως καὶ παιδείας στὶς ἑλληνικὲς χώρες (1613-1670)». Μέσα στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Τ. 10, σ. 380.

17) Θ.Ν. Φιλαδέφῃς (1902), ὅ.π. Τ. Ι, σ. 209.

18) *Ibid.*, Τ. Ι, σ. 210.

19) Κ. Σάθα (1868), «Νεοελληνικὴ Φιλολογία», Ἐν Ἀθήναις, σ. 252-253. Βλ. καὶ Nicolai Comneni Papadopoli (1726), «Historia Gymnasii Patavini», Venetiis, Τ. ΙΙ, σ. 298: «... creatus Naupacti Ambraciae que Metropolitae». Ὁ Θεόφιλος (Θεοδόσιος) Κορυδαλεύς ὀνομάζεται ἐδῶ, λαθεμένα, «Νικηφόρος».

20) Κ.Θ. Δημαρᾶ (1987), «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», Ἀθήνα, σ. 48β. — *Ci. Tsourkas* (1967), ὅ.π. pl. 1.

αντιδραστικής κατάθλιψης. Ἔτσι, καταπονεμένος κι ἀπ' τὸ γήρας, «λόπη ἀμέτρως συσχεθείς, εἰς ἕκστασιν μικροῦ δεῖν ἤλθε φρενῶν²¹». Πέθανε τὸ 1646.

* * *

Παρόλες τίς προσπάθειες πού ἔγιναν τελευταῖα (καί ιδιαίτερα μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ βασικοῦ καί σημαντικοῦ ἔργου τοῦ Κλ. Τσοῦρκα καί ὄσων στή συνέχεια ἀκολούθησαν) γιά τὸ φωτισμό τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου τοῦ Θ. Κορυδαλλέως, φαίνεται νά ἰσχύει ὡς ἓνα μεγάλο βαθμό αὐτὸ πού εἰπώθηκε ἐδῶ κι ἓνα περίπου αἰῶνα: «ἀγνοοῦνται πολλά τῶν κατ' αὐτόν²²» τὸν «σοφώτατον» (ὅπως ἀποκαλεῖται σ' ὄλα τὰ ὡς τώρα ἐκδομένα ἢ τὰ σέ χειρόγραφα σωζόμενα καί γιά ὄρες ἀνέκδοτα ἔργα του), ἀλλά καί τὸν «περιφανῆ ἐπ' ἀρετῇ καί παιδείᾳ» ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Μελέτιος,²³ μητροπολίτης κι αὐτὸς στήν Ἔρτα, ἰατρός καί γνωστός γεωγράφος-συγγραφέας.

Στὸ πρόσωπό του ἔχουν δεῖ τίς (πέρα ἀπ' τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καί μέ εὐρύτερες προεκτάσεις σ' ὀλόκληρη τὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολή) «ἀπαρχές τῆς φιλοσοφικῆς διανόησης καί παιδείας». Εἶδαν τὸν ἀναντίρρητα κορυφαῖο φιλόσοφο ἀλλά καί τὸν ἀμφιλεγόμενο θεολόγο πού τὴν ὀρθόδοξη πίστη του θέλησαν πολλοὶ νά ἀμφισβητήσουν, τὸν κληρικό πού γιά ἓνα διάστημα «πέταξε τὰ ρᾶσα καὶ ξανάγινε λαϊκός», τὸν χαρακτηρολογικὰ ἰδιόρρυθμο καί μέ ἔντονες ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις ἄνθρωπο, μιά ἀνήσυχη προσωπικότητα, ἔκφραση καί τῆς γενικότερης ἀνήσυχιας τῶν χρόνων του. Εἶδαν (καί ἡ προσπάθεια γιά μιά τέτοια θέαση καί φωτισμό τῆς ζωῆς τοῦ ἔργου του συνεχίζεται μέ ὀλοένα καί αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον) τὸν πολυγραφότατο συγγραφέα πού ἓνα μεγάλο μέρος τῆς πνευματικῆς δημιουργίας παραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτο.

Σ' ἓνα τέτοιο πλαίσιο θά μπορούσε ἴσως νά ἐνταχθεῖ καί ἡ παρούσα μελέτη, πού στοχεύει —ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν ὅποια προσπάθεια καί μιᾶς κάποιας ψυχογραφικῆς ἀνάλυσης— στήν διερεύνηση τῆς πατρότητας τοῦ ἱατρικοῦ χειρογράφου (λαθεμένα ἀποδιδόμενο στὸν Κορυδαλλέα), μαζί μέ τὴν παρουσίαση τῶν στοιχείων ἐκείνων, τὰ ὅποια ἀφοροῦν σέ ἐπὶ μέρους θέματα τῆς Ἱατρικῆς (ὑποστηρικτικοῦ τύπου ψυχοθεραπευτικῆς πρακτικῆς) μέ βάση τὰ ἤδη ἐκδομένα ἔργα τοῦ κορυφαίου αὐτοῦ ἱατροφιλοσόφου τοῦ 17ου αἰῶνα, πού γιά μιά περίοδο ἔγινε μητροπολίτης στὸν στενὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς ιδιαίτερης πατρίδας μας, τῆς Ἔρτας, ἀλλά ἡ πνευματικὴ του ἀκτινοβολία ὑπερακόντισε τὰ ὅρια τοῦ τόπου του καί τοῦ καιροῦ του καί στάθηκε, γιά διακόσια ὀλόκληρα χρόνια, ὁ Μεγάλος τοῦ Γένους μας Διδάσκαλος.

Ὡς διδάσκαλος: Ἡ παιδευτικὴ του δράση ὡς διδασκάλου σχετίζεται πρῶτιστα μέ τὴ λειτουργία τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, τὴν ὅποια διηθύνη «λίαν εὐδοκίμως²⁴» ὡς «Ἀρχιδιδάσκαλος²⁵», ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Λουκάρ-

21) Ἀν. Γορδίου «Βίος...». Ἔκδ. Κ. Σάθα, σ. 447. Ἔκδ. Σ. Λάμπρου, σ. 53.

22) Μ.Ι. Γεδεών (1883), «Χρονικά τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας». Ἐν Κωνσταντινουπόλει, σ. 79.

23) Μελετίου (1784), «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, Τ. Γ, σ. 451.

24) Θ.Ν. Φιλαδελφέως (1902), ὄπ.π. Τ. Ι, σ. 210.

25) Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου (πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως) «Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐκ τοῦ κλήρου ἀρετῆ καί παιδείᾳ, διαπρεψάντων», Ἔκδ. Θ.Μ. Ἀριστοκλέους, 1866, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, σ. 147: «διαπρέψας ἐν τῇ κατὰ τὴν βυζαντιὰ Πατριαρχικῇ Σχολῇ Ἀρχιδιδάσκαλος».

ως, «ὄστις ἐτίμα τόν ἄνδρα²⁶». Ἐκεῖ «διέπρεψε Σχολαρχῶν μετὰ κλέους²⁷». Τὴν ἀναδιοργάνωσε καὶ τὴν ἀναβάθμισε δίνοντάς της ἓνα γνήσιο πανεπιστημιακὸ χαρακτήρα. Οἱ μέθοδοι καὶ ἡ ὅλη διδασκαλία του συντέλεσαν στὴν ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη βελτίωση τῆς μάθησης, πού προχωροῦσε «ἐπὶ τὰ μείζω καὶ τελεώτερα²⁸».

Μετὰ τὴν ἀρχικὴ τοποθέτησή του στὴ Βενετία καὶ τὴν ἐκεῖ διδασκαλία του ἐπὶ τετράμηνο, ξαναγύρισε στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του ὅπου καὶ παρέμεινε, ἐκφράζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του, πού τοῦ συμπεριφέρθηκαν μὲ τὸν πιὸ ἐξοχο τρόπο. Ἔρωτος βαριά, «ἔτυχε φιλανθρώπου θεραπείας καὶ νοσηλείας ὑπὸ τῶν συμπατριωτῶν, διὰ τοῦτο εὐγνωμοσύνης ἕνεκα ἠθέλησε μετὰ τὴν ἐντελῆ ἴασιν ν' ἀποδώσῃ τὰ τροφεῖα τῇ τεκούσῃ²⁹». Δίδαξε, ἔτσι, «καρποφόρος³⁰» φιλοσοφία, ἀστρονομία, γεωγραφία καὶ ἄλλα μαθήματα. Γρήγορα, ὅμως, ἄφησε τὴν Ἀθήνα καὶ πῆγε στὴν Κεφαλληνία. Σὲ λίγο ἐγκαταστάθηκε στὴ Ζάκυνθο, σ' ἓνα τόπο ὅπου «θερμῶς καλλιεργούμενα τὰ γράμματα³¹» βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος δράσης. Σὲ ἔγγραφο (ἀπ' τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας) σταλμένο στὸν Δόγη ἀπ' τὸν ἐκεῖ προβλεπτή, ἀναγράφεται ὅτι ὁ Κορυδαλλεύς: «διαμένει ἀπὸ ἕξ ἐτῶν εἰς τὴν πόλιν ταύτην καὶ διδάσκει τὰ παιδιὰ (...) ὁ ρηθείς Κορυδαλλεύς θεωρούμενος ὡς ἄνθρωπος μεγάλης μορφώσεως ἀπολαύει γενικῆς ἐκτιμήσεως παρά τῶν ἐδῶ κατοίκων καὶ ἰδιαίτερος παρά τῶν τὰ πρῶτα φερόντων, οἱ ὅποιοι στέλλουν τὰ παιδιὰ των, ἵνα διδάχθωσιν ἀπὸ αὐτῶν³²».

Ἀνάμεσα στοὺς ἐδῶ μαθητὲς του ἦταν —ὅπως εἰπώθηκε— καὶ ὁ Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός, ὁ ὁποῖος «ἐγένετο ὁ πιστότατος τῶν μαθητῶν (...) τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα δαιμονίου καὶ πολυμαθεστάτου διδασκάλου³³».

Ἀργότερα, μετὰ τὴν τοποθέτησή του στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ἄρτας καὶ τὴν παραίτησή του ἀπ' αὐτόν, πῆγε καὶ πάλι στὴν Ἀθήνα καὶ ἔγινε ὁ «ιδρυτῆς τῆς ἐν Ἀθήναις τῆς φιλοσοφικῆς Ἀκαδημίας³⁴».

«Καὶ αὐθις», γράφει ὁ Ἄν. Γόρδιος, «μαθητιῶντες οὐκ ὀλίγοι πανταχόθεν συνέρρεον³⁵». Εἶναι αὐτοί, πού στὴ συνέχεια, «εἰσήγαγον καὶ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἐπαρχιῶν νεωτερίζοντά τινα φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ παιδαγωγικὰς μεθόδους³⁶».

26) Μ.Ι. Γεδεών (1883), ὅ.π., σ. 75.

27) Κωνσταντίου Α', «Περὶ τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς», Ἐκδ. Θ.Μ. Ἀριστοκλέους, 1866, σ. 350. Βλ. καὶ Α.Κ. Δημητρακοπούλου (1872), «Ὁρθόδοξος Ἑλλάς», Ἐν Λειψία, σ. 157: «ἐσχολάρχησε μετὰ κλέους».

28) Κωνσταντίου Α', «Περὶ τῆς Πατρ. Σχ.», Ἐκδ. 1886, σ. 350.

29) Θ.Ν. Φιλαδέλφειος (1902) ὅ.π., Τ. 1, σ. 208-209.

30) Τρ. Ε. Εὐαγγελίδου (1936), «Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας», Ἐν Ἀθήναις, Τ. Ι, σ. 235.

31) Μ.Κ. Παρانیκα (1867), «Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν Γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (19^ο) ἑκατονταετηρίδος», Ἐν Κωνσταντινουπόλει, σ. 150.

32) Ἀναφέρεται ἀπ' τὸν Κ.Δ. Μέρτζο: «Θεόφιλος Κορυδαλλεύς ὁ Ἀθηναῖος». Περιοδ. «Τὰ Ἀθηναϊκά», τ. 11 (Χριστούγεννα 1958), σ. 13-14.

33) Ι. Γενναδίου (1931), ὅ.π. σ. 9. Βλ. καὶ Θ.Ν. Φιλαδέλφειος, (1902), ὅ.π. Τ. Ι, σ. 208 («ὁ δαιμόνιος ἀληθῶς οὗτος ἀνήρ»).

34) Μ.Κ. Στεφανίδου (1926), «Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως», Ἀθήναι, σ. 2.

35) Ἄν. Γόρδιος «Βίος...», Ἐκδ. Σάθα, σ. 446, Σπ. Λάμπρου, σ. 53.

36) Μ.Κ. Στεφανίδου (1926), ὅ.π., σ. 4.

“Όσο για τόν ἴδιο, ἀναφέρεται ὅτι «καί ἐν Κύπρῳ διετέλεσε ἐπί τινα χρόνον διδάσκαλος, ἐκεῖ δέ σώζεται καί εἰκὼν αὐτοῦ³⁷».

Οἱ χαρακτηρισμοί «κλεινός καί ἀκάματος διδάσκαλος τοῦ Γένους³⁸», «περικλε-
ής³⁹», «ἀριπρεπής⁴⁰», καί «διάσημος⁴⁰», «σοφός⁴¹» ἢ «διαπρεπέστατος διδάσκαλος⁴²»,
βρίσκουν τήν ἀπόλυτη δικαίωσή τους στά ὅσα ἀναφέρει γιά τόν Κορυδαλλέα ὁ Π.
Κοδρικᾶς, πού —μιλώντας γιά τά σχολεῖα καί τούς διδασκάλους τῆς τουρκοκρα-
τούμενης Ἑλλάδας— τονίζει ἐμφαντικά ὅτι κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ τήν
ὠφέλεια πού προξένησαν στό Γένος τά Σχολεῖα ἐκεῖνα ἀπ’ ὅπου, γιά πρώτη φορά
μέ τόν Κορυδαλλέα, ξανάνθισαν τά φιλοσοφικά μαθήματα «εἰς τήν κατεξη-
ραμένην γῆν τῆς Ἑλλάδος⁴³».

Ἦς φιλόσοφος: Παρόλο πού ἡ ἀξία τοῦ Κορυδαλλέως ὡς τοῦ κορυφαίου
φιλοσόφου στά σκοτεινά αὐτά χρόνια τῆς δουλείας τοῦ Γένους, τοῦ φιλοσόφου
πού σφράγισε ὁλόκληρο τό διάστημα ὡς τήν ἐποχή τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτι-
σμοῦ, δέν ἀμφισβητήθηκε ἀπό κανένα, παραθέτω ὁλόκληρο τό παραπάνω ἀναφε-
ρόμενο ἐξοχο κείμενο τοῦ Κοδρικᾶ: «Ποῖος τῶν βαρυγνώμων, ὅσον δύστροπος καί
δυσάρεστος ἤθελεν ἦσθαι, ἡμπορεῖ νά ἀρνηθῆ ἀπό μισόκαλον φιλαυτίαν τήν ὠφέλειαν
ὅπου ἐπροξένησεν εἰς τό Γένος μας τό Πατριαρχικόν Σχολεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλε-
ως (...) τό Κοινόν Σχολεῖον τῶν Ἀθηνῶν, ἐξ οὗ κατά πρώτον μετά τήν ἄλωσιν τά τῆς
Ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας εἰς τήν κατεξηραμένην γῆν τῆς Ἑλλάδος διά
τοῦ Κορυδαλλέως ὡς ἐκ νέου ἀνεφύησαν⁴⁴...»

Ἔνας πρόδρομος τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρις
(πού γιά ἓνα διάστημα παρέμεινε στήν Ἄρτα καί φοίτησε στίς ἐδῶ Σχολές τῆς)
γράφει ὅτι στά χρόνια ἐκεῖνα τοῦ «παχυτάτου σκότους⁴⁵», ὁ Κορυδαλλεύς «οὐκ
ἀμωδρὸν ἄστρον φιλοσοφίας ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀπέστειλε⁴⁶».

Τονίστηκε ἤδη ἡ διαμόρφωση τοῦ Κορυδαλλέως ὡς φιλοσόφου μέσα στό
ἰδεολογικά φιλελεύθερο περιβάλλον τῆς Πάδοβας, μέ τόν «περιώνυμο καί περιζή-
τητο» Κ. Κρεμονίни στήν ἔδρα τῆς νεο-ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας (εἰδικά ἰδρυμέ-
νη ἐκεῖ μέ πρώτο καθηγητὴ τόν, ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς, Νικόλαο Τομαῖο).

Στίς μεγάλες ἐκεῖνες ὥρες («τίς ὥρες τῶν γενικότερων ἐπιστημονικῶν κατακτῆ-

37) Μ.Ι. Γεδεών (1883), ὁ.π., σ. 79.

38) Μ.Ι. Γεδεών (1883), «Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι τρεῖς». Περιοδ. «Κό-
σμος», Ἐν Κωνσταντινουπόλει, Ἔτος Α, 1883, Τ. Δ, σ. 473.

39) Θ.Ν. Φιλαδέλφεως (1902), ὁ.π., Τ. Ι, σ. 211.

40) Μ.Κ. Παρανίκα (1867), ὁ.π., σ. 15.

41) Ibidem. Ἐπίσης: Κωνσταντίου Α, «Περὶ τῆς Πατρ. Σχ.», Ἐκδ. 1866, σ. 351.

42) Θ.Ν. Φιλαδέλφεως (1902), ὁ.π. σ. 208. —Χρ. Παπαδοπούλου (1935), «Ἡ ἐκκλησία καί ἡ ἑλληνικὴ
παιδεία κατὰ τοὺς μετὰ τήν ἄλωσιν χρόνους». Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Τ. Ι0, Μέρους Γ, σ.
37.

43) Π.Κ. Κοδρικᾶ (1818), «Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου», Ἐν Παρισίῳ, σ. ιζ.

44) Ibidem. Ὁ ἴδιος ὁ Κοδρικᾶς γράφει ἐπίσης: «ἂν ἐνδέχεται εἰς μίαν ὀλοτελῆ καταστροφὴν νά εὐρεθῆ
τι πρὸς παρηγορίαν τοῦ Γένους μας, ἰδιαίτερον κῶχημα, τοῦτο ἐξάπαντος εἶναι ἡ ἀδιάκοπος ἐκεῖνη χρυσὴ
σειρὰ τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία διῆκνεται κατὰ συνέχειαν ἀπὸ τόν Ὅμηρον ἕως τόν Εὐστάθιον, ἀπὸ τόν
Ἡρόδοτον ἕως τόν Μελέτιον (ἐννοεῖ τόν μητροπολίτη τῆς Ἄρτας στά 1691-1696 καί ἱατρόν Μελέτιον
Μῆτρον), ἀπὸ τόν Ἀριστοτέλην ἕως τόν Κορυδαλλέα...» (σσ. 1γ-ιδ).

45) Εὐγένιος Βουλγάρεως (1766), «Ἡ Λογικὴ». Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας, ἔτει αψῆστ', σ. 42.

46) Ibid., σ. 41.

σεων καί ἀνακατατάξεων τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ στοχασμοῦ⁴⁷) στή βάση τῆς ὅλης φιλοσοφικῆς παιδείας βρίσκεται καί πάλι ὁ Ἄριστοτέλης, ὄχι ὁμως —ὅπως παρτηρεῖ ὁ Παπανούτσος⁴⁸— παραποιημένος ἀλλά καινούργιος, γνήσιος καί αὐθεντικός, πού ὡς τέτοιος διδάσκεται στήν Πάδοβα ἀπό τόν Κρεμονίνο κοντά στόν ὁποῖο μαθήτευσε ὁ Κορυδαλλεύς, ἰσάξιος τοῦ διδασκάλου ἀπ' τήν ἄποψη τῆς βαθιάς γνώσης καί τοῦ εὐστοχοῦ σχολιασμοῦ τῶν κειμένων τοῦ Σταγειρίτη.

Εἶναι ὁ ἴδιος ἐκεῖνος Ἄριστοτέλης, πού —ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Γ. Καρᾶς στή σχετικῶς πρόσφατα ἐκδομένη διατριβή του— συνοδεύει καί τροφοδοτεῖ καί τόν στοχασμό τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος (σέ μιά ἐποχή ἰδεολογικῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στόν μεταβυζαντινὸ καί τόν καινούργιο δυτικοευρωπαϊκὸ κόσμο τῶν νέων ἰδεῶν, σέ μιά ἐποχή προβληματισμοῦ ἀναφορικά μέ τή δόμηση τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης) στηρίχτηκε σ' αὐτόν καί μαζί του ξεκίνησε στήν πραγμάτωση τῆς πνευματικῆς του ἀναγέννησης.⁴⁹ Ὁ Ἄριστοτέλης —συνεχίζει ὁ συγγραφέας— ὡς τρόπος σκέψης καί ἀναζήτησης τῆς ὀρθολογικῆς ἀλήθειας, βρῆκε ἓνα λαμπρὸ ἐρμηνευτὴ στό πρόσωπο τοῦ Κορυδαλλέως, πού «έβαλε τή σφραγίδα του σ' ὄλο τόν 17ο, ἀλλά καί στόν 18ο αἰῶνα, ἀκόμη καί στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου, σημαδεύοντας μιά νέα περίοδο ἀνάπτυξης τῆς σκέψης στόν ἑλληνικὸ χῶρο⁵⁰».

Ὁ Κορυδαλλεύς μετέφερε αὐτόν τόν νέο Ἄριστοτελισμὸ στήν ἑλληνικὴ Ἄνατολή, καί μέ τήν ἔντονη καί συνεχῆ διδακτικὴ του δραστηριότητα συντέλεσε στήν ἐμφάνιση ἐνός καινούργιου ἐκπαιδευτικοῦ προσανατολισμοῦ πού ὀνομάστηκε «θρησκευτικὸς ἀνθρωπισμός» (κοσμικοποίηση τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκκλησιαστικῆς ὡς τότε ἀνώτερης ἐκπαίδευσης καί μετεξέλιξη τῆς σέ ἀνθρωπιστικὴ στό νόημα πού αὐτὴ «χειραγωγοῦσε τοὺς σπουδαστὲς σέ μιά μέθοδο στοχασμοῦ, πού τὰ κριτήριά του ἦταν μᾶλλον προϊόν τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας γιὰ ἔρευνα παρά κάτι τὸ δοσμένο ἀπ' τήν αὐθεντία ἢ καθιερωμένο ἀπ' τήν ἀποκάλυψη⁵¹»).

Ἦς θεολόγος: Σέ ἀντίθεση μέ τήν βαθιὰ φιλοσοφικὴ του παιδεία καί γνώση, ἡ καθαρὰ θεολογικὴ του κατάρτιση (ὅπως καί ἡ ὀρθόδοξη, ἀκόμη, πίστη του) ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ πολλοὺς. «Ὁ πολὺς ἐν τοῖς φιλοσοφικοῖς οὗτος ἀνὴρ» —γράφει ὁ Ζαβίρας— «ἐχώλεε ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἰγνύαις ἐν τοῖς θεωρητικοῖς⁵²». Ὁ Ἄν. Γόρδιος εἶχε ἤδη σημειώσει σχετικὰ: «...Ὅνκ ὀρθοποδῶν ἦν ὅλως πρὸς τήν

47) Γ. Κορνούτου (1984) «Κορυδαλεύς (Σκορδαλός) Θεόφιλος». Μέσα στή «Μεγάλη Γενικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» Ὑδρία, Τ. 34, σ. 230.

48) Ε. Παπανούτσου (Ἐπιμέλ.), 1953, «Βασικὴ Βιβλιοθήκη», «Ἄετοῦ», Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, Ἀθῆναι, Τ. Α', σ. 16.

49) Γ. Καρᾶ (1981), «Ἡ ἐξέλιξη τῶν φυσικῶν - θετικῶν ἐπιστημῶν καί τὸ περίγραμμα τῆς παιδείας στήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας», Ἀθῆνα, σ. 35.

50) Ibid., σ. 34.

51) G.P. Henderson (1977), «Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ». Ἑλλ. μετάφρ. Φ.Κ. Βώρου, Ἀθῆνα, σσ. 25-26. Βλ. καί Λ. Μπενάκη (1986), «Κορυδαλλεύς Θ.». Μέσα στό «Παγκόσμιο βιογραφικὸ λεξικό. Θεματικὴ - Ἀλφαβητικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία». Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Τ. 5, σ. 41. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτὴ σημειώνουμε ἐδῶ πῶς σέ μιά ἄλλη, βιβλιοκριτικὴ, ἐργασία του, ὁ ἴδιος αὐτός συγγραφέας (ἀπ' τοὺς σύγχρονους καί πλέον ἀντικειμενικοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου τοῦ Θ. Κορυδαλλέως) τονίζει φανερά τήν ἀντίθεσή του στό νὰ ἐμφανίζεται συνεχῶς ὁ Κορυδαλλεύς ὡς ἀντιμεταφυσικὸς (Λ. Μπενάκης. Περ. «Ἑλληνικά» 1970, Τ. 23, τ. 2, σ. 402).

52) Γ.Ι. Ζαβίρας (ἐπανέκδ. 1972), «Νέα Ἑλλάς», Ἀθῆναι, σ. 313.

ἀλήθειαν. Εἰ γὰρ μὴ ἀμφοτέραις ταῖς ἰγνώαις, ἀλλὰ γοῦν θατέρᾳ τούτων ἐχώλευσ⁵³».

Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων στό «Περὶ Θεοδοσίου Κορυδαλλέως καὶ τῆς ἀσεβείας αὐτοῦ⁵⁴», ἀφοῦ ἀναφέρει ὅτι διετέλεσε μαθητῆς τοῦ «ἀσεβεστάτου Κρεμονίου», τὸν χαρακτηρίζει ὡς «ἄθεον», «χωλεύοντα ἐν τοῖς περὶ πίστεως» καὶ «Αἰρετικόν» (ὁπαδὸ τῆς αἰρετικῆς διδασκαλίας τοῦ Καλβινισμοῦ «τῆς Καλβινικῆς φρενοβλαβείας⁵⁵» ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ ἴδιος ὁ Δοσίθεος).

Θὰ ἔξιζε νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ σύγχρονός του ἱατροφιλόσοφος Γ. Κορέσιος σέ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κορυδαλλέα, γιὰ τὸν ὁποῖο κι αὐτὸς πίστευε πῶς «στέργει τὰ τοῦ Καλβίνου καὶ ὄχι τὰ τῶν Γραικῶν⁵⁶», γράφει ὅτι «πρέπει νὰ ἱατρῶσω τὸ ἀρρώστημά σου⁵⁷». Γιὰ τὸν ἐκδότη ὁμως αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς, τέτοιες κρίσεις καὶ τέτοιοι χαρακτηρισμοὶ «εἶναι ἐν μέρει ἀδικοὶ» καὶ προέρχονται «ἐκ προσωπικῆς ἀντιζήλιας καὶ προστριβῶν τῶν δύο τούτων μεγάλων τοῦ γένους διδασκάλων⁵⁸».

Ἀναφέρεται ὅτι πολλὰς ἀπ' τὶς θεωρούμενες ὡς αἰρετικὲς δοξασίαις ἀνέπτυξε ὁ Κορυδαλλεύς ἀπ' τὸν ἄμβωνα τὴν ὥρα τῆς ἐνθρόνισης τοῦ Γιαννιώτη Πατριάρχου καὶ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἄρτης Παρθενίου Α' τοῦ Γέροντος, ὁ ὁποῖος τὸν χειροτόνησε, ὕστερα ἀπὸ λίγο διάστημα, μητροπολίτη στήν Ἄρτα. Ὁ Πατριάρχης ἀνέθεσε σ' ἓνα πρῶν μαθητῆ τοῦ Κορυδαλλέως «εἰπεῖν ἀπ' ἐκκλησίας τὰ τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τὰ δίκαια καὶ ἀναιρῆσαι καὶ τὰς τοῦ Κορυδαλλέως βλασφημίας». Ἐκεῖνος «ἐστηλίτευσε αὐτόν, ὅς, παρῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ ζητούμενος διασπαραχθῆναι ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἔφυγεν⁵⁹». Ὡστόσο, «τὰ πλείω τῶν σκευωρηθέντων τε καὶ λαληθέντων ἦσαν ἀνυπόστατα» καὶ ὁ δεινὸς πολέμιος τοῦ Κορυδαλλέως ὀδηγήθηκε στήν ἐναντίον του πολεμικὴ «τῇ ἰδίᾳ μνησικακίᾳ μᾶλλον δουλεύων ἢ τῆς Ὄρθοδόξου διδασκαλίας ὑπεραμυνόμενος⁶⁰». Πράγματι, τὰ αἷτια ἀνάγονται σέ καθαρά προσωπικό ἐπίπεδο καὶ σέ παλαιότερα γεγονότα («προϋπῆρχον ἐν ἐχθρᾷ πρὸς ἀλλήλους ὄντες οὐ τὴν τυχαίαν⁶¹»), πού σχετίζονται κυρίως μέ οἰκονομικά θέματα καὶ ἰδιαίτερα μέ τὸν τρόπο πληρωμῆς τοῦ διδασκάλου, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε νὰ τοῦ διδάξει «ἐπιμθορνία» τὴν ὕλη τῆς «Λογικῆς».

Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησίαν, τὰ ἔργα τοῦ Κορυδαλλέως —τονίζει σέ

53) Ἀν. Γορδίου «Βίος...». Ἐκδ. Κ. Σάθα, σ. 475, Σπ. Λάμπρου, σ. 77.

54) Δοσίθεου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων (ἐπανεκδ. 1983), «Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων», Θεσσαλονίκη, Βιβλ. ΙΑ, κεφ. 10, παράγραφος Β, σ. 63.

55) Δοσίθεου (1608), «Ἐγχειρίδιον κατὰ τῆς καλβινικῆς φρενοβλαβείας». Ἐν ἔτει σωτηριῶ ἀχῆ'. Ἐν τῇ περιφῆμῳ πόλει μπουκουρέστι τῆς Οὐγκροβλαχίας.

56) Κ.Ι. Δυοβουνιώτου (1936), «Ἐπιστολὴ Γ. Κορεσίου πρὸς Θ. Κορυδαλλέα». Μέσα στό περιοδ. «Ἐκκλησία», ἔτος ΙΔ, 5-9-1936, σ. 282. Στὴν ἐπιστολὴ ἀναγράφεται: «Καλβίνος ὁ κοιλιόδουλος».

57) Ibid., σ. 284.

58) Ibid., σ. 282.

59) Γ.Ι. Ζαβίρα (ἐκδ. 1972), ὁ.π., σ. 313.

60) Μ.Ι. Γεδεών (1883), ὁ.π., σ. 80. Ὁ συγγραφέας προσθέτει: «περὶ δὲ τῶν κατ' αὐτὸ γραφέντων ὑπονοῶ ὅτι τὸ μὲν ἡ μεγάλη φήμη, ἦν ἤρατο ὁ Κορυδαλλεύς ἐπὶ μαθήσει καὶ τῇ κατὰ φιλοσοφίαν εὐδοκίμησει, ἥς ἔχομεν ἰκανὰ μνημεῖα, προῦκάλει τὴν κατ' αὐτοῦ ὀργὴν τῶν ὀμοτέχνων κατεδόντων κεραμέων». Σημειώνει, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἀφοσίωσή του στόν Λούκαρι, οἱ συνήθειες κρίσεις ὀργῆς καὶ θυμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ θεολογικὴ του ἐπιπολαιότητα, «ἐξέτρεφον τὴν κατ' αὐτοῦ μὴνιν». («πολεμίους μαινομένους»).

61) Ὁ Λ. Μπενάκης (1986, ὁ.π., σ. 40) σημειώνει: «οἱ κατηγορίες γιὰ “καλβινισμό” καὶ “ἀθεϊσμό” ἐναντίον του, εἶχαν ἀσφαλῶς προσωπικά καὶ ὄχι ἰδεολογικά κίνητρα». Κατὰ τὸν Γ.Ι. Κονιδάρη («Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», 1970², Ἐν Ἀθήναις, Τ. Β, σ. 210): «πάντως αἱ ἐπὶ καλβινισμῷ κατηγορίαι φαίνονται ἐξογκωθεῖσαι ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του». Ὁ Ι.Ν. Καρμίρης («Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός», 1937, Ἀθήναι, Τ. Ι, σ. 199) γράφει: «τὰ περὶ καλβινισμοῦ ἐν γένει τοῦ Κορυδαλλέως ἐμεγαλοποιήθησαν ἀσφαλῶς ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του. (Μελετιῶ Ἀθηνῶν, μν. ἔ. ΙΙΙ, 451)».

έντελῶς πρόσφατα ἐκδομένο βιβλίο του ὁ Ν. Ψημμένος— «ἀποτέλεσαν ἐπὶ πολλές δεκαετίες τὴν μόνη ἀποδεκτὴ ἀπ' τὴν ἐπίσημη ἐκκλησία βάση γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὰ ἀνώτερα σχολεῖα τοῦ Γένους⁶²». Καί εἶναι αὐτό —συνεχίζει— τὸ «ιστορικό παράδοξο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας» ποῦ συνδέεται μέ τόν Κορυδαλλέα, ὁ ὁποῖος ἀπ' τῆς μιά συνετέλεσε μέ τὸ ἔργο του στήν ἐγκατάλειψη τῆς ὡς τότε ἑρμηνείας καί διδασκαλίας τοῦ Ἄριστοτέλους, κι ἀπ' τὴν ἄλλη, μέ ἀπόφαση τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου, ἀναγνωρίστηκε, ἀργότερα, καί ἀνακηρύχτηκε σέ ἀποκλειστικό ἐκφραστή τῶν ἐπιταγῶν τῆς⁶³.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι καί ἡ ἄποψη τοῦ G. Henderson, ποῦ ὑπογραμμίζει πῶς τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἐδίδαξε κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας καί ὅτι τὸ ἔργο του ἦταν σύμφωνο μέ τίς ἀπόψεις καί τοὺς σκοποὺς τῆς Ἐκκλησίας⁶⁴.

Ἐπιπλέον τὸ ἐπιμέρους γεγονός τῆς χειροτονίας του (ἀπ' τόν ἴδιο τόν Πατριάρχη, ἓνα μόλις χρόνο ὕστερα ἀπ' τὸ παραπάνω ἀναφερόμενο ἐπισόδιο τῆς στηλίτευσής του καί τοῦ κινδύνου νά λιντσαρισθεῖ ἀπὸ τὸ μαινόμενο πλῆθος) ὡς μητροπολίτου τῆς Ἄρτας,⁶⁵ εἶναι τρανὴ ἀπόδειξη ὅτι ἡ Ἐκκλησία δέν θεώρησε τόν Κορυδαλλέα ὡς αἰρετικό.

Ὡς μητροπολίτης τῆς Ἄρτας:

Μέ βάση τίς ποικίλες, τίς τόσο διαφορετικὲς μεταξύ τους, βιβλιογραφικὲς πηγές, οἱ λόγοι τῆς ἀνάρρησής του στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ἄρτας εἶναι ἀδύνατο νά διευκρινισθοῦν μέ ἀκρίβεια.

Καταρχὴ ἀναφέρεται ὅτι ἡ τοποθέτηση τοῦ Κορυδαλλέως ὡς μητροπολίτου Ἄρτης, ἐγινε ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ἀρτινῶν φίλων τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ, ποῦ πῆγαν γιὰ τόν σκοπὸ αὐτὸ στήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Ἄν. Γόρδιος ἀναφέρει σχετικά: «ὁ δέ Κορυδαλλεύς Θεόφιλος, οὐ μετὰ πολὺ τοῦ Εὐγενίου τῆς Ἄρτης ἐξεληθόντος, παρακλήσει τινῶν τῶν ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τινα χρεῖαν ἀναβάντων πεισθεῖς ἀρχιερεὺς Ναυπάκτου καί Ἄρτης ἀναδεικνύεται καί Θεοδόσιος ἀντὶ Θεοφίλου μετονομάζεται καί μετ' ὀλίγον τὴν Ἄρταν καταλαμβάνει, μητροπολίτης τῆς ἐπαρχίας ταύτης καί ὢν καί καλούμενος⁶⁶». Ὁ Κωνσταντῖος Α' (Πατριάρχης στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα) τὴν συνδέει μέ ἐπιθυμία τοῦ ἴδιου τοῦ Κορυδαλλέως νά γίνει Ἄρχιερέυς, λέγοντας: «τῶ τῶν Ἀρχιερέων πληρόματι ὀρεγόμενος ἐγκαταλεχθῆναι, τὸ μοναχικὸν ὑπέδου τριβώνιον, Θεοδόσιος μετονομάσθη καί Ἄρτης Ἀρχιερέυς προήχθη τῶ 1639 ἔτει⁶⁷». Κατὰ τόν Σάθα: «...προσηλθεν εἶτα εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν ὁμολογῶν μετάνοιαν καί συγχωρεθεὶς ὑπεδύθη αὐθις τὸ μοναχικὸν τριβώνιον Θεοδόσιος μετονομασθεὶς. Τὴν 14 Νοεμβρίου

62) Ν.Κ. Ψημμένος (ἔκδ. - εἰσαγ. - σχόλ.), 1988, «Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821». Ἀθήνα, Τ. Α (Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἄριστοτελισμοῦ. Προκορυδαλικὴ καί Κορυδαλικὴ περίοδος), σ. 183.

63) Ibid., σ. 183 (καί σ. 177).

64) G.P. Henderson (1977), ὅ.π., σ. 35.

65) Πρβλ.: Π.Α. Ἀραβαντινοῦ (ἐπανέκδ. 1960) «Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς τουρκοκρατίας». Εἰσαγ.-ἐπιμέλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα, σ. 94. — Χρ. Παπαδοπούλου (1918) «Ἱ. Καρυοφύλλης», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, Ἀλεξανδρείας, Τ. 17, τ. 101-102, σ. 7: («Ἡ Ἐκκλησία δέν ἐθεώρει αἰρετικὸν τόν Κορυδαλλέα»). — Κ. Δυοβουνιάτου (1936), ὅ.π., σ. 283.

66) Ἄν. Γορδίου «Βίος...» Ἐκδ. Σάθα, σ. 446. Ἐκδ. Λάμπρου, σ. 52.

67) Κωνσταντινοῦ Α', «Περὶ τῆς Πατρ. Σχ.», 1866, σ. 351.

1640 *ἐχειροτονήθη μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, ἐκβαλὼν τοῦ θρόνου τὸν πρῶν Βελαῆς*⁶⁸».

Μιά ἄλλη ἄποψη, πού ἐκφράστηκε σχετικὰ μέ τήν ἀνάρρησή του στόν μητροπολιτικό θρόνο τῆς Ἄρτας εἶναι ὅτι ὁ Πατριάρχης τόν χειροτόνησε γιά νά τόν ἀπομακρύνει ἀπ' τήν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἄσκούσε ἀξιόλογη ἐπιρροή.⁶⁹

Ὁ Τ. Γριτσόπουλος⁷⁰ (πού παρεμβάλλει —ἀνάμεσα στά ὅσα πράγματι ἀξιόλογα σημειώνει σέ ἄλλες σελίδες γιά τόν Θ. Κορυδαλλέα— καί κάποιες «εἰδικές» θέσεις σχετικὰ τουλάχιστον μέ τήν Ἄρτα, τήν πνευματικὴ της παράδοση καί τό λαό της καί τούς λόγους πού ὀδήγησαν τόν Γιαννιώτη Πατριάρχη Παρθένιο Α΄ στήν πλήρωση τῆς μητροπολιτικῆς ἔδρας, πού ὁ ἴδιος τίμησε, ἐννιά μόλις χρόνια πῶ πρίν, μέ τή θητεία του σ' αὐτὴ ἐπὶ ἓνα χρόνο) ἐξηγεῖ τήν παραπάνω πατριαρχικὴ ἐνέργεια ὡς ἐξῆς: «ἡ ἐνέργεια αὐτὴ φαίνεται νά ἔχη διπλὴν σημασίαν. Διότι τό μέν ἀπεμάκρυνε ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄνδρα βεβαρυμένον μέ ἀμφίβολον σταθερότητα ὀρθοδόξου πίστεως, ἱκανόν νά ζημιώῃ τήν κοινωνίαν καί τήν νεότητα καί πρό πάντων νά σκανδαλίζῃ τό ἐρεθιζόμενον διαρκῶς ἀπό ἰσχυρόν καί πείσμονα ἀντίπαλον πλῆθος. Ἄφ' ἐτέρου δέν τόν ἐμείωνεν ὕστερ' ἀπό τόσων χρόνων ὑπηρεσίαν εἰς τά Γράμματα. Εἰς ἡλικίαν μάλιστα ἀρκετά προκεχωρημένην —θά ἦτο ἤδη ἐγγύτατα πρὸς τά 75 ἔτη— (Σημ.: ἦταν 66 ἐτῶν) δέν εἶχε νά φοβηθῆ ἀπ' αὐτόν μία ἐπαρχία μέ συντηρητικὰ ἦθη καί στερεωτέραν ἀντίληψιν ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως ἀλλά καί ἱκανή ν' ἀμυνθῆ εἰς περίπτωσιν, καθ' ἣν θά ἀπετόλμα ἐκεῖνος νά εἰσαγάγῃ δαιμόνια καινὰ καί κενά. Μέ αὐτάς τὰς σκέψεις μᾶλλον τόν ἀπεμάκρυνεν ἡρέμα ἀπό τήν ἐνεργόν ζωὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ πατριάρχης Παρθένιος ὁ Γέρων, διά νά ἐφησυχάσῃ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἄνευ στερηῶσεων μάλιστα».

Ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος-Βρεττός συναρτᾷ τήν αἰτία τῆς χειροτονίας μέ τό γεγονός τῆς μεγάλης φιλολογικῆς καί φιλοσοφικῆς του κατάρτισης γράφοντας: «*Διακριθεῖς ἔνεκα τῶν φιλολογικῶν καί φιλοσοφικῶν γνώσεών του, ἐχειροτονήθη Μητροπολίτης Ἄρτης*⁷¹».

Μιά τέτοια ἄποψη γιά τήν χειροτονία του καί τήν τοποθέτησή του εἰδικότερα στόν μητροπολιτικό θρόνο τῆς Ἄρτας, θά πρέπει νά προσεχθεῖ ἰδιαίτερα ἐξαιτίας τῆς πλούσιας καί πολύχρονης πνευματικῆς παραδόσεως αὐτῆς τῆς πόλης, «ἥς ἀνέκαθεν οἱ Ἀρχιεπίσκοποι ἦσαν τῶν κληρικῶν οἱ λογικότεροι⁷²».

Στήν μητρόπολη τῆς Ἄρτας παρέμεινε γιά δύομισι περίπου χρόνια καί

68) Κ. Σάθα (1868), ὁ.π., σ. 252-253. Ὁ Τ. Γριτσόπουλος στό βιβλίον του «Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένου Σχολῆ», ἐκδομένο στήν Ἀθήνα τό 1971, στόν Β΄ Τόμο καί στή σελ. 4 τῆς σελ. 167, γράφει σχετικὰ: «Τὴν εἰδήσιν ἐπαναλαμβάνουν οἱ ἐρευνηταί, μόνον ἄγνοε ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἄρτης, π.χ. Σάρδεων Γερμανός, “Ἡπειρωτικά Χρονικά”, τόμ. IB (1937), σ. 13». Ὡστόσο, ὁ Ἄρτης Σεραφεῖμ Ξενόπουλος, ἀπὸ τήν πρώτη κιόλας ἐκδοση (1884) τοῦ γνωστοῦ «Δοκίμιου» του, ἀφιερώνει δύο ὀλόκληρες σελίδες (106-108 τοῦ IA Κεφαλαίου «Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς τῆς Ἄρτης») στόν Θεοδοῖο (Θεόφιλο) Κορυδαλλέα, ἀκολουθώντας μάλιστα κατὰ πόδας τόν Σάθα μέ κατά λέξιν ἐπανάληψη τῶν ὁσων ἐκεῖνος ἐγραφε. Ἐπίσης, ὁ Γιάννης Τσουτσίνος, σὺς συμπληρώσεις του στήν ἐπανάληψη τοῦ Δοκίμιου τό 1962, παραθέτει συνοπτικὸ «Κατάλογο Μητροπολιτῶν Ἄρτης», στόν ὁποῖο περιλαμβάνεται καί ὁ Θ. Κορυδαλλεύς. (Σεραφεῖμ Ξενόπουλου, 1962, «Δοκίμιον περὶ Ἄρτης». Συμπλ. Γ. Τσουτσίνου, Ἄρτα, σ. 124, ἀρ. 24).

69) Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου (1974), ὁ.π., σ. 380.

70) Τ.Α. Γριτσόπουλου (1971), ὁ.π., σ. 167-168.

71) Α. Παπαδοπούλου-Βρεττοῦ (1857), «Νεοελληνικὴ Φιλολογία», Ἐν Ἀθήναις, Μέρος Β΄, σ. 285.

72) Μ. Παράνικα (1867), ὁ.π., σ. 73.

παραιτήθηκε. Για τό γεγονός τῆς παραίτησής του ὁ Μελέτιος μᾶς πληροφορεῖ: «*χρηματίας δέ καί Ἄρτης μητροπολίτης ἐπί μερικόν χρόνον, ἔπειτα παραιτήσας, ἐπῆγεν εἰς τήν πατρίδα του*⁷³...» Μέ τήν ἄποψη αὐτή συντάσσονται καί ἄλλοι συγγραφεῖς ὅπως ὁ Πατριάρχης Κωνσταντίας Α΄, πού ἐνῶ ἀναφέρει ὅτι «*ἐφ' ἱκανούς χρόνους ποιμάνας τόν ἐκεῖσε εὐσεβῆ λαόν*⁷⁴», σημειώνει ὅτι «*παραιτησάμενος εἰς τήν ἑαυτοῦ Πατρίδα ἐπανῆλθεν*⁷⁵...» Ὡστόσο, ὁ ἴδιος σέ ἄλλο μελέτημά του βεβαιώνει τήν ὀλιγόχρονη θητεία, τήν ὁποία ἀκολούθησε ἡ παραίτησή του («*μετά μικρόν παραιτησάμενος*» τοῦ ποιμένειν⁷⁶). Ὅμοια κι ὁ Π. Ἀραβαντινός παρόλο πού δίνει τή λαθεμένη πληροφορία ἀναφορικά μέ τόν χρόνο τῆς ἀνάρρησής του.⁷⁷ Ὁ Ἄν. Γόρδιος συνδέει τήν παραίτησή του μέ τήν διοικητική ἀπειρία του, πού τόν ἀνάγκασε σέ μιᾶ τέτοια ἐνέργεια. Κατά τόν συγγραφέα: «*ἐπεὶ δέ πολιτικῶν πραγμάτων παντάσῃν ἀπειρος ἦν (...) οὐδ' ἔτος δλόκληρον ἠδυνήθη τοῦς τῆς ἐκκλησίας οἴακας (= γκέμια) ἔχειν τοῖς χερσί (...) Ταύτην παραιτησάμενος, Ἄθῆναζε παραγίνεται*⁷⁸...»

Τελείως διαφορετικά ἐκθέτει τά γεγονότα ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων γιά τόν ὁποῖο ὁ Κορυδαλλεύς ἦταν ὁ «*ἀποβληθείς*⁷⁹», ἄποψη πού ἐκφράζει καί ὁ Σάθας⁸⁰ (ὅπως καί ὁ Ἄρτης Σεραφεῖμ Ξενοπούλου⁸¹ καί ὁ Φ. Οἰκονόμου,⁸² γιά νά μείνουμε σ' αὐτούς)⁸³ γράφοντας: «*ἐγένετο ἔκπτωτος τῆς Ἀρχιερωσύνης ὑπό τῆς Μ. Ἐκκλησίας διότι ἀπεδείχθη ἐπαμφοτερίζων τοῖς δόγμασιν*⁸⁰». Ὡστόσο, ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι «θετικήν μαρτυρίαν χρονολογημένην, περί ἀποπομπῆς δέν ἔχομεν⁸⁴». Ὁ Κ. Σαρδελῆς, ἀναφερόμενος στόν Κορυδαλλέα, τήν «κορυφαία μορφή» τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδος, σημειώνει ὅτι ὁ «μεγάλος φιλόσοφος καί διανοητής» δέν θ' ἀποφύγει τή «ρετσίνα» τοῦ καλβινιστῆ καί, ἔτσι θά καθαιρεθεῖ ὡς αἰρετικός. «Ἄλλά ὁ Κορυδαλλέας —παρατηρεῖ εὐστοχα στή συνέχεια— ἂν πραγματικά πίστευε στό καλβινικό δόγμα θά μπορούσε εὐκολά νά γίνει μιᾶ ἀπ' τίς μεγάλες μορφές του. Δέν ἦταν ἄνθρωπος τῶν παρασκηνίων, οὔτε καιροσκόπος, ὅπως τόσοι ἄλλοι. Εἶχε μέσα του λεβεντιά καί περηφάνεια καί στήν ψυχή του ζοῦσε ὄλο τό μεγαλεῖο τῆς μακραίωνης καί πλούσιας ἀθηναϊκῆς παράδοσης. Παρεξηγήθηκε ὁμως διότι ἐκεῖνοι πού θά μπορούσαν νά συλλάβουν τό νόημα πού αὐτός ἔδινε στό κάθε τι πού συνέβαινε καί κυρίως στά μεγάλα

73) Μελέτιος (1784), ὁ.π., Τ. III, σ. 451.

74) Κωνσταντίου Α΄, «Περί τῶν μετά τήν ἄλωσιν...», Ἔκδ. 1866, σ. 147-148.

75) Ibidem.

76) Κωνσταντίου Α΄, «Περί τῆς Πατρ. Σχ.», Ἔκδ. 1866, σ. 351.

77) Π. Ἀραβαντινοῦ (ἐπανέκδ. 1960), ὁ.π., σ. 93.

78) Ἄν. Γόρδιος «Βίος...». Ἔκδ. Σάθα, σ. 446, Σπ. Λάμπρου, σ. 52.

79) Δοσιθέου (ἐπανέκδ. 1883), ὁ.π., σ. 64.

80) Κ.Ν. Σάθα (1868), ὁ.π., σ. 253: «ἀλλά μετ' οὐ πολὺ ἐγένετο ἔκπτωτος (...) διότι ἀπεδείχθη ἐπαμφοτερίζων τοῖς δόγμασιν».

81) Σεραφεῖμ Ξενοπούλου (1962), ὁ.π., σ. 100. «Ἄλλά μετά μικρόν ἀποδείχθεις ἐπαμφοτερίζων τοῖς δόγμασιν ἔκπτωτος ἐγένετο ὑπό τῆς Μ. Ἐκκλησίας καί τῆς Ἀρχιερωσύνης καθηρέθη».

82) Φ.Γ. Οἰκονόμου (1972), «Ἡ ἐν Ἄρτη Ἐκκλησία», Ἀθήναι, σ. 27: «ἀλλά μετά μικρόν ὡς ἐπαμφοτερίζων τοῖς δόγμασιν, ἐκηρύχθη ἔκπτωτος ὑπό τῆς ἐκκλησίας καί καθηρέθη».

83) Ἡ Μ. Κισσάβου («Ἡ Φιλοσοφία ἐν Ἑλλάδι ἀπό τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἐθνους», 1951, Ἐν Ἀθήναις, σ. 6), ἐνῶ δέχεται ὅτι «ἐξέπεσε τοῦ θρόνου», τονίζει ὠστόσο ὅτι τό γεγονός ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῶν εἰς βάρος του κατηγοριῶν («ἐπειδή ἐκατηγορήθη ὡς καλβινιστής καί πανθειστῆς καί ἄθεος»).

84) Τ.Α. Γριτσοπούλου (1971), ὁ.π., Τ. Β΄, σ. 168.

προβλήματα του καιρού του, μετριώντας στα δάχτυλα του ενός χεριού».⁸⁵

Πέρα όμως απ' αυτό ως κληρικός, ο Κορυδαλλεύς χαρακτηρίστηκε ως «έξοχος» («ὁ ἐξοχος οὗτος κληρικός» γράφει ὁ Ἄ. Πέκιος).⁸⁶ Κατὰ τὸν Π. Ἀραβαντινὸ, ὑπῆρξε ὁ «περικλεῆς κληρικός»⁸⁷, πού δέν ἔμεινε ξένος στή δράση κατὰ τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στήν Ἄρτα «ποιμάνας τόν ἐκεῖσε εὐσεβῆ λαόν»⁸⁸. Ἐξάλλου καί στήν Κωνσταντινούπολη ἀκόμη, ἀναφέρεται ὅτι «ἐτύγχανε τῆς ἐνοίας καί τοῦ σεβασμοῦ τῶν κληρικῶν καί τῶν ἀρχόντων τοῦ τότε καιροῦ»⁸⁹. Στήν Ἀθήνα, ἐπίσης, ὅπου ξαναγύρισε μετὰ τήν τοποθέτησή του στήν Ἄρτα, οἱ συμπατριῶτες του τόν τίμησαν ιδιαίτερα ὄχι μόνον ὡς «περικλεῆ διδάσκαλον καί περίπυστον (περίφημον) φιλόσοφον ἀλλά καί ὡς ἀρχιερέα σεβάσιμian»⁹⁰. («...ἀλλά καί ὡς τῇ ἀρχιερατικῇ ἀξίᾳ κεκοσμημένον»⁹¹) κατὰ τήν ἔκφραση τοῦ Ἄν. Γορδίου).

Ἔως ἄνθρωπος:

Ἡ καθαρὰ ἀνθρώπινη πλευρά τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα «περιτεθρυλλημένου ἀνδρός»⁹² εἶναι ἀδύνατο νά ἰδωθεῖ μέ βάση τίς ἐλάχιστες, ἀντιφατικές καί μέ πολλά κενά πληροφορίες πού ὑπάρχουν, τίς σκοπιμότητες καί τὰ προσωπικά πάθη, τόν θρησκευτικό φανατισμό καί τό γνωστό «πεῖσμα» μαζί μέ τήν ἰδεολογική ἀρτηριοσκλήρωση καί τόν συντηρητισμό τῶν μέν, ἀλλά καί τήν ἰδεολογική ἀγκύλωση τῶν δῆθεν προοδευτικῶν, μέ τήν προσπάθεια τοποθέτησης τοῦ Κορυδαλλέως στήν προκρούστεια κλίνη τῶν θεωρητικῶν τους προκαταλήψεων.

Ἄν ὅμως μιά τέτοια παρατήρηση ἰσχύει γιά τόν βίο του (πού, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, «μεθ' ὅσα καί ἄν γράφωμεν ἔσται καί πάλιν ἤκιστα γνωστός καί χασμάτων πλήρης»⁹³), ἀλλά καί τό ἔργο καί τήν ὄλη δράση του, αὐτή ἰσχύει πολύ περισσότερο στήν περίπτωση πού θά ἐπιχειροῦσε κανεῖς νά δώσει τό ψυχολογικό - χαρακτηριστικό πορτρέτο μιᾶς ἔντονης καί φανερά ἀντιφατικῆς καί μέ ἰσχυρές ἐνδοψυχικές συγκρούσεις προσωπικότητας. Ἡ πραγματικότητα αὐτή ἀντανακλάται καί στά ὅσα κατὰ καιρούς ἔχουν γραφεῖ σχετικά. «Ἄνδρα περιφανῆ ἐν ἀρετῇ»⁹⁴ χαρακτηρίζει τόν Κορυδαλλέα ὁ ἐπίσης μητροπολίτης Ἄρτης Μελέτιος, ἐνῶ ὁ Σεραφεῖμ Ξενόπουλος (μητροπολίτης κι αὐτός στήν Ἄρτα στά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα) τονίζει τόν «ἀνήρημο καί ἄστατο χαρακτήρα», τήν «ὕπουλότητα» καί τήν «θρασύτητα τοῦ πρώην Μοναχοῦ»⁹⁵.

Ὁ ἄλλοτε μητροπολίτης Ζακύνθου Ν. Κατραμῆς ἀναφέρει ὅτι ἐργάστηκε γιά ἄρκετό χρονικό διάστημα «ὄπεραγαπώμενος παρά πάντων»⁹⁶ ἐνῶ ἄλλοι εἶχαν ἤδη

85) Κ. Σαρδέλη (Χ.Χρ., β' ἔκδ.), «Τό συναξάρι τοῦ Γένους», Ἀθήνα, σ. 70 καί 109.

86) Ἄλ. Κ. Πεκίου (1880), «Πνευματική ἄποψις τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδος», Ἐν Κωνσταντινουπόλει, σ. 84.

87) Π. Ἀραβαντινοῦ (ἐπανέκδ. 1960), ὁ.π., σ. 93.

88) Κωνσταντίου Α', «Περί τῶν μετὰ τήν ἄλωσιν...», Ἐκδ. 1866, σ. 148.

89) Μ.Ι. Γεδεών (1883), ὁ.π., σ. 80.

90) Θ.Ν. Φιλαδέλφους (1902), ὁ.π., Τ. Ι, σ. 211.

91) Ἄν. Γορδίου, «Βίος...», Ἐκδ. Σάθα, σ. 446, Ἐκδ. Λάμπρου, σ. 52.

92) Μ.Ι. Γεδεών (1883), ὁ.π., σ. 473.

93) Ibidem.

94) Μελετίου (1784), ὁ.π., Τ. ΙΙΙ, σ. 451.

95) Σεραφεῖμ Ξενόπουλου (1962), ὁ.π., σ. 100.

96) Ν. Κατραμῆ (1880), ὁ.π., σ. 125.

τονίσει ότι «ἀπολαύει γενικής ἐκτιμῆσεως παρά τῶν ἐδῶ κατοίκων⁹⁷».

Ὁ Κ. Σάθας, ἀντίθετα, γράφει ότι ἦταν «ὑπουργὸς φύσει» καὶ «ἀνὴρ ἀστάτου καὶ ἀνῆρμου φρονήματος⁹⁸».

Γιὰ τὸν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων, στό πρόσωπό του «ἠνώθη ὁ ὑπουργὸς τῶ ὑποκριτῆ⁹⁹».

Ὁ Ἄν. Γόρδιος σημειώνει: «καθ' ὑπερβολὴν ὀργίλος καὶ ἐπὶ τοσοῦτον μελαγχολικός καὶ θυμῶδης καὶ τὴν γνώμην ἐριστικός», ἢ «ὑπὸ μελαγχολίας καὶ θυμοῦ νικώμενος¹⁰⁰», «Ὁργίλος¹⁰¹» (ἀλλὰ καὶ «μεμψίμοιρος¹⁰¹» καὶ «ιδιότροπος¹⁰²») γιὰ τὸν ἴδιο,¹⁰³ «φιλοχρήματος»¹⁰⁴ καὶ «δύσκολος τὸν χαρακτήρα καὶ εἰς ἄκρον φίλαυτος¹⁰⁵» γιὰ ἄλλους, ἔχει περιγραφεῖ ἀπ' τούτους νεότερους μελετητές του (πού κατέγραψαν καὶ κάποιες ἀρνητικές πλευρές πού θέλησαν νά δοῦν στόν χαρακτήρα του) ὄχι μόνο ὡς «ἀνήσυχος, πολυκύμαντος, πολυτάραχος, ἀεικίνητος, δυναμικός, ριζοσπαστικός¹⁰⁶» ἀλλὰ καὶ ὡς «ὀξύς, εὐμετάβλητος καὶ ἀνικανοποίητος¹⁰⁷», «σκληρός ἀπέναντι σέ ὅσους ἔχουν διαφορετική γνώμη¹⁰⁸», «μέ ἀντιπαιδαγωγικό νευρικό φέρισμο¹⁰⁹» καὶ «μέ ἀλύγιστο ἐγωϊσμό¹¹⁰», «χαρακτήρας δυσήνιος (= ἀπειθής, δυσπειθής ἀλλὰ καὶ εὐκολα ἀνιόμενος, θλιμμένος, μικρόλυπος) καὶ πεισματικός¹¹¹», «ἐκκεντρικός, δύστροπος μέ ἐναλλασσόμενα ψυχικά πάθη¹¹²», «ιδιοτροπότητος ἀνθρωπος μέ ὄχι σαφεῖς ἐκδηλώσεις ὀμαλοῦ χαρακτήρος¹¹³», μέ «θυμῶδη χαρακτήρα» καὶ συχνές «νευρικές ὑστερίες» (ὄπως, ἀκριβῶς, ἀναγράφεται¹¹⁴), ἓνας «δαιμόνιος ἀληθῶς ἀνὴρ¹¹⁵».

Σ' ἓνα κείμενο γραμμένο στήν καλούμενη «Θρησκευτική καὶ Ἡθική Ἑγκυκλοπαιδεία» διαβάζουμε ότι ἦταν «κατ' ἐξοχὴν ἐνδοστρεφής» καὶ ότι «διεβάλλετο καὶ ἐπὶ δυσμορφία οὕτως ὥστε παρεδόθη ἡμῖν ἢ παροιμιώδης φράσις "Κορυδαλλέως εἰδεχθέστερος"». Ἡ δυσμορφία του ἐπέτεινε τὴν φυσικὴν μελαγχολίαν καὶ ἐδυσκόλευε τὴν καθόλου κοινωνικὴν ἀναστροφὴν¹¹⁶.

97) Βλ. σχ. καὶ Κ.Δ. Μέρτζιου (1958), ὁ.π., σ. 14.

98) Κ.Ν. Σάθα (1868), ὁ.π., σ. 252 καὶ 250.

99) Δοσίθεου (ἐπανέκδ. 1983), ὁ.π., σ. 63.

100) Ἄν. Γόρδιου «Βίος...», Ἔκδ. Σάθα, σ. 433. Ἔκδ. Λάμπρου, σ. 41-42.

101) Βλ. καὶ Θ.Ν. Φιλαδέλφους (1902), ὁ.π., Τ. Ι, σ. 209.

102) Π. Ἀραβαντινοῦ (ἐπανέκδ. 1960), ὁ.π., σ. 220.

103) Ἄν. Γόρδιου «Βίος...», Ἔκδ. Σάθα, σ. 433, Λάμπρου, σ. 41-42.

104) Θ.Ν. Φιλαδέλφους (1902), ὁ.π., Τ. Ι, σ. 209.

105) Ι. Γενναδίου (1931), ὁ.π., σ. 9.

106) Κ.Δ. Μέρτζιου (1958), ὁ.π., σ. 12.

107) Β.Ν. Τατάκη (1973), «Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρήσιος (1605/7-1685)», Βενετία, σ. 150.

108) G.P. Henderson (1977), ὁ.π., σ. 28.

109) Π.Ι. Βασιλείου (1957), «Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός», Ἀθήνα, σ. 25.

110) Κ.Θ. Δημαρᾶ (1987), ὁ.π., σ. 60.

111) Γ. Κορνοῦτου (1984), ὁ.π., σ. 230.

112) Β. Φειδᾶ (1985), «Κορυδαλλεύς Θ». Στὴν «Ἑγκυκλοπαιδεία Πάπυρος - Λαρούς - Μπριτάνικα», Τ. 35, σ. 229.

113) Τ.Α. Γριτσοπούλου (1971), ὁ.π., Τ. ΙΙ, σ. 176.

114) Δ.Β. Γόνη (1986), «Μελέτιος Συρίγος ὁ διδάσκαλος τοῦ Ὁσίου Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ». Μέσα στό «Σύναξις. Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός καὶ ἡ ἐποχὴ του». Πρακτικά συνεδρίου — Καρπενήσιον 12-14/10/1984, Ἐν Ἀθήναις, 1986, σ. 443.

115) Θ.Ν. Φιλαδέλφους (1902), ὁ.π., Τ. Ι, σ. 208. Πρβλ. Ι. Γενναδίου (1931), ὁ.π., σ. 9.

116) Τ.Φ. Χριστοπούλου (1969), «Θεοδόσιος (ὁ Κορυδαλλεύς)». «Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία. Τ. ΣΤ, σ. 172.

Βρίσκει κανείς στη σχετική με τόν Κορυδαλλέα σημείωση του Κ.Θ. Δημαρά (μέσα στο βιβλίο του «Ίστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας») μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν περιγραφή τῆς ψυχολογικῆς του προσωπικότητας με κύριο χαρακτηριστικό τὴν ἀμφιθυμία, τὴν εὐμεταβλησία καὶ τὴ θυμική, γενικότερα, ἀστάθεια μαζί με ἓνα αἰσθημα ἐσωτερικῆς ἀνησυχίας, ἀνικανοποίητου καὶ τάσεις ἐξωτερικεύσης καὶ φυγῆς.

«Ἡ μορφή του —σημειώνει ὁ συγγραφέας— μᾶς θυμίζει τίς ἀνήσυχες καὶ ἀνικανοποίητες προσωπικότητες τῶν λογίων τῆς δυτικῆς ἀναγέννησης. Ἄξιος γιὰ τὰ χειρότερα καὶ γιὰ τὰ καλύτερα, εὐμετάβλητος, εὐερέθιστος, ἐριστικός με ἐνδιαφέροντα συνεχῶς ἀνανεωμένα, μ' ἓναν ἀλύγιστο ἐγωισμό πού ξαφνικά τὸν ραγίζει μιὰ ἀπροσδόκητη καλωσύνη καὶ με ἀθορμησία ξένη φαινομενικά πρὸς τὸν χαρακτήρα του¹¹⁷».

Γιὰ τὸν Δημαρὰ μιὰ τέτοια συμπεριφορά συνδέεται με τὰ γεγονότα τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς στιγμῆς καὶ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα τῶν χρόνων ἐκείνων ἔτσι καθὼς ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ ἀνησυχία τῶν χρόνων ἐκείνων τὸν φέρνει πρὸς μιὰ ἐξωτερικεύση τῆς ἀστάθειας¹¹⁸». Ἐπιχειρώντας, μάλιστα, μιὰ σύγκριση με τὸν πιό πιστό ἀπ' τοὺς μαθητές του, τὸν Εὐγένιο Γιαννούλη τὸν Αἰτωλό, τονίζει τὴν μεταξύ αὐτῶν χαρακτηριστικὴ διαφορά γράφοντας γιὰ τὸν τελευταῖο αὐτόν ὅτι τὰ ἴδια ἐξωτερικά γεγονότα συντέλεσαν στό νά «τρέπεται πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ νά φθάνει ὡς τὴν ἄσκηση». «Οἱ πολίτειες —συνεχίζει— δέν τὸν χωροῦν (...) τραβάει πρὸς τὰ βουνά τῆς πατρίδας του^{119 120}» (με ἐνδιάμεσο σταθμό τὴν Ἄρτα ὅπου δίδαξε γιὰ ἓνα χρόνο ὡς διευθυντής τῆς ἐκεῖ φημισμένης Σχολῆς). Ὁ συγγραφέας προσθέτει ἐδῶ γιὰ τὸν Θ. Κορυδαλλέα ὅτι «πέθανε σέ κατάσταση ὀξείας νευρασθενείας».

Ὡστόσο, πολλὰ στοιχεῖα θά μπορούσαν νά δικαιολογήσουν, στήν προκειμένη περίπτωση, τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀντιδραστικοῦ τύπου κατάθλιψης με ἐκλυτικὸ αἶτιο τὴν —πέρα ἀπ' τίς κακουχίες τοῦ γήρατος— καταλήστευση τοῦ ἴδιου, τὴν ὀδυνηρὴ στερητικὴ καὶ ψυχοτραυματικὴ ἐμπειρία τῆς οἰκονομικῆς του καταστροφῆς, τὴν ἔσχατη πενία στήν ὁποία περιέπεσε καὶ τὴν τέλεια ἀδυναμία ἐκπλήρωσης βασικῶν βιοσυντηρητικῶν ἀναγκῶν.

Γιὰ τὸν Ἄν. Γόρδιο, πού —ἰατρός ὁ ἴδιος— μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «μελαγχολίας ἦντων γενόμενος¹²¹» καὶ «λύπη ἀμέτρῳ συσχεθεῖς¹²¹», ὡς ἐκλυτικὸ αἶτιο στάθηκε τὸ γεγονός ὅτι «ἔτυχε χρημάτων ὧν εἶχεν ἀποβολὴν παθεῖν, ὃ καὶ μᾶλλον αὐτῷ ταῦτα προυξένησε¹²¹». Ὁμοια καὶ ὁ Μελέτιος —ἐπίσης ἰατρός καὶ μητροπολίτης στήν Ἄρτα— πού σημειώνει ὅτι «ὕστερηθεῖς τῶν χρημάτων του ἀπὸ ἀνοσίους τινάς, καὶ

117) Κ.Θ. Δημαρὰ (1987⁸), ὁ.π., σ. 60.

118) Ibid., σ. 61.

119) Ibid., σ. 62.

120) Τὴν διαφορά ἀνάμεσα στόν διδάσκαλο καὶ τὸν μαθητὴ ὁ Γ. Μεταλληνός δέν τὴν τοποθετεῖ στό ψυχολογικὸ —χαρακτηρολογικὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ στή διαφορητικὴ θεολογικὴ πορεία τους καὶ τὴν πολιτεία τους ὡς ἐκκλησιαστικῶν προσώπων: ὁ Κορυδαλλεύς ἀνήκει στόν γνωστικὸ χῶρο ὅπου ἀποθεώνεται ὁ ὀρθὸς λόγος τὸν ὁποῖο ἀπορρίπτει ἡ πατερικὴ παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας, γιὰ τὴν ὁποία ὄργανο τῆς θεολογικῆς γνώσης εἶναι ὁ «νοῦς», πού ὅταν λειτουργεῖ ὀρθά ἐδράζεται μέσα στήν καρδιά ἀλλὰ καὶ διακρίνεται ἀπ' τὸ λογικὸ, πού ἔχει κέντρο τὸν ἐγκέφαλο (πρωτοπρεσβυτέρου Γ.Δ. Μεταλληνού, 1989², «Θεόφιλος Κορυδαλλεύς - Εὐγένιος Αἰτωλός». Στὸ «Παράδοση καὶ ἀλλοτρίωση», Ἀθήνα, σ. 23-43 καὶ ἰδιαίτερα στίς σελ. 31-32. Ἐπίσης, μέσα στό «Σύναξις...», 1986, ὁ.π., σ. 424, 425).

121) Ἄν. Γορδίου «Βίος...», Ἔκδ. Σάθα, σ. 447, Ἔκδ. Λάμπρου, σ. 53.

κλέπτας, καί μελαγχολήσας κακῶς τοῦ βίου ἐξεμέτρησεν¹²²». Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντίας Α΄ ἀναφέρει, ἐπίσης, ὅτι «ληστευθεῖς ὑπὸ κακούργων καὶ στερηθεῖς ὧν ἐκέκτητο, ὑπὸ λύπης ἀσχέτου (ἀκατασχέτου), μικροψύχως, μελαγχολία δεινῆ ὑπεπσῶν, τό ζῆν ἐξεμέτρησεν¹²³». Ὁ Κ. Σάθας (ὄπως καὶ ὁ Ἄρτης Σεραφεῖμ) γράφουν ὅτι «ληστευθεῖς ὑπὸ κακούργων καὶ πάντων ὑπεκόνθεις, ἐκ λύπης ἀκατασχέτου ὑποπσῶν εἰς δεινὴν μελαγχολίαν ἐξεμέτρησε τό ζῆν¹²⁴». «Ἄν πιστέψουμε τὸν Σάθα, ἐξαιτίας τῆς «ἐσχάτης πενίας¹²⁵» του, «περιήρχετο τῆδε κακεῖσαι τὴν ἱατρικὴν μετερχόμενος καὶ τὰ πρὸς λιτὸν βίον συντελοῦντα μόλις ποριζόμενος¹²⁵». Ὁ Ἄ. Παπαδόπουλος-Βρεττός παρατηρεῖ ὅτι «μελαγχολήσας διὰ τὴν πρόσφατον πενίαν του εἰς τό γῆρας του, ἡσθένησε καὶ ἀπεβίωσεν ἐκ τῆς θλίψεως του¹²⁶».

Πέρα ἀπ' τὶς μαρτυρίες αὐτὲς σχετικὰ μὲ τὰ αἷτια πού συντέλεσαν στὴν ἔκλυση τῆς ἀρρώστιας, ὁ Ἄν. Γόρδιος ἀναφέρεται στὴν προνοσηρὴ προσωπικότητα τοῦ «εἰρημένου ἀνδρός» (στὴν ἔρευνα τῆς ὁποίας δίδεται σήμερα ἰδιαίτερη προσοχή) σημειώνοντας: «Ἦν γάρ ὁ εἰρημένος ἀνὴρ καθ' ὑπερβολὴν ὀργίλος καὶ ἐπὶ τοσοῦτον μελαγχολικός καὶ θυμώδης καὶ τὴν γνώμην δυσάρεστος (...) οὕτως ἦν ὁ ἀνὴρ ὑπὸ τῆς μελαγχολίας καὶ τοῦ θυμοῦ νικώμενος¹²⁷». Κι ἄλλοι: «καὶ μελαγχολίας ἦττων γενόμενος, ἦν καὶ νεωτέρας ἔτι τῆς ἡλικίας εἶχε, ὡς ἔφημεν, λύπη ἀμέτρῳ συσχεθεῖς εἰς ἔκστασιν μικροῦ δεῖν ἤλθε φρενῶν¹²⁸».

Εἶναι γνωστό πὼς ὁ ὄρος «μελαγχολία» εἶχε ἓνα εὐρὺ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο, ἔτσι πού νά μὴν ἀντιστοιχεῖ πάντοτε στὴ λεγόμενη ψυχωτικὴ κατάθλιψη.

Πολλὲς φορές ἀφοροῦσε σέ μιὰ ἀντιδραστικὸν τύπου κατάθλιψη, μιὰ διαταραχὴ δηλαδὴ τῆς θυμικῆς διάθεσης, πού ἐκλύεται ἀπὸ ἐξωγενεῖς - περιβαλλοντικὸς παράγοντες (φανερὰ ψυχotraυματικὰ γεγονότα τοῦ καθημερινοῦ βίου), τὰ ὁποῖα διακινοῦν φυσιολογικοὺς βαθμοὺς ἀπλῆς θλίψης καὶ ἐσωτερικῆς ὀδύνης, σέ περιπτώσεις —ἰδίως— στερητικῶν ἐμπειριῶν. Ἡ ἔνταση καὶ ἡ μορφή τῆς ἀντίδρασης συναρτῶνται μὲ τὴ σημασία τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθίσματος καὶ τὴ βασικὴ προνοσηρὴ προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου (ὄπως, λογουχάρη, ἡ ἐδῶ ἀναφερόμενη ἀπώλεια τῶν χρημάτων ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοχρηματία ὡς δομικὸ στοιχεῖο τῆς προσωπικότητος τοῦ συγκεκριμένου προσώπου).

Στὴν οὐσία δὲν πρόκειται γιὰ ἀρρώστια ἀλλὰ γιὰ ἀντίδραση σέ ἐξωγενεῖς παράγοντες¹²⁹ (ἐκλυτικὰ γεγονότα τῆς ζωῆς, ὄπως ἡ ἀπ' ὄλους σημειούμενη οἰκονομικὴ καταστροφή). Διακρίνεται, ἔτσι, σαφῶς ἀπ' τὴν (ἐνδογενή) ψυχωτικὴν κατάθλιψη καὶ πολὺ περισσότερο ὅταν, στὴν παραπάνω ἀναφερόμενη μαρτυρία τοῦ Γορδίου, εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἀπουσία «σημείων» νυχωσικῆς σειρᾶς (ἐκ-στασις¹³⁰): «εἰς ἔκστασιν ὀλίγου δεῖν ἤλθεν φρενῶν». Ἰατρός, ἐξάλλου, ὁ ἴδιος ὁ Γόρ-

122) Μελετίου (1784), ὁ.π., Τ. III, σ. 451.

123) Κωνσταντίου Α΄, «Περὶ τῆς Πατρ. Σχ.», Ἔκδ. 1866, σ. 351.

124) Κ.Ν. Σάθα (1868), ὁ.π., σ. 253. Βλ. καὶ Σεραφεῖμ Ξενοπούλου, 1962², ὁ.π., σ. 100.

125) Ibidem. Βλ. καὶ Δοσιθέου (ἐπανέκδ. 1983), ὁ.π., σ. 64: «ἐν πενία ἐσχάτῃ εὐρισκόμενος, περιεπάτει ἔνθεν κάκειθεν, τὴν ἱατρικὴν πραγματευόμενος».

126) Ἄ. Παπαδοπούλου-Βρεττοῦ (1857), ὁ.π., Μέρ. Β΄, σ. 285.

127) Ἄν. Γορδίου «Βίος...», Ἔκδ. Σάθα, σ. 433, Λάμπρου, σ. 41-42.

128) Ibidem (Ἔκδ. Σάθα, σ. 447, Λάμπρου, σ. 53).

129) Γ. Φιλιπποπούλου (1961), «Κλινικὴ Ψυχιατρικὴ», Ἀθήνα, σ. 144.

130) Ὁ ὄρος «ἐκ-στασις» (τὸ «ἐκτός ἑαυτοῦ γίνεσθαι») θεωρεῖται ἐδῶ ὡς ταυτόσημος τῶν ὄρων παραφροσύνη, παρακοπή, παράκρουση, «παράνοια», «μανία», «παραλήρημα», κλπ. (Βλ. σχ. καὶ J. Pigeau, 1987, «Folie et cures de la folie chez les médecins de l'antiquité Greco-Romaine: La Manie», Paris,

διος, δέν παραλείπει τήν καταγραφή ενός κύριου κλινικοῦ σημείου ὅπως αὐτό τῆς δυσθυμίας (θλίψης - λύπης): «λύπη ἀμέτρῳ συσχεθεῖς...», ἐνῶ —ἀναφερόμενος ὁ ἴδιος στήν αἰτιολογία— τονίζει τή σημασία τοῦ ἐκλυτικοῦ αἰτίου λέγοντας: «ὁ καί μᾶλλον αὐτῶ ταῦτα προξένησε». Ἐπιπλέον, ἐπηρεασμένος —προφανῶς— ἀπ' τίς ἀριστοτελικές ἀπόψεις σχετικά μέ τήν «μελαγχολία», προχωρεῖ σέ μιά προσπάθεια παθογενετικῆς ἐρμηνείας γράφοντας: «Οἷα φιλεῖ(τοῖς) καθ' ὑπεροχὴν παιδείας ἢ ἐτέρας τινος τέχνης διαφέρουσιν συμβαίνειν ἐπί τό μελαγχολικώτερον τήν ἐαυτῶν κρᾶσιν τρέπεσθαι...¹³¹».

Στό τριακοστό βιβλίο τῶν «Προβλημάτων» (30, 1: «ὄσα περί Φρόνησιν καί Νοῦν καί Σοφίαν») τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ Σταγειρίτης φιλόσοφος σημειώνει: «Διατί πάντες ὅσοι περιττοί (= ἔξοχοι, ἐκλεκτοί, λαμπροί, θαυμαστοί, ἔκτακτοι, μεγάλοι ἀλλά καί παράδοξοι) γέγονασιν ἄνδρες ἢ κατά φιλοσοφίαν, ἢ πολιτικὴν ἢ ποιησιν ἢ τέχνας φαίνονται μελαγχολικοὶ ὄντες (= ἔχουν μιά ἰδιοσυγκρασία μελαγχολική), ὥστε καί λαμβάνεσθαι τοῖς ἀπό μελαίνης χολῆς ἀρρωστήμασι...¹³²»).

Ὁ Η. Tellenbach (ἀπ' τούς κυριότερους, σήμερα, ἐκπροσώπους τῆς ἐντελῶς σύγχρονης ἀνθρωπο-φαινομενολογικῆς ψυχιατρικῆς) στό λαμπρό —κλασσικό πιά—βιβλίο του «Ἡ Μελαγχολία» παρατηρεῖ ὅτι στό παραπάνω ἀριστοτελικό κείμενο γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὴ ἡ ἱπποκρατικὴ διάκριση ἀνάμεσα στήν μελαγχολικὴ ἰδιοσυγκρασία (temperamentum) δηλ. τόν μελαγχολικό ἀνθρώπινο τύπο καί τό νόημα μελαγχολία (παθολογική κατάσταση), πού γεννᾶται ἀπό διαταραχὴ τῆς μέλαινας χολῆς. Ἐκεῖνο, ὅμως, πού ἐκπλήσσει —συνεχίζει ὁ Tellenbach— εἶναι ὁ χαρακτηρισμός τῶν ἐκλεκτῶν καί μέ σπάνια προσόντα προικισμένων ἀτόμων ὡς μελαγχολικῶν.¹³³

Βασισμένος ὁ Ἀριστοτέλης στήν ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ παράδοση (τήν ἱπποκρατικὴ χυμοπαθολογία), θεωρεῖ κι αὐτός ὅτι ἡ μελαγχολία ὡς νόσημα προκαλεῖται ἀπό τήν μέλαινα χολή (τήν ποσότητα καί τήν κατάσταση τῆς μέλαινας χολῆς¹³⁴) γράφοντας: «ἡ χολὴ δέ ἡ μέλαινα φύσει ψυχρά (...) ἐάν ὑπερβάλλῃ ἐν τῷ σώματι ἀποπληξίας ἢ νάρκας ἢ ἀθυμίας (καταθλίψεις) ἢ φόβους (φοβικὲς ἐκδηλώσεις), ἐάν δέ ὑπερθερμανθῇ, τὰς μετ' ὠδῆς εὐθυμίας (εὐφορικὲς κατα-

σ. 17 καί 82-83). Κατὰ τόν Φίλωνα τόν Ἀλεξάνδρεα: «Ἐκστασις ἡ μὲν ἐστι λύττα μανιώδης παράνοια ἐμποιοῦσα κατὰ γῆρας ἢ μελαγχολίαν ἢ τινα ὁμοίωτροπον ἄλλην αἰτίαν» (Ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν J. Pigeau στό βιβλίο της «La maladie de l'âme», 1981, Paris, σ. 264, σημ. 90, ὅπου καί ἡ μετάφραση: «Extase signifie tantôt la fureur delirante qui provoque la folie, sous l'effet de la senilité, ou de la mélancolie ou pour tout autre raison analogue»).

131) Ἄν. Γόρδιος «Βίος...», Ἔκδ. Σάθα, σ. 433, Λάμπρου, σ. 42.

132) Ἀριστοτέλους, Opera Omnia, Ἔκδ. Didot 1857, Paris, T. 4, σ. 265.

133) Η. Tellenbach (1979), «La Mélancolie», Tr. Fr: L. Claude, D. Macher, Anne de Sauver, Ch. Rogowski. Présent: Y. Pélicier, Paris, σ. 29.

134) Κ. Μπάλλα (1977) «Μελαγχολία: ἡ ἐννοιολογικὴ διαφοροποίηση τοῦ ὄρου στήν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία». Στό περιοδικό «Ἐποπτεία», τ. 16, σ. 573. Γιά τόν J. Starobinski («Histoire du traitement de la mélancolie d'origine à 1900», Acta Psychosomatica - Documenta Geigy, 1960, no 4, σ. 15) ἡ ἀριστοτελικὴ αὐτὴ ἄποψη «θὰ ἐξασκῆσει μιά σημαντικὴ ἐπίδραση στήν δυτικὴ κουλτούρα». Σχετικά μέ τό θέμα, κι ἀπ' τὴν ἐιδικὴ σκοπιὰ τῆς ψυχιατρικῆς ἱστορίας (Ἱστορία τῆς Μελαγχολίας) δές, κυρίως, τὰ ἔργα τῶν: Η. Tellenbach, 1979, ὁ.π., σ. 29-30 (Ch. I/4: «Mélancolie et genialité. Une conception d'Aristote qui fait époque») — Β. Simon, 1978, «Mind and Madness in Ancient Greece», Ithaca /London, σ. 228-237 (Ch. 12: «Aristotle an Melancholy») — Η. Flashar, 1966, «Mélancolie und Melancholiker in den Medizinischen Theorien der Antike», Berlin, σ. 60-72 (Kap. 4: «Aristoteles und seine Schulen») — W. Leibbrand und A. Wettley, 1961, «Der Wahnsinn», Freiburg/München, σ. 81 κ.ἑ.

στάσεις) καὶ ἐκστάσεις καὶ ἐκθέσεις ἐλκῶν καὶ ἄλλα τοιαῦτα» (954a₂₁₋₂₇).¹³⁵

Ἄλλ' ἐάν ἡ μέλαινα χολή αὐξηθεῖ ὑπερβολικά, προκαλεῖ μὲν «νοσήμά τι μελαγχολικόν», δὲν τροποποιεῖ ὅμως τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα («οὐδὲν τό ἦθος ποιεῖ διαφόρους» 954a₂₇₋₂₈).

Ὡστόσο, ὁ Ἀριστοτέλης ξεχωρίζει ἕνα τύπο ἀνθρώπων, πού «φύσει» (ἀπ' τῆ φύση τους) ἔχουν ψυχρὴ καὶ θερμὴ χολή, ἡ ὁποία τροποποιεῖ τὸν χαρακτήρα (τό ἦθος τους). («Οὗτοι τὰ ἦθη γίνονται παντοδαποί» 954a₂₉₋₂₀). "Ἔτσι, «ἄσοις μὲν πολλή καὶ ψυχρά ἐνυπάρχει καθροῖ καὶ μωροί, ὄσοις δὲ λίαν πολλή καὶ θερμή, μανικοὶ καὶ εὐφρεῖς καὶ ἔρωτικοὶ καὶ εὐκίνητοι πρὸς τοὺς θυμούς καὶ τὰς ἐπιθυμίας, ἔνιοι δὲ καὶ ἄλοιοι μάλλον. Πολλοὶ δὲ (...) νοσήμασιν ἄλίσκονται μανικοῖς καὶ ἐνθουσιαστικοῖς, ὅθεν Σίβυλλαι καὶ Βάκιδες καὶ οἱ ἔνθεοι γίνονται πάντες, ὅταν μὴ νοσήματι γένωνται ἀλλὰ φυσικῇ κράσει»¹³⁶ (...). "Ὅσοις δ' ἂν ἐπανθῇ τὴν ἄγαν θερμότητα πρὸς τὸ μέσον, οὗτοι μελαγχολικοὶ μὲν εἰσὶ, φρονιμώτεροι δὲ, καὶ ἦτον ἔκτοποι (λιγότερο ἐκκεντρικοί) πρὸς πολλὰ διαφέροντες (εἶναι ἀνώτεροι) τῶν ἄλλων, οἱ μὲν πρὸς παιδείαν, οἱ δὲ πρὸς τέχνας, οἱ δὲ πρὸς πολιτείαν» 954a₃₀ - β₄).

Αὐτοὶ εἶναι τὰ ἐκλεκτά καὶ μέ σπάνια προσόντα προικισμένα ἄτομα (οἱ «περιττοί»), πού —ἐν τούτοις— «ρέπουσι, ἂν ἀμελῶσιν, ἐπὶ τὰ μελαγχολικά νοσήματα» (954β₂₈₋₂₉). Μπορεῖ δηλαδὴ νὰ μεταπέσουν ἢ σὲ ἀκραῖες καταστάσεις δυσθυμίας ὅπου ἡ μέλαινα χολή εἶναι «ψυχρά σφόδρα», ἢ σὲ ἔκσταση ὅταν αὐτὴ εἶναι «θερμὴ σφόδρα». Ἐξαιτίας ὅμως τῆς εὐκρασίας τους (πού στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι μία «εὐκρατος ἀνωμαλία» 955a₃₆), εἶναι ἐνδιάμεσοι τύποι, ἄτομα προικισμένα μέ σπάνια προσόντα, ἄτομα ξεχωριστά, πού ἔχουν μιὰ ἰδιοσυγκρασία μελαγχολικὴ («φαίνονται μελαγχολικοὶ ὄντες» 953a₁₃). "Ἔτσι, «περιττοί» εἶναι οἱ ἰδιοσυγκρασιακά, δηλ. ἀπ' τῆ φύση τους καὶ ὄχι λόγῳ νόσου, «μελαγχολικοί». («οὐ διὰ νόσον, ἀλλὰ διὰ φύσιν» 955a₄₀).

Ὁ Tellenbach τονίζει ἐδῶ σαφὴ ἀριστοτελικὴ διάκριση ἀνάμεσα στό νόσημα καὶ τῆ νόσο. Νόσημα σημαίνει τὸ συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα, τὴν μελαγχολικὴ δηλαδὴ κατάσταση (τό νὰ εἶναι κάποιος ἄρρωστος) ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν αἰτία, πού μπορεῖ νὰ ἴναι νόσος (τό νοσηρὸ γίγνεσθαι) ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύσις. Τὸ νόσημα (Krankheit) —προσθέτει ὁ Tellenbach— εἶναι μιὰ ἀφηρημένη ἔννοια τῆς νοσολογίας, ἐνῶ ἡ γένεσή του (Erkrankung) —τό παραπάνω ἀναφερόμενο γίγνεσθαι— συνιστᾷ μιὰ ἔννοια ἀνθρωπολογικῆ. Στό μέτρο πού βλέπει κανεὶς τὴν ἐπίδραση ἐνός αἰτίου, ἡ παθογένεια εἶναι μιὰ ἔννοια ἐπιστημονικῆ, εἶναι ὅμως καὶ μιὰ ἔννοια ἀνθρωπολογικῆ ὅταν δεχόμεστε ὅτι ἡ γένεση τῆς ἀρρώστιας προέρχεται ἀπ' τῆ βασικὴ φύση ἐκείνου, μέ τὸν ὁποῖο συνδέεται.¹³⁷ Εἶναι ἡ θέση τοῦ W. Szilasi, πού ἐρμηνεύει τὸ νόημα τοῦ ἀριστοτελικοῦ προβλήματος (30, 1) ὑπὸ τὸ φῶς ἐνός ἄλλου ἀριστοτελικοῦ κειμένου («Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς» 463β₁₂ - 464β₁₈) καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ μελαγχολία τοῦ φιλοσόφου δὲν εἶναι νόσημα ἀλλὰ ἡ φύση του, δηλ. τὸ ἦθος του.¹³⁸ (βλ. σχ. 955a₄₀ καὶ 954a₂₇).

135) Ἔκδ. C. Angelino - E. Salvaneschi, 1981, ὁ.π., σ. 18-19 (Ἄρχ. κείμε. - μετάφρ).

136) «Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν "μαινομένων" μάντεων ὅταν καταλαμβάνονται ἀπὸ μαντικὰ ἢ ἐνθουσιαστικὰ νοσήματα, πού εἶναι ἰδιοσυγκρασιακὰ προσδιορισμένα» («φυσικῇ κράσει»). Κ. Μπάλλα, 1977, ὁ.π., σ. 574. Τοῦ ἴδιου: «Μαινόμενοι μάντιες στήν ἀρχαία Ἑλλάδα». Στό «Ἐποπτεία», 1978, τ. 21, σ. 293-303, ἰδιαίτερα στή σελ. 298.

137) H. Tellenbach (1979), ὁ.π., σ. 34.

138) W. Szilasi (1946), «Macht und Ohnmacht des Geistes», Freiburg i.B., σ. 301. (Ἀναφέρεται ἀπ' τὸν H. Tellenbach, 1979, ὁ.π., σ. 34. Ἐπίσης: ἀπ' τοὺς C. Angelino - E. Salvaneschi, 1981, ὁ.π., σ. 44, σημ. 2.

Γιὰ τόν ἴδιον, στὸν *περιττό* «μελαγχολικό» ἀνήκει τὸ ἔργο τῆς καταπολέμησης τοῦ σκοταδισμοῦ καὶ τῆς ἀμάθειας, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργο γιὰ τὴν καθαρότητα τῆς καρδιάς, ἔργο ποῦ ἀπ' τῆ φύσης του εἶναι ἀδύνατο νὰ τελειωθεῖ καὶ ἔτσι, ἢ ἀπὸ μέρους του συνειδητοποίηση τῆς ἀδυναμίας γιὰ τὴν ἐκπλήρωσή του, μπορεῖ νὰ τὸν ὀδηγήσει —ἀπὸ ἄλλο δρόμο— στὸ νόσημα μελαγχολία. Ἡ μελαγχολία τῶν «*περιττῶν*», τονίζει, εἶναι «μιά φυγὴ καὶ μιά παραμονὴ στὸ σκοτάδι, ἀπὸ ἀγάπη καὶ φῶς».¹³⁹

Ἄλλὰ γιὰ τὴν μελαγχολία ὡς νόσημα, θά πρέπει νὰ σημειωθεῖ συμπληρωματικά ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει —στὸ πλαίσιο τῶν κλινικῶν της ἐκδηλώσεων— τὴν ἐμφάνιση ἐλκῶν (*ἐκθεσις - ἐκζεσις ἐλκῶν*) ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἡρακλέους, τοῦ Αἴαντος, τοῦ Βελλερεφόντου («ὧν ὁ μὲν ἐκστατικός ἐγένετο παντελῶς, ὁ δὲ τὰς ἐρημίας ἐδίδωκεν»), ἢ τοῦ Λυσάνδρου, ἰδιαίτερα «*πρὸ τῆς τελευτῆς*» του (953α₁₈₋₂₂¹⁴⁰).

Εἶναι, πράγματι, ἐνδιαφέρον νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως, ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, ἀνάμεσα στὰ ὅσα ἀρνητικά σημειώνει γι' αὐτόν, δέν παραλείπει νὰ προσθέσει ὅτι «*ἀποθνήσκων δὲ ἐν Ἀθήναις, κέχνηται μᾶλλον Θεοφίλου Βασιλέως τοῦ φίλου αὐτοῦ, ὥστε καὶ ἐφαίνοντο τὰ σπλάχνα αὐτοῦ*»¹⁴¹.

Ἔς συγγραφῆς:

Ὁ Θ. Κορυδαλλεύς ὑπῆρξε πολυγραφότατος. Ἐξοχος ἐρμηνευτὴς καὶ ὑπομνηματιστὴς τῶν κυριότερων συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἔγραψε πολυάριθμα δοκίμια ἀπ' τὰ ὁποῖα ἄλλα τυπώθηκαν σὲ ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις καὶ ἄλλα παραμένουν ἀνέκδοτα. Ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα αὐτὰ ἀνήκουν τὰ Σχόλια στὸ «*Περὶ Ψυχῆς*» ἀριστοτελικὸ κείμενο. Στὸν ἴδιον ἀποδίδεται καὶ μετάφραση ἐνός ἔργου τοῦ Κρεμονίνι γιὰ τὴν Ψυχολογία τοῦ Ἀριστοτέλους.¹⁴² Ἡ διδακτικὴ τους χρησιμότητα ὑπῆρξε τεράστια ἀφοῦ ἐπὶ ἐνάμισι καὶ πλεον αἰῶνα, στάθηκαν τὸ βασικὸ διδακτικὸ βοήθημα στὶς σχολές τοῦ Ἑλληνισμοῦ.¹⁴³

Ἀπ' ὅλους, ἐπίσης, τοὺς νεότερους μελετητές¹⁴⁴ τονίστηκε ἡ διαυγής, ἀκριβὸ-λογη καὶ ἐπιμελημένη γλῶσσα τοῦ συγγραφέα, ἂν καὶ ἀρχαῖζουσα στὴ μορφὴ της. Ἐπίσης: τὸ κομψό, συνοπτικὸ καὶ ζωντανὸ ὕφος. Ἐπιπλέον: ἡ συστηματικὴ

139) Ἀναφέρεται ἀπ' τὸν *H. Tellenbach*, 1979, ὁ.π., σ. 33 καὶ 34. Βλ. σχ. καὶ *Κ. Μπάλλα*, 1977, ὁ.π., σ. 574.

140) Βλ. σχ. *Πλουτάρχου*, Λυσάνδρος, 2, 6: «Ἀριστοτέλης δὲ τὰς μεγάλας φύσεις ἀποφαίνων μελαγχολικὰς (...), ἱστορεῖ καὶ Λυσάνδρον οὐκ εὐθύς ἀλλὰ πρεσβύτερον ὄντα τῇ μελαγχολίᾳ περιπεσεῖν» ("Ἐκδ. *C. Sintenis*, 1891, Πλουτάρχου βίοι παράλληλοι, Lipsiae, T. II, σ. 384). Βλ. καὶ 28, 1: «Ἡδὴ δὲ παντάπασιν χαλεπὸς ὧν ὀργὴν διὰ τὴν μελαγχολίαν ἐπιτείνουσαν εἰς τὸ γῆρας» (*Ibid.*, σ. 413).

141) Δοσίθεου (ἐπανέκδ. 1983), ὁ.π., σ. 64.

142) Λ. Μπενάκη (1986), ὁ.π., σ. 40.

143) *Ibidem*.

144) *Cl. Tsoukas* (1967, ὁ.π., σ. 107 κ.ε. *Ε. Παπανούτσου* (1953), ὁ.π., σ. 17. Ἀπ. *Ε. Βακαλοπούλου* (1974), ὁ.π., σ. 381. *G.P. Henderson* (1977), ὁ.π., σ. 28. Ὁ *Κ. Κούμας* («Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων...», 1832, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, T. **IB**, σ. 554) γράφει ὅτι μετὰ τὴν πτώση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, δέν ἔλειψαν πέρα γιὰ πέρα ἀπ' τὸ ἑλληνικὸ Γένος ἄνθρωποι μὲ παιδεία, μερικοὶ ἀπ' τοὺς ὁποίους ἔγιναν «*εἰδήμονες τῆς παλαιᾶς γλώσσης μὲ ἐν τὲ λειαν*». Ἐλάχιστοι, μάλιστα, ὅπως ὁ Κορυδαλλεύς, «*μαρτυροῦσι μὲ τὰ εἰς ἑλληνισμόν ἐξηκριβωμένα πονήματά των, ὅτι ἐσώζετο ζώπουρον τῆς Ἀττικῆς εὐφραδείας καὶ εἰς τὴν τουρκοκρατομένην Ἑλλάδα (...)* Οἱ ὀλίγοι οὗτοι ἐκ περιστάσεων ἀγνώστων προκόψαντες ἐπαρομοιάζαν ἀμυδρά καὶ διγαλέα λυχνάρια ἀραιότατα κείμενα μεταξύ παχυτάτου σκότους».

ἔκθεση τῶν ἰδεῶν, ἡ μεθοδικὴ καὶ πειθαρχημένη σκέψη, καθὼς καὶ ἡ σέ βάθος καὶ μέ διαλεκτικὸν τρόπον ἀνάλυση τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων. Τέλος, ἡ (πέρα ἀπ' τήν μέ κριτικὴν ὀξύνοια καὶ ἀντικειμενικότητα παρουσίαση τῶν ἐρμηνευτικῶν θέσεων ἄλλων μελετητῶν) ἀνετη καὶ πρωτότυπη ἀνάπτυξη τῶν ὁλότελα προσωπι- κῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα.

* * *

Με τὴν συγγραφὴν στὸν καθαρὰ ἰατρικὸν τομέα καὶ ἰδίως ἐν τῇ Νοσολογίᾳ τῶν σωματικῶν παθήσεων, δὲν φαίνεται νὰ ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα ὁ Κορυδαλλεύς. Τὸ χειρόγραφο κείμενον, ποῦ ἀπόκειται ἐν τῇ Ἐθνικῇ τοῖς Βιβλιοθήκῃ ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ διαχειρισμάτων (sic) καὶ ἄλλα περὶ Ἰατρικῆς» καὶ τὸ ὅποῖον ἀποδόθηκε σ' αὐτόν, δὲν εἶναι παρά ἓνα ἀπλό ἀντίγραφο τοῦ «Περὶ διαχωρημάτων» ἔργου τοῦ βυζαντινοῦ Ἰατροῦ Θεοφίλου τοῦ Πρωτοσπαθαρίου (7ος μ.Χ. αἰ.).

Σημειώνεται ἐδῶ ὅτι τὸ «Περὶ οὖρων» κεφάλαιον, ποῦ ἀκολουθεῖ τὸ ἐν λόγῳ χειρόγραφο, εἶναι —ἐπίσης— ἔργο τοῦ ἴδιου αὐτοῦ Ἰατροῦ-συγγραφέα Θεοφίλου τοῦ Πρωτοσπαθαρίου στηριγμένον ἐπὶ τὰς Γαληνικὰς ἰατρικὰς ἀπόψεις, ὅπως —ἐξ ἄλλου— καὶ τὸ προηγούμενον, ποῦ συντάχθηκε μέ βάση τῆς θεωρίας τοῦ Γαληνοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν Ἰπποκρατικῶν.

Ἄπλη καὶ μόνον ἐξέταση τῶν χειρογράφων αὐτῶν δείχνει ὀλοφάνερα ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ εἶναι ὁμοίον μ' ἐκεῖνον ποῦ δημοσίευσε —πέρα ἀπὸ προηγούμενες ἐκδόσεις, ὅπως αὐτῇ τοῦ 1703 γιὰ παράδειγμα— ὁ J.L. Ideler τὸ 1841, ἐν τῷ γνωστῷ βιβλίῳ του «Physici et Medici Graeci Minores»,¹⁴⁵ ὅπως φαίνεται καὶ ἀπ' τὴν παρακάτω ἀντιβολήν.

Θ Ε Ο Φ Ι Λ Ο Υ

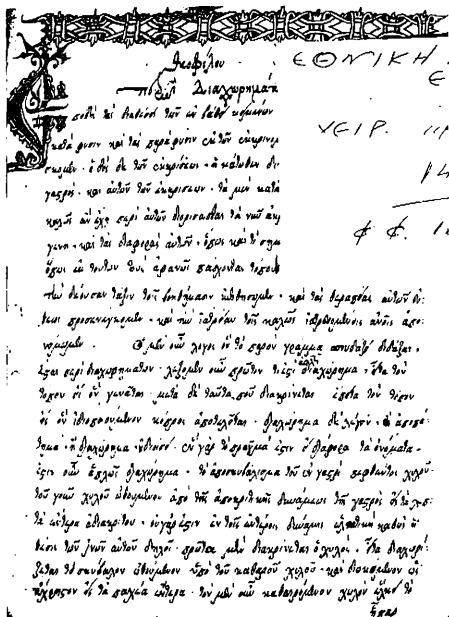
ΠΕΡΙ ΔΙΑΧΩΡΗΜΑΤΩΝ.

ΠΡΟΟΜΙΟΝ.

1. Ἐπιθετὴ τῶν διαθεσῶν τοῦ σώματος τῶν ἐν τῷ βέλτερον, 240
 ἰατρικῶν μορίων, τὰς τε κατὰ φύσιν καὶ τὰς παρὰ φύσιν
 ἐν τῶν ἐκκρίσεων περιπτώσεων γινώσκουσαν, ὁδὸς δὲ
 τῶν ἐκκρίσεων ἢ κέντρων διττῆ, ἢ μὲν δι' οὖρων, ἢ δὲ
 καὶ γαστρῶν, καὶ αὐτῶν τῶν ἐκκρίσεων τὰ μὲν κατὰ φύσιν ε-
 ἴσι, τὰ δὲ παρὰ φύσιν, κωλύει ἔχειν ἴσιν καὶ περὶ αὐτῶν
 ἰατρικὰς τε τὴν ἀριβέστερα. 2. Ἄλλ' ἐπιθετὴ περὶ δια-
 φορῶν οὖρων ὁ παρὰ τοῦδε λόγος ἰατρικῶς ἐξηγησάτω, δίδω
 ἡμῖν ἐν τῷ τῶν λόγῳ διδάξει τῶν διὰ γαστρῶν ἐκκρινόμε-
 νων περιπτώσεων τὰ γίνη, καὶ τὰς διαφορὰς αὐτῶν, καὶ ἢ
 ἢ σημαίνουσιν ἐν ἑκάστῳ αὐτῶν; ὅπως ἐκ τούτων τοὺς
 ἰατρικὰς πύσσοντας τόπους εὐχερῶς καταμάθωμεν καὶ τῶν
 ἴσων τῶν τοῖς βοηθημασίον ἐπιδησώμεν, καὶ τὰς θα-
 ρμακείας αὐτῶν εὐκλῶς προσεργώμεν, καὶ τῶν ὑγιάν-
 οντων καὶ λόγῳ, τὸ παρὸν γράμμα, ἀποτινάξει διδάξει περὶ 242
 διαχωρημάτων λέγοντες οὖν πρότερον, τί ἐστὶν ἀπλόον
 διαχωρημα, εἴτε τὸν τόπον, εἴς ὃν γεννᾶται, μετὰ δὲ ταῦτα
 ποῦ διακρίνεται, εἴτετα τὸν τόπον, εἴς ὃν εἰδοποιούμενον
 κηρὸς ἀποτελείται. 20

β. Περὶ διαχωρημάτων γενέσεως καὶ διαφορῶν.

1. Διαχωρημα δὲ λέγεται ἢ ὑποπόνημα ἢ ὑποπόρημα·
 ὃ διαίσεις γὰρ κατὰ τὸ πρᾶγμα, εἰ καὶ διάφορα τὰ ἀνά-

Σελ. 16 τοῦ χ/φοῦ.

Σελ. 397 ἐκδ. Ideler.

145) J.L. Ideler (1841), «Physici et Medici Graeci Minores», Berolinum, T.A., σ. 397 κ.ε.

Ὡστόσο, ἀρεκτά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν κυρίως τήν ψυχο(παθο)λογία, βρίσκο-
νται σέ διάφορα ἄλλα ἔργα τοῦ Κορυδαλλέως καί ἰδίως στό ὡς τώρα ἐπίσης
ἀνέκδοτο « Ὑπομνήματα εἰς τό περί Ψυχῆς » (τοῦ Ἀριστοτέλους).

Μερικά ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα πού σχετίζονται ὡς ἓνα σημεῖο μέ τήν ὑποστηρι-
κτική ψυχοθεραπευτική ἀγωγή ἀλλά καί τήν ψυχοπαθολογία, εἶδα νά περιέχονται
στό ἤδη ἐκδομένο βιβλίο τοῦ Κορυδαλλέως « Ἐκθεσις περί ἐπιστολικῶν τύπων¹⁴⁶ »
(πού γιά πρώτη φορά ἐκδόθηκε τό 1624 στό Λονδίνο καί χρησίμεισε ὡς κανόνας
ἐπιστολογραφίας γιά δυό δλόκληρους αἰῶνες).

Ἄναφέρω τήν ἀποψή του πάνω στήν αἰτιολογία ἀλλά καί τήν θεραπεία τῆς
ἀθυμίας. Ἡ πρώτη ὀρίζεται ἀπό τόν Κορυδαλλέα ὡς « ἡ τῶν ὄντων ἢ τῶν δοκούν-
των ἀγαθῶν ἀποβολή ἢ τινος τῶν ἀνιαρῶν (= ὄσων προκαλοῦν λύπη) ἔφοδος », ἐνῶ
διευκρινίζεται, ἀπ' τόν ἴδιο, ὅτι αὐτά εἶναι « τά τ' ἐκτός ἀγαθά, καί τά τοῦ σώματος
καί ἐνὶ λόγῳ ὅσα ταῖς τοῦ χρόνου, ἢ τύχης ροπαῖς ὑποπέπτωκε, ἐφ' οἷς καί ἀσχάλοισιν
(= στενοχωροῦνται - λυποῦνται) οἱ ἀνθρωποι » (σ. 46-47). Ἄναφορικά μέ τή
δεύτερη, ὡς μέσο θεραπευτικό γιά τήν ἀποτροπή τῆς ἀθυμίας θεωρεῖ τήν « παραμυ-
θίαν » πού ἀποσκοπεῖ στήν τροποποίηση τῆς θυμικῆς διάθεσης, γράφοντας:

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ

ΚΥΡΙΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΟΥΡΥΔΑΛΛΕΩΣ,

Τῶ δια τῶ θεῖς καί μοναχικῶ σχήματος

θεοδοσίῳ μετονομασθέντος

Ἐκθεσις περί ἐπιστολικῶν τύπων.

ἐν ἣ

ΠΡΟΣΕΤΕΘΗΣΑΝ

καὶ ἄφθονίου προγυμνάσματα,

καί ἐτέρας

Ἐκθεσις περί ῥητορικῆς

τοῦ ἄττοῦ κυρίου θεοφίλου

ἐκδοθεῖσα σπουδῇ καί ἐπιμελείᾳ

Ἀμβροσίου ἱερομονάχου

τοῦ παμπέρεως.

ἐν Ἄλλῃ τῆς Σαξωνίας.

ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῶ Βάερ· αψξή.

146) Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως τοῦ διά τοῦ θεοῦ καί μοναχικοῦ σχήματος
Θεοδοσίου μετονομασθέντος ἔκθεσις περί ἐπιστολικῶν τύπων ἐν ἣ προσετέθησαν καί
Ἄφθονίου προγυμνάσματα καί ἐτέρα ἔκθεσις περί ρητορικῆς τοῦ κυρίου Θεοφίλου ἐκδοθεῖσα σπουδῇ
καί ἐπιμελείᾳ Ἀμβροσίου ἱερομονάχου τοῦ Παμπάρεως. Ἐν Ἄλλῃ τῆς Σαξωνίας, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ
τοῦ Βάερ, αψξή (= 1768).

«Παραμυθία ἐστὶν ἀποτροπὴ ἀθυμίας (...) ὥσπερ ἐν ταῖς τῶν φίλων χρώμεθα δυσχερίαις, ἀπὸ τῆς τραχύτητος τοῦ δυσφορεῖν, εἰς τὸ λειότερόν τε καὶ γαληνότερον τὴν ἐκείνων ψυχὴν μετατιθέμενοι» (σ. 46).

Τονίζει τὴ σημασίαν τῆς ψυχοθεραπείας «διὰ τοῦ λόγου», καὶ τοὺς τέτοιου εἶδους «παραμυθητικούς λόγους» τοὺς χαρακτηρίζει εὐστοχα ὡς «φάρμακα νηπενθῆ» («καὶ τοῖς λόγοις ὡς φαρμάκοις νηπενθέσι¹⁴⁷ πειρᾶ κατακτηθῆσαι μοι (= νὰ καταπραῦνει - νὰ γιατρέψει) τὴν τοῦ πάθους δυσχέρειαν». σ. 52-53).

Ἄναφερόμενος, εἰδικότερα, στὶς ἐπιστολές (στὸν γραπτὸ λόγο), τίς θεωρεῖ ὡς ἓνα μέσο καὶ μία ἀπ' τὶς μορφές μιᾶς τέτοιας ὑποστηρικτικῆς θεραπευτικῆς λέγοντας: «φοιτῶσι γάρ ἕκασταχόσε διὰ τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἡρεμοῦνται οἱ ἄνθρωποι» (σ. 1).

Δὲν παραλείπει, ἐξάλλου, νὰ συμπληρώσει ὅτι διαμέσου αὐτῶν ἐκφράζονται «τά τε τῆς ψυχῆς τοῦ ἐπιστέλλοντος πάθη τε καὶ βουλήματα· δι' ὃ καὶ εἰκόνα τῆς ψυχῆς τινές τῶν πρό ἡμῶν προσαγορευῆσαι οὐκ ὤκνησαν» (σ. 2).

Γιὰ τίς καθαρὰ παθολογικές καταστάσεις (ταῖς πενθίμοις παθολογίαις» σ. 47) γράφει — σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα, πού παραθέτει ὡς ἐφαρμογὴ τῶν παραπάνω θεωρητικῶν του τοποθετήσεων— ὅτι τὰ λόγια, ὡς «παιώνεια φάρμακα,¹⁴⁸ τὸ τραχὺ μου τῆς ἀθυμίας καταλεύαντα, ἀπὸ τῆς ἀμετρίας τοῦ δυσφορεῖν, ἐπὶ τὸ γαληνότερον τὴν ψυχὴν μοι κατέστησαν» (σ. 53).

Τὴν «διὰ τοῦ λόγου» ψυχοθεραπευτικὴ ἀγωγή δέχεται ὡς μέσο τροποποιητικὸ τῆς θυμικῆς διάθεσης καὶ θεραπευτικὸ τῶν παθημάτων τῆς ψυχῆς, χωρὶς νὰ παραγνωρίζει τὴ δυσκολία στὴν προσπάθεια γιὰ τέτοιου εἶδους θεραπευτικὴ προσπέλαση, πού καὶ σήμερα ἀκόμα ἐμφανίζει μερικά δυσεπίλυτα προβλήματα, λέγοντας: «...οὐδ' ἂν Ἐρμῆς αὐτός ὁ λόγον πατήρ πιστευόμενος, τοῦ πάθους μεταρρυσμίσειεν» (σ. 53).

Ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Κορυδαλλέως στό χῶρο τῆς ἱατρικῆς

147) Πανσίλυπα, χαροποιά, κατευναστικά. Ἡ λέξη προέρχεται, ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ πρόθεμα νῆ καὶ τὴ λ. πένθος. Βλ. σχ. Ὀδύς. Δ' 221: «Φάρμακον νηπενθές τ' ἄχολόν τε, κακῶν ἐπίληθον ἀπάντων». («ἀντίλυπο κι ἀντίχολο π' ὄλα τὰ πάθη σβύνει» σέ μετάφραση Ι. Πολυλά). Τὸ νηπενθές τοῦ Ὀμήρου τὸ εἶχε προσφέρει ἡ ὥραια Ἑλένη σ' ἐκείνους ἀπ' τοὺς πολεμιστές πού θρηνοῦσαν τοὺς σκοτωμένους συντρόφους τους στὴν Τροία, «διὰ νὰ κατευνασῆ καὶ ἱλαρύνῃ τὸν ψυχικὸν πόνον καὶ τὴν λύπην». Ὁ Ἐμ. Ἐμμανουήλ («Τὸ νηπενθές τοῦ Ὀμήρου», Ἐν Ἀθήναις, 1953, Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1952, Τ. 27, σ. 533, πιστεύει ὅτι «οὐδέν φάρμακον σήμερον ὑπάρχει μέ τὰς δυσπιστεῦτους ιδιότητας τοῦ ὁμηρικῶν νηπενθοῦς» καὶ ὅτι —σύμφωνα καὶ μέ πολλοὺς ἀπ' τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς— «δέν ἦτο ἄλλο τι εἰ μὴ ἡ γοητεία τῆς συνομιλίας τῆς Ἑλένης παρουσιαζομένη ὑπὸ τὸν πέλοπον τῆς ἀλληγορίας» (Τοῦ ἴδιου: «Τὰ φυτὰ τοῦ Ὀμήρου», Ἀθήναι, 1942, σ. 46). Γιὰ μερικοὺς εἶναι τὸ ὄπιο. (Βλ. σχ. Ι. Πανταζίδου, Ἀχρονολόγητο, «Λεξικὸν ὁμηρικόν» στὴ λ. «νηπενθές» καὶ Ι.Ν. Δάμπαση, 1968, «Τὰ φυτὰ παρ' Ὀμήρῳ», Ἀνάτυπο ἀπ' τὰ «Ἱατρικὰ Χρονικά», Τ. 8, τ. 12, Ἀθῆναι, σ. 11). Γιὰ ἄλλους, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὄπιο, ἀντιστοιχεῖ ἀκόμη καὶ στὴν ἰνδικὴ κἀναβη ἢ χασίς. (Βλ. σχ. Μ.Ν. Μαμαλάκη, 1977, «Συμβολὴ στὴ σπουδὴ τῆς Ἱατρικῆς τῶν ραψωδιῶν τοῦ Ὀμήρου», Ἀθήνα, σ. 82). Γιὰ τὸν Θεόφραστο (Φυτ. Ἰστ. 9, 15): «νηπενθές (...) ἄχολον, ὥστε λήθην ποιεῖν καὶ ἀπάθειαν τῶν κακῶν». Ὁ Διόδωρος σημειώνει (Ι, 97): «ὄργῆς καὶ λύπης φάρμακον».

148) Ἱαματικά, θεραπευτικά. Τὰ μέ ἱαματικὸν χαρακτήρα φάρμακα, τὰ δίδαξε ὁ Παιών ἢ Παιάν, πού ἦταν ἱατρός τῶν θεῶν. Ἐτσι λεγόταν ὁ Ἀπόλλων. Ὀνομάστηκε Παιών ἀπὸ τὸ ρ. «παίω», πού σημαίνει: χτυπᾶ, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς θεραπείας μέ μαγικὸ χτύπημα (ἀπ' ὅπου καὶ τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ θεραπευτοῦ στὸν ἄρρωστο τὴν θεωροῦσαν ὡς θεῖο προστατευτικὸ μέσο), ἢ Παιάν ἀπ' τὸ ἄσμα τῆς νίκης (ἔμνος τοῦ βαλλόντα μετὰ τὴν ἀπάλλαγὴ ἀπὸ κάποιοι κίνδυνοι ἢ μετὰ ἀπὸ κάποια νόσο) ὑποδελώνοντας ἔτσι, τίς θεραπευτικὲς ιδιότητες τῆς μουσικῆς (Ι.Ν. Δάμπαση, 1968, ὁ.π., σ. 6). Βλ. σχ. καὶ Αἰσχ. Ἀγαμ. στ. 848: «φαρμάκων παιωνίων». (Ἐκδ. Η. Weil, 1889, Lipsiae, σ. 200).

περιορίζεται (μέ βάση τά ως τώρα έκδομένα έργα του, άλλα και τό χ/φ, πού λαθεμένα ἀποδόθηκε σ' αὐτόν ὅπως ἀποδείξαμε προηγουμένως) στά ὅσα, καί μέ ἕμμεσο κυρίως τρόπο, σχετίζονται μέ τήν ψυχο(παθο)λογία καί μόνο, καί μέ κανένα τρόπο μέ τήν ὑπόλοιπη Ἱατρική τῶν σωματικῶν παθήσεων, παρόλο πού ὁ ἴδιος ἐξάσκησε τήν συνήθη γενική Ἱατρική στήν πράξη καί μάλιστα μέ ἐπιτυχία.

Καταρχή, καί παράλληλα μέ τό παιδευτικό του ἔργο ὡς διδασκάλου τῆς Φιλοσοφίας, «*μετήρχετο τόν ἱατρόν εἰς τάς οἰκογενείας τῶν ἀρχόντων*¹⁴⁹» στή διάρκεια τῆς πολύχρονης παραμονῆς του στή Ζάκυνθο ὅπου «*φῆμη παρά πᾶσιν ἦν αὐτοῦ πολλή*¹⁵⁰».

Μερικοί ἀναφέρουν πώς σέ μιᾶ ἄλλη καί ἀπώτερη στιγμή (ἐκείνη πού ἀκολούθησε τήν παραίτησή του ἀπ' τόν μητροπολιτικό θρόνο τῆς Ἄρτης) κατέφυγε καί πάλι στήν ἐξάσκηση τῆς Ἱατρικῆς, γιά καθαρά βιοποριστικούς λόγους, σέ διάφορα μέρη, στηριζόμενοι κυρίως στόν Σάθα, πού γράφει: «*ἔκτοτε ἔζη βίον λιτόν καί πλάνητα μετερχόμενος πολλαχοῦ τόν ἱατρόν καί διδάσκαλον*¹⁵¹».

Ἔτσι, γιά παράδειγμα, ὁ Ἐμμ. Ἐμμανουήλ στήν «Ἱστορία τῆς Φαρμακευτικῆς» σημειώνει: «Μετά τήν ἀπώλειαν τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου του, ἄσκησε τήν Ἱατρικήν¹⁵²».

Εἴστοχα, ὥστόσο, ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι «δέν εἶναι νοητόν» νά συνέβη ἕνα τέτοιο γεγονός καί «μᾶλλον πιθανόν φαίνεται καί φυσικόν τοῦτο ἦτο, νά μεταβῆ εἰς τήν πατρίδα του, τάς Ἀθήνας, ὡς ἀναφέρει ὁ Γόρδιος καί ἐπαναλαμβάνουν ὄλοι¹⁵³».

Ὁ Δοσίθεος, ὅμως, στό πλαίσιο τῶν σκληρότατων κρίσεων γιά τόν Κορυδαλλέα, εἶχε ἤδη σημειώσει: «*καθώς Διώνσος ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν ἐπαῖξεν ἐν τοῖς τῆς Κορίνθου καπηλείοις ὑπό πενίας, οὕτως ὁ Κορυδαλλεύς ἐν πενία ἐσχάτη εὑρισκόμενος περιεπάτει ἔνθεν κάκειθεν, τήν Ἱατρικήν πραγματευόμενος*¹⁵⁴».

Δέν πρέπει, ἐντούτοις, νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ δράση του τοποθετεῖται χρονικά σέ μιᾶ περίοδο τοῦ —σημαντικοῦ γιά τήν Ἱατρική— δέκατου ἔβδομου αἰῶνα ὅπου γίνεται φανερή ἡ ἀντίδραση ἐνάντια σ' ἐκείνους πού ἤθελαν τόν Ἱατρό καθαρό ἐρευνητή προσκολλημένο στό πείραμα καί τή θεωρία, ἀδιάφορο γιά τό ἱατρικό ἐπάγγελμα καί τήν κλινική πράξη, ἡ ὁποία καί τόν διαφοροποιεῖ ἀπό ὅποιονδήποτε ἄλλον ἐπιστήμονα.

Ἀλλά καί οἱ μελέτες ἀπ' τήν ἄλλη καί οἱ πειραματικές ἐρευνες αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν ἀποσκοποῦσαν παρά στήν καλλίτερη γνώση τῆς ἀδρῆς κατασκευῆς καί τῆς λεπτῆς ὑφῆς τῶν ὀργάνων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καί τῆς φυσιολογικῆς λειτουργίας αὐτῶν γιά τήν ἐκπλήρωση τοῦ τελικοῦ καί ὑψιστοῦ σκοποῦ τῆς Ἱατρικῆς: τήν περίθαλψη καί τήν ἴαση τοῦ ἀνθρώπου πού πάσχει, τήν ἀμβλυνση καί τήν ἀπάλειψη τοῦ ἀνθρώπινου πόνου.

Σέ μιᾶ τέτοια προοπτική τοποθετήθηκε καί ἡ ἐπιστροφή στοῦς δρόμους πού

149) Ν. Κατραμῆ (1880), ὁ.π., σ. 125. Βλ. καί Λ.Χ. Ζώη (1901) «Λεξικόν Φιλολογικόν καί Ἱστορικόν Ζακύνθου», στήλ. Κορυδαλλεύς Θ. Ἐπίσης: Α. Μαρασλή (1978), «Ἱατρική καί γιατροί στήν Πάτρα», Ἀθήνα, σ. 31.

150) Ἄν. Γορδίου, «Βίος...», Ἔκδ. Σάθα, σ. 432, Λάμπρου, σ. 40.

151) Κ. Σάθα (1868), ὁ.π., σ. 853. (Βλ. καί Σεραφεῖμ Ξενοπούλου, 1962, ὁ.π., σ. 100).

152) Ἐμμ. Ἐμμανουήλ (1948), «Ἱστορία τῆς Φαρμακευτικῆς», Ἀθήναι, σ. 646.

153) Τ. Γριπσοπούλου (1966), «Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή», Ἐν Ἀθήναις, Τ. Α', σ. 169.

154) Δοσιθέου (Ἐπανέκδ. 1983), ὁ.π., σ. 64.

πρῶτος ἔταμε ὁ Ἄριστοτέλης καί αὐτή —ἀκριβῶς— εἶναι ἡ ἔννοια καί ἡ βαθύτερη σημασία τοῦ νεο-ἀριστοτελισμοῦ (πολεμική ὄχι κατά τοῦ Ἄριστοτέλους, ἀλλά ἐναντία στήν νοοτροπία τῶν μεσαιωνικῶν ἀριστοτελικῶν μέ τήν ἀναυθεντική καί παραποιημένη —στενοκέφαλη, ταυτόχρονα, καί δουλοπρεπή— ἔρμηνεία του), πού ἀποτελεῖ μιά ἰδιαίτερη ὄψη τῆς ἐπιστήμης σ' αὐτόν τόν πλούσιο σέ ἐπιτεύγματα καί γόνιμο σέ καινοτομίες 17ο αἰώνα.¹⁵⁵

Στή διάρκεια αὐτοῦ τοῦ αἰώνα —παρατηρεῖ ὁ Α. Castiglioni στό βιβλίο του «Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς»— ἡ Φιλοσοφία ἐκδήλωσε μιά βίαιη ἀντίδραση πρὸς τά μεσαιωνικά δόγματα καί τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια βρῆκε μερικούς ἀπ' τοὺς πιό ἐξέχοντες ἀντιπροσώπους τῆς στίς γραμμές τῆς Ἱατρικῆς, εἶναι μιά καλή ἀπόδειξη τῆς στενῆς σχέσης ἀνάμεσα στίς φιλοσοφικές καί ἱατρικές σπουδές ἐκείνη τήν ἐποχή. Αὐτές οἱ φιλοσοφικές τάσεις —συνεχίζει— ἦταν πού καθόρισαν τόν ἀποφασιστικό προσανατολισμό τῆς σωματικῆς Ἱατρικῆς πρὸς τίς φυσικές - θετικές ἐπιστῆμες καί τήν πειραματική ἔρευνα γιά νά τονίσει τελικά: ἡ Ἱατρική τῶν σωματικῶν παθήσεων ἀκολούθησε τότε τῆ Φιλοσοφία, γιατί ἡ ἴδια ἡ Φιλοσοφία στράφηκε πρὸς τή φύση.¹⁵⁶

Τέτοιες ιδέες, γράφει ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς «Storia della Medicina», στήν ὁποία μόλις λίγο πιό πρὶν ἀναφερθῆκαμε, «δέν μπορούσαν νά μείνουν γράμμα κενό γιά τήν ἐπιστήμη καί μάλιστα γιά τόν ἱατρό, πού ἦταν στήν κυριολεξία ἰατροφιλόσοφος, μέ τήν κάθε του ἰδιότητα προϋπόθεση ἀλλά καί ἐπακόλουθο τῆς ἄλλης¹⁵⁷».

Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ Ἱατρική τοῦ 17ου αἰώνα στρέφει τό βλέμμα της σέ εὐρύτερους καί πιό ἀνοιχτούς ὀρίζοντες.

Ἐκφραση μιᾶς τέτοιας ἀνοιχτότητας καί γνήσιας προοδευτικότητας ὑπῆρξε γιά τήν ἐποχή του ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς. Κύριος φορέας τῆς παραπάνω ἀναφερόμενης δυτικῆς κουλτούρας —τῆς σκέψης καί τῆς παιδείας— στήν ἐλληνική Ἄνατολή, συνετέλεσε, περισσότερο ἴσως ἀπό κάθε ἄλλον, στήν ἀνασύνδεση τῶν δεσμῶν τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τῆς Εὐρώπης.¹⁵⁸

Ὁ Κορυδαλλεύς, παρατηρεῖ ὁ συντάκτης τοῦ σχετικοῦ λήμματος στή Μεγάλη Σοβιετική Ἐγκυκλοπαιδεία «εἰσάγει στήν Ἄνατολή τό πνεῦμα τῶν σύγχρονων φιλελευθέρων φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων πού ἐπικρατοῦν στή Δύση¹⁵⁹».

Ἄλλά ἡ σημασία τοῦ ἔργου του δέν περιορίζεται στό στενὸ χῶρο τῆς Ὁρθόδοξης Ἄνατολῆς. Φαίνεται νά παίρνει μιά εὐρύτερη διάσταση ἀφοῦ ἀνάμεσα στίς θέσεις τῶν σύγχρονων μελετητῶν (γιά νά μὴν ἀναφερθοῦμε σ' ἐκεῖνες τοῦ μαθητῆ του καί κατοπινοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Λοκροῦ γιά τήν εὐρωπαϊκὴ ἀκτινοβολία του στό χῶρο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ), θέσεις ὅπως αὐτές πού διατυπώνονται στό ὑπὸ τόν τίτλο «Ἡ ἱστορική σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Θ. Κορυδαλλεύς».

155) «Storia della Medicina». Ἔκδ. «Παπύρου» 1968, Τ. Β', σ. 62-64 καί 112.

156) Α. Castiglioni (1961), «Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς», Ἑλλ. ἔκδ. Ν.Σ. Παπασπύρου (Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια - Συμπληρώματα), Ἀθήνα Τ. Β, σ. 488, 491 καί 495-496.

157) «Storia della Medicina», 1968, ὁ.π. Τ. Β', σ. 114.

158) Βλ. σχ. Ph. Sherrard «The Greek East and The Latin West», σ. 175. (Ἀναφέρεται ἀπὸ τόν Δ. Φωτιάδη, 1977, «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 21», Ἀθήνα, Τ. Α', σ. 157.

159) Μεγάλη Σοβιετικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, στό λ. «Κορυδαλλεύς Θ.», Ἔκδ. 1980, Τ. 18, σ. 122.

λέως¹⁶⁰» μελέτημα, τονίζεται με ιδιαίτερη έμφαση ότι ή έκδοση όλόκληρου του έργου του θά προσθέσει μιά καινούργια σελίδα στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος.

160) *Constantin Noica* (1973), «La signification historique de l'oeuvre de Th. Coridalée». Μέσα στην «Revue des Études Sud-Est Européennes», T. XV, τ. 2, σ. 285.

Ο ΕΒΛΙΓΙΑ ΤΣΕΛΕΜΠΗ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΜΙΧΑΛΗ ΚΟΚΟΛΑΚΗ

Στόν προηγούμενο τόμο τοῦ «Σκουφᾶ» (σελ. 234-247) δημοσιεύτηκε μεταφρασμένη ἡ περιγραφή τοῦ Τούρκου περιηγητῆ 'Εβλιγιά Τσελεμπή γιά τήν Ἄρτα, τήν Πρέβεζα καί τά περιχώρα τους, τά ὁποῖα ἐπισκέφθηκε τό 1670 στά πλαίσια ἐπίσημης ἀποστολῆς τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἡ μετάφραση τοῦ Ἡπειρωτικοῦ τμήματος τῶν περιηγήσεων τοῦ 'Εβλιγιά, πού βρίσκεται στόν ὄγδοο τόμο, τοῦ δεκάτου συγγράμματός του «Σεγιαχάτ-ναμέ», συνεχίζεται ἐδῶ μέ τήν παράθεση τῆς περιγραφῆς τῶν Ἰωαννίνων (σελ. 646-659). Στήν τρίτη καί τελευταία συνέχεια θά περιλαμβάνεται ἡ περιγραφή τῆς Θεσπρωτίας, τῆς Κέρκυρας καί τοῦ Πωγωνίου. Γιά τήν ἔννοια τῶν φιλολογικῶν συμβόλων πού χρησιμοποιοῦνται στή μετάφραση, καθώς καί γιά περισσότερες πληροφορίες σχετικά μέ τό πρόσωπο τοῦ 'Εβλιγιά Τσελεμπή, παραπέμπουμε τόν ἀναγνώστη στό εἰσαγωγικό σημείωμα τοῦ προηγούμενου ἀρθρου, τό ὁποῖο στό ἐξῆς θά μνημονεῦεται συνομογραφικά μέ τήν ἔνδειξη «Πρέβεζα-Ἄρτα».

ΤΑ ΠΑΙΝΕΜΑΤΑ ΤΟΥ «ΟΙΚΟΥ ΤΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ»,¹ ΔΗΛΑΔΗ ΤΗΣ ΤΡΑΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στή γλώσσα τῶν Ρωμιῶν ἡ λέξη «Γιάννενα» σημαίνει []. Εἶναι κτίσμα τοῦ ἰδρυτῆ τους βασιλιᾶ [], ἑνός ἀπό τούς Ρωμιούς βασιλιάδες. Τά πήρε ἀπό τό χέρι τῶν Ρωμιῶν ἀπίστων ὁ Γαζή 'Εβρενός μπέης τό ἔτος [], τήν ἐποχή τοῦ Σουλτάνου Μωάμεθ Χάν τοῦ Πορθητῆ,² καί σῆμερα εἶναι ἔδρα τοῦ μπέη ἑνός σαντζακιοῦ τοῦ ἐγιαλετίου τῆς Ρούμελης. Τό χάσι τοῦ μπέη εἶναι 460.260 ἀκτσέδες, τά ζιαμέτια 62 καί τά τιμάρια 345.³ Ὑπάρχει ἀλάιμπης, τσερίμπασης καί γιουζμπασης.⁴ Σύμφωνα μέ τό διοικητικό ὄργανισμό ὅλοι οἱ κάτοχοι τιμαρίων μαζί μέ τούς πολεμιστές τους καί τό στρατό τοῦ μπέη σχηματίζουν ἕνα ἐκλεκτό καί πάνοπλο στράτευμα τεσσάρων χιλιάδων ἀνδρῶν. Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσέβαστος καζάς τῆς τάξεως τῶν τριακοσίων ἀκτσέδων. Ὁ ναχιγιές τους περιλαμβάνει ἀριθμητικά [] χωριά. Κάθε χρόνο, σύμφωνα μέ τό δίκαιο, ὁ καδής εἰσπράττει εἰσόδημα ἕξι χιλιάδων γροσίων καί ὁ μπέης εἴκοσι πουργιά (10.000 γρόσια). Τό σαντζάκι ἔχει συνολικά εἰκοσιδύο καζάδες.⁵ κάμποσοι καταγράφηκαν ἤδη, οἱ

1. Τό παρατσούκλι (dar-i emaniyye) διαλέχτηκε ἀπό τόν 'Εβλιγιά γιά νά ὁμοιοκαταληκτεῖ μέ τόν τύπο Yaniye ('Ιωάννινα). Ὁ ἴδιος χαρακτηρισμός ἀποδίδεται λίγο ἀργότερα καί στά Κάνινα τῆς Αὐλώνας (Κανιye, σελ. 702 τῆς ἐκδόσης).

2. Ἀνακριβής πληροφορία: πβ. Πρέβεζα-Ἄρτα, σημ. 25.

3. Γιά τό χάσι τοῦ μπέη τῶν Ἰωαννίνων, καί γιά τήν ἐρμηνεία τῆς ὑπόλοιπης διοικητικῆς ὁρολογίας τοῦ τμήματος αὐτοῦ, βλ. Πρέβεζα-Ἄρτα, σημ. 3, 4, 5. Τά ζιαμέτια ἀποτελοῦσαν περιφέρειες σπαχιῶν μέ εἰσόδημα μεταξύ 20-100 χιλιάδων ἀκτσέδων, τά τιμάρια κάτω ἀπό 20 χιλιάδες ἀκτσέδες.

4. Κατά λέξη: «σωματάρχης», «στρατηγός» καί «ἐκατόνταρχος». Πρόκειται γιά ἀξιώματα τῆς στρατιωτικῆς τιμαριωτικῆς ἱεραρχίας.

5. Ἐδῶ ὑπάρχει κάποια σύγχυση. Οἱ καζάδες τῶν Ἰωαννίνων στήν περίοδο αὐτή ἦταν μόλις ἕξι:

ἄλλοι θά καταγραφοῦν ἀργότερα, ἂν ὅλα πᾶνε καλά. Ὑπάρχει ἀκόμη σείχουλι-
λάμης, ἐπίτροπος τῆς ἱερῆς πόλης, ἔγκριτοι προύχοντες (a'yan-i esraf), ἐπίτροπος
τοῦ κεχαγιά τῶν σπαχήδων, σερδάρης τῶν γενιτσάρων, φρούραρχος τοῦ κάστρου
μέ [] καί φρουρά [] ἀνδρῶν, ἀγορανομικός ἐπίτροπος (muhtesip agasi),
εἰσπράκτορας τελῶν (bacdar), κεχαγιάς τῆς πόλης, ἐπίτροπος τοῦ χαρατσιοῦ,
ἐπίτροπος τελωνείων, σούμπασης τῆς πόλης καί ἐπίτροπος οἰκοδομῶν (mi'mar
agasi), ἐνῶ οἱ ἄπιστοι Ρωμοῖ ἔχουν δώδεκα «πρωτόγερους», δηλαδή κεχαγιάδες
τῶν ἀπίστων.

Τό φρούριο

Βρίσκεται πάνω σ' ἓνα ὀγκῶδες ὕψωμα στήν ὄχθη τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων,
πού ὀρθώνεται σάν γαλαξίας ὡς τά ὕψη τ' οὐρανοῦ, ἓνα κραταιό ὄχυρό, ἓνα
ἀκλόνητο μετερίζι, ἓνας κολοσσός τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἓνα ὑπόδειγμα μεγαλοπρέ-
πειας, ἓνα κάστρο κυκλώπειο⁶ μέ σχῆμα πενταγωνικό, χτισμένο ἀπό πέτρα, μέ θέα
ἀπρόσκοπτη ἀπ' ὅλες τίς πλευρές. Τό ὑπέροχο αὐτό φρούριο εἶναι χτισμένο μέ
πέτρες στούς ἀπόκρημνους βράχους τῆς ἀκρολιμνιαῆς καί ἔχει —γιά νά περάσουμε
στό *γύρο τῶν ὄχυρώσεων*— περιφέρεια τριῶν χιλιάδων βημάτων. Ἀποτελεῖ ἓνα
κάστρο παντοδύναμο καί διαθέτει συνολικά δύο μεγάλες πύλες. Ἡ μεγάλη πύλη
πού ἀντικρῦζει τό βαρόσι,⁷ τό ὁποῖο βρίσκεται πρὸς τά νότια, σκεπάζεται ἀπό
χαμηλή καμάρα. Ἐνῶ οἱ πεζοὶ μπαινοβγαίνουν ἐλεύθερα, οἱ ἄμαξες ἢ οἱ καβαλά-
ρηδες ἀλόγων καί μουλαριῶν δέ μποροῦν νά περάσουν ὅσοι βρίσκονται καβάλα
σέ ἄλογο ξεπεξεύουν πρῶτα καί ὕστερα περνοῦν τά ἄλογά-τους ἀπό τή μεγάλη
[πόρτα] τοῦ βαροσιοῦ — εἶναι χτισμένη ἔτσι ἀπό τά χρόνια τά παλιά. Ὑπάρχει μία
ἀκόμα ἐφεδρική πόρτα πού βλέπει κι αὐτή πρὸς τά νότια, χτισμένη στά ἀριστερά
τῆς μεγάλης πόρτας πού ὀδηγεῖ στό βαρόσι. Ἀπό τή μυστική αὐτή πορτοῦλα
κατεβαίνει κανεῖς στή λίμνη γιά νά πάρει νερό διά μέσου μιᾶς σκάλας μέ ἑκατό
σκαλοπάτια σκαμμένα στό βράχο. Ἐκτός ἀπό τίς δύο αὐτές προαναφερόμενες
πύλες ὑπάρχουν καί ἄλλες ὀκτώ μικρές θυρίδες ἀπ' ὅπου κατεβαίνουν μέ σκάλες
στί λίμνη γιά νά πάρουν νερό. Ὅμως, ἔξω ἀπ' τό ἐσωτερικό φρούριο, ἀπό τή
μεριά τῆς λίμνης δέν ὑπάρχουν πουθενά στό κάστρο αὐτό μεγάλα ὄχυρωματικά
τείχη, γιατί τά βράχια ὑψώνονται ἐδῶ ὡς τά ὕψη τοῦ οὐρανοῦ, ἐπομένως τείχη οὔτε
ὑπάρχουν οὔτε χρειάζονται. Χαμηλότερα ὁμως πρὸς τή μεριά τοῦ βαροσιοῦ
ὑπάρχουν δύο γερές σειρές τειχῶν μέ ὕψος σαράντα πῆγες καί πλάτος πέντε.
Ἀλλά ἐπειδή πρόκειται γιά ἀρχαία κατασκευή, ὀρισμένα σημεῖα τους ἔχουν
καταρρεῦσει, καί τά μαυρισμένα τείχη ἔχουν θά ἴλεγεσ μία ὄψη σκυθρωπή, γιατί
τό ἀπομονωμένο αὐτό προπύργιο πού ξέμεινε στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, στό
κέντρο τῆς ἐπικράτειας τῆς Ρούμελης, δέν ἀποτελεῖ παρά ἓνα φρούριο δίχως
σκοπιμότητα, μέ ἀποτέλεσμα νά στερεῖται τήν ἀναγκαῖα φροντίδα.

Αὐτό εἶναι τό μέγεθος καί ἡ διαμόρφωση τοῦ φρουρίου, πού στό ἐσωτερικό του
περιλαμβάνει τέσσερις συνολικά μουσουλμανικούς μαχαλάδες, ἀφοῦ ἄπιστοι δέν
ὑπάρχουν καθόλου: Εἶναι ὁ Κάτω μαχαλάς, ὁ Μεσαῖος μαχαλάς καί ὁ μαχαλάς τοῦ

¹ Ἰωαννίνων, Ἰρτας, Πρέβεζας, Κόνιτσας, Βεντσῶν καί Γρεβενῶν (*R. Stojkov*, La division administrative de l'eyalet de Roumelie, *Studia Balkanica*, I, 1970).

⁶ *Κυκλώπειο*: Βλ. Πρέβεζα-Ἰρτα, σημ. 6.

⁷ *Βαρόσι*: Πρέβεζα-Ἰρτα, σημ. 10.

Πασᾶ. Συνολικά ὑπάρχουν ὄχτακόσια λαμπρά, λιθόκτιστα ἄρχοντικά σπίτια, μονόπατα καὶ δίπατα, δίχως κήπους, σκεπασμένα ὄλα μὲ κόκκινα κεραμίδια. Εἶναι ὄλα ἐντυπωσιακά μεγάλα, κομψά, μὲ λιθόκτιστες ἀψιδωτές πόρτες. Πάνω στὰ βράχια πού ὀρθώνονται ὡς τὰ ὕψη τοῦ οὐρανοῦ [ἀπὸ τὶς τρεῖς μεριές]⁸ αὐτοῦ τοῦ φρουρίου βρίσκονται τρανές καὶ ἀριστοτεχνικές κατοικίες μὲ θέα στὴ λίμνη, ἀπ' ὅπου βλέπει κανεὶς τὸν κόσμον ὀλόκληρον. Εἶναι κάτι σπίτια ψηλά ὄσο φτάνει τὸ μάτι, χτισμένα ὄλα στὸ ἴδιο ὕψος καὶ μέγεθος, ἕνα σπουδαῖο ἀξιοθέατο. Μεταξύ τους εἶναι τὸ σεράι τοῦ Κοτζᾶ Μουσταφᾶ Πασᾶ, τὸ Ἔμο (;) Σεράι⁹ καὶ τὸ εὐρύχωρον [Πάσο] Σεράι.¹⁰ Ἐδῶ κι ἐκεῖ προβάλλουν ἀνάμεσά τους οἱ κορυφές τῶν δέντρων. Ἐκτὸς τοῦ σεράι τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ ὡς τὴ μύτη τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου ἡ ἀπόσταση εἶναι διακόσια βήματα.

Τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου: Ἐκτὸς τὴν πλευρὰ τῆς γωνίας τοῦ βαροσιῦ πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἐσωτερικοῦ φρουρίου ἡ ἀπόσταση εἶναι πεντακόσια βήματα. Μέσα στὸ φρούριον κατοικοῦν ὁ φρούραρχος, ὁ κεχαγιάς, ὁ μουεζίνης, ὁ ἱμάμης καὶ ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς μάντας τῶν μουσικῶν, ἄλλα ὄμως δημόσια κτίρια δὲν ὑπάρχουν, παρὰ μόνον τὸ ὕδραγωγεῖο, σκαμμένο στὸ βράχον καθὼς κατεβαίνουμε πρὸς τὴ λίμνη, καθὼς καὶ τ' ἀμπάρια γιὰ τὰ γεννήματα καὶ οἱ πυριτιδαποθήκες. Στὸ τζαμί τοῦ κάστρου καὶ σὲ μερικές ἀποθήκες ἔχουν στοιβαχθεῖ τὰ ἐφόδια γιὰ ὄλες τὶς περιοχές(;) τοῦ φρουρίου, δηλαδὴ παξιμάδι καὶ τὰ ὑπόλοιπα χρειαζόμενα, καὶ οἱ πόρτες τους παραμένουν κλειστές.

Τὰ τζαμιά τῶν πιστῶν τοῦ μεγάλου κάστρου

Συνολικά ὑπάρχουν τέσσερις μουσουλμανικοὶ λατρευτικοὶ οἴκοι, κι ἀνάμεσά τους περιλαμβάνεται πρῶτα-πρῶτα τὸ κέντρο τῆς πολυπληθέστερης ἐνορίας, ἕνα τζαμί παρόμοιον μὲ σουλτανικόν, περίτεχνον καὶ ἀμίμητον, ἕνα θαυμαστὸ ἀξιοθέατον τοῦ κάστρου αὐτοῦ —τὸ τζαμί τοῦ Κοτζᾶ Καπλάν Πασᾶ.¹¹

Κι ἀνάμεσά τους στέκει ἕνα τζαμί θεσπέσιον, ὀλόλαμπρον καὶ καταστόλιστον, ἕνα τζαμί χτισμένον ἀριστοτεχνικά, πού τὸ μόνον του ἀντίστοιχον στὴ χώρα τῶν Ρωμίων εἶναι τὸ τζαμί τοῦ Πουλχενκλή Χουσεῖν Πασᾶ στὴν πόλιν τῆς Τασιλίτσας, στὴν περιφέρεια τῆς Ἐρζεγοβίνης¹² —ἄν καὶ ἐκεῖνο εἶναι ἰσόγειον, ἐνῶ αὐτὸ εἶναι ἕνα τζαμί μὲ θέαν σ' ὄλη τὴν οἰκουμένην, χτισμένον πάνω σὲ ἀπόκρημνα βράχια ψηλά στὰ ὕψη τ' οὐρανοῦ, παρόμοιον μὲ τὸ παλάτι τοῦ Χαβερνάκ,¹³ παρόμοιον μὲ

8. Σύμφωνα μὲ ἄλλη γραφή: «ἀπὸ τὴν πάνω μεριά».

9. Ἀβέβαια ἀνάγνωσις· ἄλλα χειρόγραφα ἔχουν «Ἄφο» ἢ «Ἄκο» (ἢ «Ἐκο», «Ἐκου» κ.λπ. ἢ ἀπροσδιοριστία τῆς Ἀραβικῆς γραφῆς δὲν διευκολύνει τὴν ταύτισιν).

10. Τὸ ὄνομα παραδίδεται χωρὶς διακριτικές τελεῖες (νοκτά). Θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ διαβαστεῖ «Μπάσο», «Νάσο», «Τάσο» ἢ «Γιάσο».

11. Ἐκτὸς ὄσο γνωρίζω, στὸ κάστρο τῶν Ἰωαννίνων δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ κανέναν τζαμί τοῦ Καπλάν Πασᾶ. Δὲν πρὸκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ σημερινὸ Φετχιγιέ τζαμί, ἀφοῦ αὐτὸ μνημονεύεται παρακάτω (σημ. 19). Σὲ παλαιὰ φωτογραφία πού δημοσιεύει ὁ *E. Ayverdi* (Avrupada Osmanlı Mimârî eserleri, IV, 1982, σελ. 369) ἡ λεζάντα «τζαμί τοῦ Καπλάν πασᾶ» ἀποδίδεται στὸ λεγόμενον τζαμί τοῦ Βελή Πασᾶ, πού βρίσκεται ὄμως ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ σημερινὴ Δημοτικὴ Λαχαναγορά. Δὲ νομίζω ὅτι ἡ ρητορικὴ περιγραφή τῆς ἐπόμενης παραγράφου ἀναφέρεται στὸ ὑποτιθέμενον τζαμί τοῦ Καπλάν Πασᾶ, ὄπως θεωροῦν ὁ *Ayverdi* καὶ ὁ Σούλης· πιστεύω μᾶλλον ὅτι ἀφορᾶ τὸ τζαμί τοῦ Ἀσλάν Πασᾶ, πού μνημονεύεται στὴ συνέχεια, καὶ ἔτσι μετέφρασα.

12. Τὸ σημερινὸ Πιλιέβλιε τοῦ Μαυροβουνίου, ἄλλοτε τμήμα τοῦ σαντζακιοῦ τοῦ Νόβι Παζάρ.

13. Περιφέρεια ἑπαυλὴ στὴ Χίρρα τῆς Μεσοποταμίας.

ειδωλολατρικό ναό τῆς Κίνας, ἀπ' τὸ ὁποῖο ὀλόκληρη ἡ λίμνη καὶ ὅλες οἱ πεδινές ἐκτάσεις φαίνονται ἴδιες μὲ ἐπίπεδη ἔρημο. Ὅλοι οἱ τροῦλοι του σκεπάζονται μὲ ἀτόφιο γαλάζιο μολύβι, καὶ εἶναι σὲ θέση ψηλῆ καὶ εὐάερη. Εἶναι τὸ *περίλαμπρο τζαμί τοῦ Ἀρσλάν Πασᾶ*.

Βρίσκεται στῆ βόρεια πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ φρουρίου, πάνω σ' ἓνα βράχο ἴδιο μὲ τὸ βουνό τοῦ Μπεχιστούν,¹⁴ ἓνα τζαμί εὐφρόσυνο κι ὀλόλαμπρο πού δεσπόζει σὲ ὄλη τὴν πόλη καὶ σ' ὄλους τοὺς ναχιγιέδες· σὲ καμιὰ πολιτεία δὲν ὑπάρχει τέμενος ἀνώτερό του. Στηριγμένος πάνω σὲ τέσσερις τοίχους, ἓνας ἐννεάτρουλος θόλος ὑψώνει τὴν κεφαλὴ του ὡς τὰ οὐράνια· τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τοῦ τζαμιοῦ εἶναι ἑκατὸ πόδια, καὶ στὶς τέσσερις πλευρές του ὑπάρχουν τζάμια ἀπὸ κρύσταλλο, χαλαζία καὶ Βενετσιάνικο γυαλί. Τὰ ἀπλωμένα χαλιά του εἶναι ὄλα κεντημένα μὲ μεταξωτὴ κλωστή, καὶ ὑπάρχει ἓνας ἀριστοτεχνικός ἄμβωνας. Εἶναι χτισμένος πάνω σὲ μιὰ ἀψίδα ἀπὸ τεχνίτη μηχανικό μὲ τέτοιο τρόπο πού μοιάζει νά στέκει μετέωρος· ἀπὸ κάτω του μποροῦν κάμποσοι ἄνθρωποι νά στέκονται καὶ νά προσεύχονται ψάλλοντας. Ὁ μιναρές του εἶναι ἓνα λαμπρὸ καὶ ἐξαισιο ἐξαόροφο λειτουργικὸ κτίσμα πού διαθέτει ὀγδόντα πέντε σκαλοπάτια ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ ἰσογείου μέχρι τὸ [*πλάτωμα],¹⁵ πού βγάζει στὸν ἐξώστη τῆς κορυφῆς — ἐγὼ προσωπικὰ ἀνέβηκα σ' αὐτὸ [τὸ μιναρέ] καὶ ζωγράφισα σ' ἓνα φύλλο χαρτί τὴν ἔκταση καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς πόλης σύμφωνα μὲ ὅσα ἔβλεπα. Ἀπὸ τὸν ἐξώστη τοῦ μιναρέ ὡς τὴ στέγη τῆς κορυφῆς του ὑπάρχουν ἄλλα δεκαπέντε σκαλοπάτια. Μὲ δύο λόγια μιναρές καὶ τζαμί εἶναι πραγματικὰ ἀριστουργήματα. Πάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ πύλη εἶναι γραμμένο μὲ «διαυγεῖς» χαρακτῆρες¹⁶ τὸ ἐξῆς χρονόγραμμα:

Μακάριος ὁποῖος στάθηκε τέτοιου [καλοῦ] στρατιώτης·

Καὶ στοὺς δύο κόσμους ὁ Θεὸς χαρὰ εἶθε νά [τοῦ] δίνει.

Εἶπε τὴ ρίμα μιὰ φωνὴ τὸν τελειωμὸ του ὡς εἶδε:

«Στέρεο ἐτοῦτο τ' ἀψηλὸ καὶ ἅγιο κτίσμα ἄς μείνει!»

Ἔτος 1027 (=1618 μ.Χ.)¹⁷

Ὀλόγραφα στὶς τρεῖς πλευρές τῶν ἐξωτερικῶν θόλων, πάνω σὲ μικροὺς τρουλλίσκους στηριγμένους σὲ μαρμάρινες κολῶνες, ἀντάξιους σουλτανικοῦ τεμένους, στέκουν ἐξαισία λάβαρα ὄλα ἐπίχρυσα. Τὸ κέντρο τῆς αὐλῆς δὲν εἶναι στρωμένο μὲ μάρμαρο, ἀλλὰ σκεπασμένο μὲ χλόη, σάν πράσινο μεταξωτὸ βελουδο τῆς Οὐρφας, ἐνῶ στῆ βορεινὴ καὶ ἀρκτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς ὑπάρχουν καθίσματα μὲ θέα στῆ λίμνη. Ἐκατὸ πῆχες πιὸ κάτω περνάει ἓνας δρόμος. Τὰ καθίσματα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἓνα τόπο περιπάτου μὲ θέα σὲ ὄλη τὴν οἰκουμένη, καὶ σ' αὐτὰ συρρέουν οἱ πιστοὶ καὶ ἀξιαγάπητοι φίλοι πού ἐπιδίδονται στὶς ἐπιστῆμες καὶ συζητοῦν γιὰ κάθε εἶδους παράξενο καὶ ἐξωτικὸ ἀντικείμενο. Σ' αὐτὴ ἐπίσης τὴν αὐλὴ εἶναι

14. Ἀπόκρημο βουνό τοῦ Ἰρανικοῦ Κουρδιστάν.

15. Διαβάζοντας safihe ἀντὶ γιὰ safiye.

16. Διαυγῆς γραφὴ (celi hatt): Ἔνας ἀπὸ τοὺς τύπους τῆς Ἀραβικῆς καλλιγραφίας.

17. Γιὰ τὰ χρονογραφήματα βλ. *Πρέβεξα-Ἄρτα*, σημ. 46. Ἀπὸ τὸ ὀκτάστιχο χρονόγραμμα τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Ἀρσλάν Πασᾶ, πού σώζεται ὡς σήμερα, ὁ Ἑβλιγιά παρέλειψε σιωπηλὰ τοὺς στίχους 3 ὡς 6· γιὰ ἓνα πλήρες κείμενο βλ. Χ. Σούλη, Τουρκικαὶ ἐπιγραφαὶ Ἰωαννίνων, Ἠπ. Χρον. 8 (1933), σ. 87. Ἡ αὐτοψία πού ἔκανα στὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιγραφῆς ἐπιβεβαιώνει τίς διορθωμένες γραφές τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος στοὺς στίχους 1 καὶ 2 (Kayra ἀντὶ hayrete, ta ani ἀντὶ ya ali), ἐνῶ στὸ στίχο 3(7) ἡ σειρά τῶν λέξεων εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πού δίνει ἡ ἔκδοσις (didi itmamini hatif gördcek tarihin). Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς προκύπτει κανονικὰ ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν γραμμάτων τοῦ τελευταίου στίχου (paydar ola bu bünyad-i serif-i a'la).

θαμμένοι οί οικείοι του Σαχίν Μπέη και του Πεχλιβάν Πασά, οί οικείοι του Μπέμπρ Πασά, και άναριθμητοι συγγενείς και άπόγονοι του Ἄρσλάν Πασά, σέ πέντε έπιβλητικές κόγχες μπροστά στην είσοδο· ό ίδιος ό μεγάλος ευεργέτης Ἄρσλάν Πασάς είναι επίσης θαμμένος στα ίδια τουτα μνήματα. Κάτω από τή μεγάλη αὐλή, σέ μία μικρότερη, βρίσκεται ό μεντρεσές του Ἄρσλάν Πασά με τά σαράντα κελλιά του· υπάρχουν πολυάριθμα κελλιά σκεπασμένα όλότελα με κεραμίδια και ό θόλος του διδασκαλείου. Στα δυτικά αυτών των κελλιών, πάνω στα βράχια, ό άφέντης μας ό καπουτζήμπασης Μουσταφάμπης, ό γιός του δεφτερδάρη, πού ήρθε για νά συνοδεύσει στην Κρήτη [τόν] Μπέμπρ Πασά, είχε κατασκευάσει τότε ένα ψηλό και περίοπτο παλάτι με θέα στη λίμνη, και ή ταπεινότητά μου έσύνηθεσε μεμιάς για τόν οίκο αυτό της γαλήνης τό έξής αυτοσχέδιο χρονόγραμμα:

«Παλάτι σάν του Χαβερνάκ», τό έλεγε ή παρέα·
έτσι τό είπε ό Ἐβλιγιά: «Παλάτι άπ' τά ώραία!»

Ἔτος 1081 (1670/1 μ.Χ.)

Ἄλλο χρονόγραμμα:

Τούτη τή ρίμα ό Ἐβλιγιά μόλις τό είδε λέει:
«Ἐχτισες τό παλάτι σου θεόρατο, βρέ μπέη!»

Ἔτος 1081¹⁸

Είναι πραγματικά τόσο ξεάιρετη ή θέα από τήν κορυφή αυτού του παλατιου ώστε από κάτω διακρίνεται τό θέαμα των εκατοντάδων χιλιάδων πολύχρωμων ψαριών πού κολυμπούν μέσα στη λίμνη. Πιο πέρα, σέ μία άλλη γωνία αυτής της αὐλής πού βλέπει προς τή λίμνη, ό μεγάλος Γαζή Ἄρσλάν Πασάς έχει ιδρύσει ένα έστιατόριο-μαγειρείο όπου για κάθε δερβίση, γέρο ή Χριστιανό, για κάθε πλούσιο και φτωχό, σύμφωνα με τούς θεόπνευστους στίχους του κεφαλαίου [] — «και ό,τι θηρίο είναι πάνω στη γή θά έχει τόν έπιούσιο χαρισάμενο άπ' τό Θεό» — παρέχονται πρωί και βράδυ άφθονα καλά σέ όλους τούς περαστικούς. Κάθε Παρασκευή βράδυ στήνονται σέ δεκάδες τόπους κοινά Μωαμεθανικά τραπέζια με νόστιμες λιχουδιές. Μετά τό σερβίρισμα, πνίγουν τήν πείνα τούς τιμώντας τόν Ἄρσλάν Πασά και άπαγγέλλουν τό ιερό Προοίμιο μαζί με ευχαριστήριες προσευχές — τά άφιερώματα είναι πράγματι κολοσσιαία.

Πρός τά νοτιοανατολικά αυτού του τζαμιου, άφου περπατήσουμε για πεντακόσια βήματα μέσα στους μαχαλάδες, βρίσκεται τό *Φετχιγιέ τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ του Ὀσίου*,¹⁹ ένα άρχαίο τέμενος με [*σαμαρωτή]²⁰ όροφή, όλότελα κεραμοσκεπάστο και με πέτρινο μιναρέ, πού προηγουμένως ήταν έκκλησία. Είναι κι αυτό ένα τζαμί όλόλαμπρο σέ μία γωνία του κάστρου πάνω σέ άπόκρημο βράχο, με πλάτος εξήντα πόδια και μήκος εκατό. Ἐκτός άπ' αυτά τά τζαμιά στο κάστρο μέσα βρίσκονται:

18. Στα δύο αυτά χρονογραφήματα οί φράσεις-κλειδιά είναι: Ala kasr-i huban και Ey begim, kasr-i belend oldu tamam. Και από τίς δύο έξάγεται πράγματι ή χρονολογία 1081.

19. Πρόκειται για τό Βαγιαζήτ Β' (1481-1512), αλλά ή άπόδοση σ' αυτόν του Φετχιγιέ τζαμιου μοιάζει άπίθανη· ίσως έχουμε σύγχυση με τό Χουνκιάρ τζαμί (σημ. 26). Ἡ όνομασία «Φετχιγιέ» σημαίνει «της Ἀλώσεως». Τό σημερινό τζαμί πρέπει νά είναι μεταγενέστερο· για τή σχέση του άρχικου κτιρίου με τόν παλιό μητροπολιτικό ναό του Ἄρχιστρατήγου Μιχαήλ, τήν όποία ό Ἐβλιγιά επιβεβαιώνει, πβ. Ἐ. Βρανούση, Ἱστορικά και Τοπογραφικά του Μεσαιωνικού Κάστρου των Ἰωαννίνων, σελ. 34-37.

20. Τά χειρόγραφα έχουν har püste («με άγκαθωτή ράχη») ή car püste («με τέσσερες ράχες»). Προτιμάω νά διαβάσω har püste (κατά λέξη «με ράχη γαιδάρου»).

Συνολικά ὑπάρχουν ἐπτά συνοικιακά προσκυνητάρια, μέ πρῶτο τό *τέμενος τοῦ Ἀλή Πασά* στήν ἐσωτερική πλευρά τῆς πύλης τοῦ κάστρου, ἕνα προσκυνητάρι κατάλληλο νά ἀποτελέσει τζαμί πολυπληθοῦς ἐνορίας. Ὑπάρχει ἐπίσης τό *τέμενος τοῦ Μεχμέτ κεχαγιᾶ*. Τέσσερα εἶναι τά ἱερά (τζαμιά) πού ὑπέπεσαν στήν ταπεινή μου ἀντίληψη μέσα σ' αὐτό τό φρούριο· μαγαζιά ὥστόσο ἢ λουτρά ἢ πηγές ἢ χάνια δέν ὑπάρχουν καθόλου ἐδῶ μέσα. Στή βορεινή πλευρά τῆς πεδιάδας τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων εἶναι μιᾶ μεγάλη λίμνη μέ περιφέρεια τριάντα μιλίων· τό παμπάλαιο τοῦτο κάστρο εἶναι χτισμένο στή μιᾶ τῆς ὄχθη, πάνω σέ βράχο ἀπόκρημνο καί ψηλό ὅσο ἕνας μιναρές, καί ἡ λίμνη τό περιέβαλλε καί ἀπό τίς τέσσερις πλευρές, ὥστε ἡ ἐπικοινωνία μέ τό κάστρο γινόταν ἀπό μιᾶ γέφυρα, πού ἡ θέση τῆς εἶναι ἀκόμη φανερή καί εὐδιάκριτη. Ἀπό τήν πλευρά τῆς πύλης πού ὀδηγεῖ στό βαρόσι, τό ὁποῖο βρίσκεται σήμερα πρὸς τά νότια, ὑπῆρχαν χαντάκια μέ μήκος τετρακοσίων βημάτων γεμάτα μέ τό νερό τῆς λίμνης, τά ὁποῖα σκεπάστηκαν μέ ἄμμο καί χώματα, ἐνώνοντας τό φρούριο μέ τήν ξηρά. Τόν καιρό τῶν ἀπίστων ὅμως ἦταν ἕνα ἐκπληκτικά ὄχυρό φρούριο. Τώρα, ἐκτός ἀπό τή μεριά τῆς ξηρᾶς, ἡ λίμνη τό περιβάλλει ἀπό τρεῖς πλευρές, κι εἶναι ἕνα περίοπτο κάστρο πάνω στά βράχια.

Τό ἐγκώμιο τοῦ μεγάλου βαροσιοῦ τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων

Αὐτό τό καταστόλιστο βαρόσι ἐκτείνεται στή νότια καί δυτική πλευρά τοῦ κάστρου πού περιγράψαμε καί εἶναι μιᾶ πολιτεία περίτρανη. Ἔχει συνολικά 18 Μουσουλμανικούς μαχαλάδες, 14 μαχαλάδες τῶν ἁμαρτωλῶν ἀπίστων, 4 Ἑβραϊκές ἐνορίες καί ἕνα Τσιγγάνικο μαχαλά στήν πλευρά τοῦ Κανλή Τσεσμέ. Σύμφωνα μ' αὐτό τόν ὑπολογισμό ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων ἔχει συνολικά τριανταεπτὰ μαχαλάδες.

Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν ὀνομάτων τῶν μαχαλάδων²²

Πρῶτα-πρῶτα ὁ μαχαλάς Σεράν· ὁ μαχαλάς Ναμαζγκιάχ· ὁ μαχαλάς Λούτσα· ὁ μαχαλάς Σεμσεντίν· ὁ μαχαλάς Λιθαρίτσα — ὁ μαχαλάς αὐτός, μιᾶ καί βρίσκεται στό κέντρο τῆς πόλεως, ἔχει ἐκεῖ ἕνα ρολόι, γι' αὐτό τόν λένε καί μαχαλά τοῦ Ρολοιοῦ (Sa'at mahallesi)— εἶναι ἕνα ἀκριβέστατο καί ἀξιοθαύμαστο ρολόι· ὁ Γουρουνομαχαλάς (Domuz mahallesi), ὅπου εἶναι ὅλοι καθαρόαιμοι ἄπιστοι· ὁ μαχαλάς Πλινθοκοπεῖο· ὁ μαχαλάς Τουρκοπάλουκο· ὁ μαχαλάς Κανλή Τσεσμέ· []. Αὐτοῖ εἶναι οἱ γνωστότεροι μαχαλάδες.

Ὁ ἔπαινος τοῦ πλήθους τῶν ἀρχοντικῶν τῶν διαπρεπῶν ἀγάδων

Μέσα σ' αὐτή τήν πόλη ὑπάρχουν συνολικά τέσσερις χιλιάδες μικρά καί

21. Δηλ. Μουσουλμάνων. Ἀναφέρεται στά «μεστζίτια», μικρά τεμένη δίχως μιναρῆ.

22. Ἡ μεταγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν μαχαλάδων ἔγινε μέ βάση τόν Ἰ. Λάμπριδη (Περιγραφή τῆς πόλεως Ἰωαννίνων, σελ. 18 κ.έ.). Ἰδιόρρυθμη εἶναι στά χειρόγραφα ἡ γραφή τῶν τοπωνυμίων Σεμσεντίν (Sap Sadin) καί Πλινθοκοπεῖο (Pliokobior). Γιά τό «Γουρουνομαχαλά» ἢ «Γουρουνοπάζαρο», στήν περιοχή τῆς Σαράβας, πβ. *Λαμπρίδη*, Κουρεντιακά καί Τσαρκοβιστινά, σσμ. 54, καί *Ψαλίδα*, Τοπογραφία Ἰωαννίνων, Νέος Κουβαράς τ. Γ' σ. 118. Τό Κανλή Τσεσμέ εἶναι ἡ σημερινή Καλούτσανη.

μεγάλα σπίτια, μονόπατα και δίπατα, λιθόκτιστα και όλοτελα σκεπασμένα με κεραμίδια στο χρώμα του ρουμπινιού, τρανά άρχοντικά με κήπους, περιβόλια και τεράστιες αυλές. Τά περισσότερα σπίτια έχουν τοίχους μαρμαρινούς. Οί τοίχοι μερικῶν σπιτιῶν εἶναι λιθόκτιστοι ἀπ' τὰ θεμέλια ὡς τὴ μέση, ἐνῶ ἀπ' τὴ μέση καὶ πάνω εἶναι ἀσβεστωμένοι. Σήμερα, ὅλα ἀνήκουν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Μπέμπρ Πασᾶ, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἄρσλάν Πασᾶ,²³ ἀλλὰ οἱ κάτοικοί τους βολοδέρνουν στὸ νησί τῆς Κρήτης, ὅπου ὁ ἴδιος φυλάει τὸ κάστρο τοῦ Χάνδακα, κλεισμένος μέσα μὲ τὴ συντροφιά δύο ἀκολούθων. Στὶς πλευρὲς τῶν ὑπαίθριων χώρων τοῦ μαγευτικοῦ τοῦ ἀρχοντικοῦ ἐκτείνονται οἱ τριακόσιες κάμαρες τῶν ὑποταχτικῶν του. Ἀπὸ κάτω ὑπάρχουν στάβλοι πνιγμένοι στὶς μύγες μὲ θέσεις γιὰ τρεῖς χιλιάδες ἄλογα, μαγειρεῖα καὶ κελλάρια. Ἐκεῖ βρίσκεται ἀκόμη μιὰ αὐλὴ καὶ ἡ αἶθουσα τοῦ καθιστικοῦ καὶ πολυάριθμες κάμαρες τῆς προσωπικῆς ὑπηρεσίας καὶ πολυάριθμα λουτρά καὶ ἓνα χαρέμι καὶ κήπος μὲ ρόδα καὶ τριανταφυλλίες καὶ ἓνα περιβόλι πού δέν μπορεῖ κανεὶς μὲ λόγια νὰ τὸ περιγράψει καὶ νὰ τὸ ὑμνήσει. Ὑστερα εἶναι τὸ σεράι τοῦ Καπλάν Πασᾶ, τὸ σεράι τοῦ Πεχλιβάν Πασᾶ, τὸ σεράι τοῦ Μουράτ Πασᾶ, τὸ σεράι τοῦ Σαχίν Πασᾶ, τὸ σεράι τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ καὶ τὰ σεράγια πού προορίζονται γιὰ τοὺς ἀρχιστράτηγους.²⁴ Οἱ χώροι αὐτῶν τῶν σεραγιῶν εἶναι τόσο ἀχανεῖς πού στὶς δύο πλευρὲς τῶν αὐλῶν τους οἱ δυνάμεις τῶν ἐφίππων μποροῦν καὶ ἀγωνίζονται σὲ διάφορες κονταρομαχίες²⁵ ταυτόχρονα μὲ τίς μπάντες τῶν μουσικῶν. Καὶ ὑπάρχουν πάμπολλα ἀκόμη ἐπιβλητικὰ ἀρχοντικά, τοῦτα ὅμως εἶναι πελώρια παλάτια σάν κάστρα. Θὰ μπορούσε κανεὶς καθῆσει γιὰ ἓνα χρόνο μὲ δέκα ἄλογα στὰ ἀρχοντικά πού ἀναφέραμε, τρώγοντας γάλα χουρμάδων καὶ φυτικούς χυμούς, καὶ δοκιμάζοντας κάθε εἶδος φαγητοῦ, χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμιὰ πιθανότητα νὰ τὸν ρωτήσουν «Πότε φεύγεις». Κάθε βράδυ οἱ καμαριέρηδες καὶ οἱ εὐνοῦχοι ὑπηρετὲς περιποιοῦνται ὅλους τοὺς μουσαφιραῖους φέρνοντάς τους γκαρνταρόμπες μὲ διάφορα βαρύτιμα ἢ ἀραχνούφαντα μεταξωτά (sündüs ve istebraḳ), καὶ κάθε πρωὶ καταφθάνει στὴν κάμαρη κάθε ξένου ἀπὸ ἓνας δίσκος μὲ καφέ γιὰ πρωινό. Τὸ μεσημέρι πάλι ὅλοι οἱ μουσαφιραῖοι γεύονται τὸ κοινὸ Μωαμεθανικὸ τραπέζι σὲ μιὰ μεριά τοῦ καθιστικοῦ, καὶ οἱ θυρωροὶ τῶν εἰσόδων αὐτῶν τῶν σεραγιῶν δέν κλείνουν σὲ καμμία περίπτωση τίς πόρτες πρὶν ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα, κρατώντας τίς ἀνοιχτές μήπως ἐμφανιστεῖ κανένας μουσαφίρης. Ὅλες λοιπὸν οἱ πόρτες τους εἶναι ὀρθάνοιχτες.

Δίστιχο:

Ἡ μέρα σου λαμπρὴ καὶ πάντα τιμημένη κι ἡ θύρα σου ἀνοιχτὴ νὰ μπουὶν οἱ πονεμένοι.

Σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ διστίχου, οἱ πόρτες εἶναι ἀνοιχτές γιὰ ὅποιον ἔχει

23. Γιὰ τίς μνείες τοῦ Μπέμπρ Πασᾶ, καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ταύτισή του μὲ τὸν Καπλάν Πασᾶ, βλ. *Πρέβεζα-Ἄρτα*, σμ. 47. Στὴν πραγματικότητα ὁ Μπέμπρ Πασᾶς φαίνεται πὼς ἦταν ἐγγονὸς τοῦ Ἄρσλάν Πασᾶ: ὁ ἴδιος ὁ Ἑβλιγιά ἀναφέρει πρὸ κά:ω ὡς πατέρα του τὸν Ἄλῃ (Τζελαλή) Πασᾶ — βλ. τὸ κεφ. γιὰ τοὺς «οἴκους τῆς γνώσεως». Ἡ τελευταία αὐτὴ πληροφορία διασταυρῶνεται μὲ τὴν ἀποψη τοῦ *Λαμπρῖδη* (ὀ.π. παρ., σελ. 50) ὅτι παιδιὰ τοῦ Τζελαλή Πασᾶ ἦταν ὁ «Καπλάν Πασᾶς» καὶ ὁ «Μεχμέτ Μπεμπρ Πασᾶς».

24. Ὁ ὄρος τοῦ πρωτοτύπου (mirmiranlar) σημαίνει στὴν κυριολεξία «διοικητὲς ἐγιαλετιῶν», ἐνῶ τὰ Γιάννενα ἦταν ἀπλὸ σαντζάκι. Γι' αὐτὸ ἓνα χειρόγραφο υἰοθετεῖ τὴ γραφὴ mirilinalar (διοικητὲς σαντζακίων).

25. Ὁ Ἑβλιγιά χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «τζερίτ», ἓνα παιχνίδι πού παιζόταν μὲ μαστούνια ἀνάμεσα σὲ δύο ὀμάδες ἐφίππων.

ανάγκη και για [κάθε] μουσαφίρη, και μόλις φτάσει ένας τέτοιος μουσαφίρης του πλένουν στη στιγμή χέρια και πρόσωπο και φέρνουν πάντοτε μπροστά του ένα ξοιμο γεύμα. Είναι μεγάλη ντροπή στην πόλη αυτή να κλείσει κανείς την πόρτα του και να μην υποδεχτεί τον ξένο· το ίδιο και να κυκλοφορήσει μια γυναίκα στην κεντρική αγορά. "Αμα δούν γυναίκα έξω τή σφάζουν άμέσως δίχως έλεος και δίχως καθυστέρηση. "Ωστόσο οι γυναίκες των Ρωμιών δέ θεωρείται ντροπή να γυρνούν στού δρόμους μέ τά πρόσωπά τους ξέσκεπα και να άσχολοϋνται μέ ότιδήποτε. "Επειτα είναι:

‘Ο πλουτος των τζαμιών των όπαδών τής εϋσεβοϋς θρησκείας

Μέσα στό βαρόσι τής πόλεως των 'Ιωαννίνων ύπάρχουν όλα μαζί δεκαοχτώ ιερά. 'Από αυτά, τό κέντρο τής πολυπληθέστερης ένορίας, στη μέση τής αγοράς, είναι τοϋ Χουνκιάρ τζαμί,²⁶ ένα κτίριο άρχαίο μέ πέτρινο μιναρέ και μικρή αύλή, όλότελα κεραμοσκεπαστο. Στην αύλή του είναι θαμμένοι μέσα σ' ένα μασσωλειό ό Γαζή Ζουλφικάρ μπέης, ό παππούς τοϋ Μπέμπρ Πασά. Στο Ναμαζγκιάχ, στην άριστερή μεριά τοϋ τζαμιού τοϋ Μουσταφά 'Εφέντη, είναι ένας χώρος προσευχής (namazgâh) στολισμένος μέ σαρανταπέντε κυπαρίσσια, ένας τόπος γεμάτος χλόη και κρίνα όπου γίνεται ή σύνταξη όλων των σοφών, σέ μία τοποθεσία περίοπτη μέ θέα στην πόλη. 'Υπάρχει επίσης τό θεσπέσιο τζαμί τοϋ Μπαχράμ Πασά, τό τζαμί τοϋ 'Αλή άγά, ένα κτίσμα άρχαίο, τό θεσπέσιο τζαμί τοϋ Μπαλή μπέη στό μαχαλά Σκοπιά (Iskorya)²⁷ και τό τζαμί τοϋ 'Ελιάς έφέντη, ένα καταστόλιστο τέμενος στό μαχαλά Σεμσεντίν, πού έχοντας χτιστεί μέ πόρους νόμιμους και πεντακάθαρους άποπνέει άληθινή εϋλάβεια. Στ' άριστερά τοϋ τζαμιού αυτού τοϋ μεγάλου εδεργέτη 'Ελιάς έφέντη είναι θαμμένος ό ίδιος μέσα σέ μία άψιδωτή κατασκευή. Ψηλά στό άνώφλι τής κεντρικής πύλης τοϋ τζαμιού είναι ή άκόλουθη (άραβική) κτιτορική έπιγραφή:

«'Ο Γιουσούφ, γιός τοϋ Κιλίτς 'Αρσλάν, έχτισε τό τζαμί αυτό για τήν άγάπη τοϋ Θεοϋ, τό έτος ένενήντα και έννιακόσια (1578/9)μ.Χ.»²⁸

Θεσπέσιο και χαριτόβρυτο είναι και τό τζαμί τοϋ Γιουσούφ άγά· αυτά είναι τά γνωστότερα και τά λαμπρότερα τζαμιά.

Τά προσκυνήματα των μονοθεϊστών

Τό άθροισμα των συνοικιακών προσκυνημάτων είναι έντεκα· ανάμεσά τους τό τέμενος [].

Τά παινήματα των οίκων τής γνώσεως των σοφών έρμηνευτών

Συνολικά ύπάρχουν έξι μεντρεσέδες των ιεροδιδασκάλων. Μεταξύ τους είναι ό μεντρεσές τοϋ πατέρα τοϋ Μπέμπρ Πασά 'Αλή Πασά, ένας λαμπρός και καταστό-

26. 'Ο όρος σημαίνει «αυτοκρατορικό τζαμί». Μετέπειτα είναι γνωστό μέ τό όνομα «Μπαϊρακλή τζαμί».

27. 'Ο μαχαλάς αυτός είναι άγνωστος. "Ισως νά πρόκειται για άλλη μία παραφθορά τοϋ όνόματος «Πλινθοκοπέιο».

28. 'Η ίδια έπιγραφή, ή μάλλον ένα κολοβό και άλλοιωμένο αντίγραφο της, μεταφράζεται και άπό τόν Σούλη (όπ. παρ., σήμ. 17), πού δίνει τήν ήμερομηνία 954 (1547/8).

λιστος μεντρεσές με δεκαοκτώ λιθόκτιστα κελλιά μεγάλου μεγέθους, όπου ή πρόσωση του κάθε κελλιού πλαισιώνεται από πέτρινη καμάρα με μαρμάρινες κολώνες. Στόν ένοικο κάθε κελλιού δίνεται σταθερό χαρτζιλίκι πέντε άκτσέδων τή μέρα, τρία καντήλια με λάδι, και από δυό κομμάτια ψωμί και ένα πιάτο σούπα. Στο περίλαμπρο άσυλο που βρίσκεται εδώ υπάρχουν άφθονα καλά για κάθε περαστικό. Έπίσης ό μεντρεσές [].

Ό κατάλογος τών αναγνωστηρίων τών θεολόγων

Συνολικά υπάρχουν τρία αναγνωστήρια του Κορανίου. Μεταξύ τους είναι τό αναγνωστήριο του τζαμιού του Κοτζά Άρσλάν Πασά, τό αναγνωστήριο του Χουνκιάρ τζαμιού και τό αναγνωστήριο του Έλιás έφέντη. Λίγοι είναι ώστόσο αριθμητικά οί γνώστες του Κορανίου, ένώ υπάρχουν αρκετές εκδόσεις τών «Έπτά», τών «Δέκα»²⁹ και τής «Προσέγγισης» (Takrib). Άρχιαναγνώστες δέν υπάρχουν, ένώ τό Κοράνι τό απαγγέλλουν αποκλειστικά με βάση τό κείμενο του Χάφς.³⁰

Η κατάσταση τών οίκων τών παραδόσεων τών ιστοριογράφων του Προφήτη³¹

Σέ δυό συνολικά μέρη απαγγέλλονται ιερές παραδόσεις, διαβάζονται τά βιβλία του Μουสลίμ, του Μπουχαρί, ή «Μικρή Σύναξη» (Cami'ü'l-sagir), οί «Χαραυγιές» (Mesarik) και τά «Φώτα» (Masabih), και υπάρχουν άνθρωποι γνώστες τών παραδόσεων.

Η περιγραφή τών αξιολάτρευτων σχολείων τών παιδιών

Σύμφωνα με τήν άρίθμησή τους υπάρχουν έντεκα σχολεία για τά μικρά μαθητούδια. Άνάμεσά τους ξεχωρίζουν τό σχολείο του Άρσλάν Πασά και τά σχολεία του Μπέμπρ Πασά, του Άλή Πασά και του Χουνκιάρ τζαμιού, στά όποια κάθε άρχή του χρόνου δίνονται σ' όλο τό μαθητόκοσμο θρανία και δώρα και τιμητικές στολές.

Τό εγκώμιο τών μοναστηριών τών θεόληπτων δερβισάδων

Ύπάρχουν εδώ τουλάχιστον επτά τεκέδες μελών τών μοναχικών ταγμάτων, ανάμεσά τους και ό τεκές του Έλιás έφέντη [].

Η αναγραφή τών χανιών τών ευπόληπτων εμπόρων

Άθροιστικά υπάρχουν τρία λιθόκτιστα τρανά βεζυρικά ένδαιτήματα. Άνάμεσά τους είναι τό μεγάλο χάνι μπροστά στόν Χουνκιάρ τζαμί. Πρόσφατα έπίσης ό Μπέμπρ Πασάς έχτισε μιά κρήνη στη ρίζα τής πηγής του Κανλή Μπουνάρ³² και μαζί τής ένα τρανό χάνι που είναι σάν κάστρο και έχει συνολικά εξηντατρία

29. Πρόκειται για παλιές κριτικές εκδόσεις του Κορανίου.

30. Χάφς μπίν Σουλειμάν, Άραβας φιλόλογος του 8ου μ.Χ. αί.

31. Οί συλλογές τών παραδόσεων που άφορούσαν τή ζωή και τή διδασκαλία του Μωάμεθ συστούσαν άπαραίτητο συμπλήρωμα του Κορανίου για τους όρθόδοξους Μουσουλμάνους. Τά συγγράμματα που άναφέρει ό Έβλιγιά είναι από τά γνωστότερα του είδους.

32. Συνώνυμο του «Κανλή Τσεσεμέ» και οί δυό εκφράσεις σημαίνουν «Ματωμένη Βρύση».

δωμάτια άνωγια και κατώγια. Κοντά στην πύλη βρίσκονται πολυάριθμοι ξενώνες κατάλληλοι για βεζύρηδες και [].

‘Ο ύμνος τών λουτρών που ξεκουράζουν την ψυχή

– σύμφωνα με την άριθμησή τους υπάρχουν δύο λουτρά ιδιωτικά και δημόσια. Τό ένα είναι κοντά στο Χουνκιάρ τζαμί και τό νερό του δέν είναι και τόσο εύχάριστο. ‘Αλλά τό λουτρό τών Πασάδων κοντά στο Ναμαζγκιάχ είναι ένα άρχαιο κτίριο, τό νερό και ή άτμόσφαιρα και τό κτίριο είναι θελκτικά, και άποτελεί ένα έξοχο λουτρό με γλυκό και γάργαρο νερό.

‘Η άριθμητική καταγραφή τών ιδιωτικών λουτρών τών άρχόντων

Σύμφωνα με τίς μαρτυρίες τών ξελογιαστών και τών γυναικάδων τής πόλης, υπάρχουν συνολικά όκτακόσια σαρανταπέντε λουτρά μέσα στα σπίτια και στ’ άρχοντικά της, γιατί οί γυναίκες, μή μπορώντας νά βγούν καθόλου στην άγορά, πλένονται για νά καθαριστούν στα λουτρά τών μεγάρων τους.

‘Η έπισκόπηση τής έμπορικής άγοράς και του μπεζεστενιού

‘Υπάρχουν συνολικά έννιακόσια μαγαζιά τών έγγραμμάτων ανθρώπων, αλλά σκεπαστή άγορά δέν υπάρχει. ‘Επειδή όμως ή πόλη βρίσκεται κοντά στή σκάλα του νησιού τής Κέρκυρας (Venedik Körfezi), στή σκάλα τής Πάργας, στή σκάλα της Σαγιάδας και στή σκάλα του Βιβαριού,³³ έρχονται και πουλιούνται έδω κεντήματα, παπλώματα και χρυσοποίκιλτα ύφαντά άπ’ όλη τή Φραγκιά, μαζί με χίλια δύο έξαισια ύφάσματα άπό μεταξωτό τουλί. “Αν και τούς λείπει ή κατάλληλη λιθοδομή, είναι ώστόσο λαμπρά και πολυτελή καταστήματα, άνάλογα με τόν τεράστιο πληθυσμό μιάς τόσο τρανής μεγαλούπολης. ‘Υπάρχουν προπαντός άναριθμητοί ραφτάδες, καθώς και χρυσοί, ένώ στο κέντρο τής άγοράς στέκει ένα καφενεϊό με ζωγραφίες που παίρνει πέντε χιλιάδες άτομα. Παντού κυκλοφορούν σερβιτόροι που λέγονται «ταμπήδες»³⁴ και αυτός είναι ό τόπος όπου συνάζονταν οί σοφοί και γοητευτικοί μας φίλοι, τό χρυσωρυχείο τών ανθρώπων τής έπιστήμης και τών διάσημων δερβισάδων με τή δεινή εύγλωττία τους. Στίς τέσσερεις αίθουσες του καφενείου αυτού παραμυθάδες, μουσικοί, τραγουδιστές και όργανοπαίχτες παίζουν με τέχνη τίς μελωδίες του Χουσεϊν Μπαϊκαρά,³⁵ ένώ μπροστά στο καφενεϊό, άπ’ τήν άλλη μεριά του δρόμου, είναι τό ένδιαίτημα (Kubbe) του άγορανομικού έπιτρόπου. Είναι κι αυτός ένας χώρος γαλήνης και περιπάτου. Κάθε Κυριακή που στήνεται τό μεγάλη παζάρι κυκλοφορεί μέσα στην πόλη νύχτα και μέρα σωστή άνθρωποθάλασσα, καθώς ό καθένας φέρνει για πούλημα χίλιες δυόπραμάτειες και φεύγει ύστερα άπ’ τήν πόλη κουβαλώντας άλλες τόσες.

‘Η έξύμνηση τών κεφαλόβρυσων με τό άθανато νερό

Συνολικά υπάρχουν δύο κεφαλόβρυσα. “Όσο κι αν είναι μιά ωραία και μεγάλη

33. ‘Η κοινή όνομασία του Βουθρωτού, άπέναντι από τήν Κέρκυρα. ‘Ο ‘Εβλιγιά μεταχειρίζεται τόν Τουρκικό τύπο Dalyan, που σημαίνει και αυτός τό ίδιο πράγμα: «ίχθυοτροφεϊό».

34. Κατά τούς εκδότες, ή λέξη προέρχεται άπό τό ‘Αραβικό tabic (άκόλουθος).

35. Περίφημος Τουρκομάνος λυρικός ποιητής του 15ου αιώνα.

πόλη, ἄλλα νερά πού νά τή διασχίζουν δέν υπάρχουν — ἔχει μονάχα αὐτές τίς δύο πηγές. Οἱ κάτοικοι τοῦ φρουρίου πίνουν ὄλοι ἀπό τό πόσιμο νερό τῆς λίμνης, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τοῦ βαροσιοῦ πίνουν ὄλοι νερό πηγαδίσιο. Ὑπάρχουν ὅμως πηγάδια μέ νερό πόσιμο καί χωνευτικό.

Ἡ καταγραφή τῶν πηγαδιῶν μέ τά ἀθάνατα νερά καί ζωογόνα νάματα

Ἐκτός ἀπό τά πηγάδια πού υπάρχουν ἀπό ἓνα καί δύο στά τέσσερις χιλιάδες σπίτια, υπάρχουν γιά ἰδιωτική καί δημόσια χρήση μέσα στούς μαχαλάδες καί στούς δημόσιους δρόμους τετρακόσια συνολικά πηγάδια μέ γάργαρα νερό. Μάλιστα τόν καιρό πού ἡ ταπεινότητά μου βρισκόταν στήν πόλη αὐτή, ξεπήδησε μέ τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ μιά νερομάνα στό σπίτι τοῦ Ἱμπραήμ Τσελεμπή καί χτίστηκε μιά βρύση γιά τήν ὁποία τόλμησα ὁ φτωχός καί ταπεινός νά συνθέσω τό ἀκόλουθο αὐτοσχέδιο χρονόγραμμα:

Νάτη ἡ ρίμα τοῦ Ἐβλιγιά γι' αὐτή τή νερομάνα:

«Τοῦ Κεβσεριοῦ³⁶ ἀντάξια τά νάματα πού βγάζει!»

Ἔτος 1081 (1670/1 μ.Χ.)

Ἡ σύνοψη τοῦ μήκους καί τοῦ περιμετρικοῦ δρομολογίου τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων

Κατ' ἀρχήν σέ κάθε σπίτι αὐτοῦ τοῦ μεγάλου βαροσιοῦ ἀντιστοιχοῦν ἀπό ἓνας καί δύο ὄνειρεμένοι κήποι καί περιβόλια, καί σέ κάθε συγκρότημα σαραντα ἢ πενήντα σπιτιῶν ἀντιστοιχεῖ ἀπό ἓνα κοιμητήρι, ὥστε συνολικά υπάρχουν σαρανταρία κοιμητήρια σέ ἰσαριθμες τοποθεσίες τῆς πόλεως. Σέ κάθε τάφο, στά σημεῖα τῆς κεφαλῆς καί τῶν ποδιῶν, στέκουν ὄρθιες κάθετες ταφόπετρες, καί ποικίλες ἐπιγραφές ἔχουν χαραχτεῖ πάνω στίς μαρμάρινες ἐπιφάνειες πού φτάνουν σέ ὕψος τό μπόι μέχρι καί δύο ἀνδρῶν. Τέτοιες πανύψηλες ταφόπετρες δέν υπάρχουν σέ καμιά ἄλλη χώρα μονάχα στό νεκροταφεῖο τῆς πόλεως τῶν Σαραντα Ἐκκλησιῶν μπορεῖ κανεῖς νά βρεῖ παρόμοιες κολοσσιαῖες ταφόπετρες. Ἔτσι ὅπως εἶναι σκορπισμένο τό νεκροταφεῖο τῶν Ἰωαννίνων σέ σαραντατριεῖς ξεχωριστές μεριές τῶν ἀμμόδων περιοχῶν τῆς πόλεως, καί χάρη στούς κήπους καί στά περιβόλια πού ἔχουν δημιουργηθεῖ δίπλα σέ κάθε σπίτι, ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων δίνει τήν ἐντύπωση τεράστιας πρωτεύουσας καί ἀπέραντης μεγαλούπολης. Σ' αὐτή τήν πολιτεία υπάρχουν συνολικά διακόσιοι ἐξήντα δημόσιοι δρόμοι πού εἶναι ὄλοι στρωμένοι μέ ἄμμο· χειμῶνα-καλοκαίρι δέ συναντᾶς διόλου λάσπη. Ξεκινώντας ἀπό τήν ἄκρη τοῦ μαχαλᾶ Σεράι καί φτάνοντας ὡς τήν πόρτα τοῦ Χουνκιάρ τζαμιοῦ εἶναι ἓνας μακρὺς δρόμος μέ μήκος ὄχι μικρότερο ἀπό χίλια βήματα, στρωμένος ὀλόκληρος μέ πέτρες χοντρές. Ἀπό τήν πόρτα τοῦ Χουνκιάρ τζαμιοῦ διαμέσου τοῦ [*Γουρουνομαχαλᾶ]³⁷ καί μέχρι τό μαχαλά Κανλή Τσεσμέ εἶναι ὄχι λιγότερο ἀπό χίλια πεντακόσια βήματα. Κι αὐτοῖ οἱ δρόμοι εἶναι πάλι στρωμένοι μέ πέτρινο καλντερίμι, γιὰτί ἀποτελοῦν ἀμαξιτῆ ἀρτηρία. Σύμφωνα μέ τόν

36. *Κεβσερί*: Ἕνας ἀπό τοὺς ποταμούς τοῦ Μουσουλμανικοῦ παραδείσου. Ἡ χρονολογία τοῦ χρονογράμματος προκύπτει ἀπό τό δεύτερο στίχο, πού εἶναι (μέ μιά μικρὴ ἐκδοτικὴ διόρθωση): En ab-i Kevser hakk icun oldu sebil.

37. Διορθῶνω τό Demir τοῦ κειμένου σέ Domuz (πβ. σημ. 22).

προηγούμενο ύπολογισμό τό μήκος τῆς πόλεως ἰσοῦται μέ δύο χιλιάδες πεντακόσια βήματα.

Ἐκθειασμός τοῦ πλάτους τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων

Ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἄκρη τοῦ βράχου τοῦ τζαμιού τοῦ Ἀρσλάν Πασᾶ μέσα στό ἐσωτερικό φρούριο καί συνεχίζοντας πρός τά νότια, ὡς τήν ἄκρη τοῦ μαχαλᾶ Ράχη (Bayir) καί κοντά στό τζαμί τοῦ Γιουσούφ ἀγά, τό [*πλάτος]³⁸ τῆς πόλεως ἰσοῦται μέ δύο χιλιάδες διακόσια βήματα. Κι ἐδῶ οἱ δρόμοι εἶναι ὄλοι στρωμένοι μέ ἄμμο, ἐνῶ σέ μερικά σημεῖα τῶν λεωφόρων πού ἀναφέραμε ὑπάρχουν χώροι ἀνοιχτοί στούς ὁποίους, ἀνάμεσα στά καταστήματα τῆς ἀγορᾶς, ἔχουν φυτευτεῖ πλατάνια, λεῦκες, κληματαριές καί κλαιούσες ἰτίες, σχηματίζοντας κάτω ἀπ' τίς σκιές τους μία Περσική δεντροστοιχία σάν λαγκάδι. Τίς πρωινές καί ἀπογευματινές ὥρες ὄλοι οἱ ἐρωτοχτυπημένοι βγαίνουν σεργιάνι ἐδῶ πιασμένοι χέρι μέ χέρι, καί περπατοῦν σεργιανώντας πίσω ἀπό τό παραπέτασμα τῆς σκιᾶς τῶν δενδρόκλων, ἢ κάθονται στίς χλοερές καί σκιερές γωνιές τοῦ τόπου αὐτοῦ τῶν πόθων καί τῶν ἀπολαύσεων. Μετά τήν ἀπογευματινή προσευχή συνάζονται γιά περίπατο στά μέρη αὐτά οἱ διαπρεπέστεροι πρόκριτοι καί οἱ σοφοί καί ἅγιοι ἐρμηνευτές καί γνώστες τῶν ἱερῶν παραδόσεων, μαζί τους καί ὁ ἴδιος ὁ σεῖχουλισλάμης, καί [ἐπιδεικνύουν τά προσόντα τους] ἐξετάζοντας ἀπόψεις νομοκανονικῶν, κληρονομικῶν καί ἄλλων ζητημάτων τῆς προβληματικῆς τοῦ θρησκευτικοῦ δικαίου, γιατί οἱ ἄνθρωποι τῶν ἐπιστημῶν εἶναι πολλοί σ' αὐτή τήν πόλη. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ Περσομάθεια τῶν κατοίκων, γι' αὐτό καί ὑπάρχει ἀφθονία ποιητῶν.³⁹ Γενικά πρόκειται γιά μιᾶ ἀκμαία καί ἀνθηρή πολιτεία μέ φιλόξενο πληθυσμό, πού ἔλενε ὥστόσο ὅτι δέν τιμᾶ τή μνήμη τοῦ Μωαβία.⁴⁰ Προσωπικά δέν τό διαπίστωσα, ἀλλά οὔτε καί ἄκουσα κανέναν ἐκεῖ μέ τό ὄνομα Μωαβία.

Τά ἐμπορικά καταστήματα τῶν χώρων τοῦ πανηγυριοῦ

Στή νοτιοανατολική πλευρά τῆς πόλης, σ' ἓνα μεγάλο ἀνοιχτό χῶρο τοῦ μαχαλᾶ τῶν Τσιγγάνων, ἔχει χτιστεῖ ἓνα τρανό τετράπλευρο χάνι παρόμοιο μέ φρούριο, κοντά στό ὁποῖο, καί πλάι στό δρόμο τῆς Ἄρτας, ὁ συχωρεμένος καί μακαρίτης Γαζή Ἀλή Πασάς κατασκεύασε ἓνα κέντρο ἀγοραπωλησιῶν γιά νά διεξάγεται ἐκεῖ τό μεγάλο παζάρι μιᾶ φορά τό χρόνο τίς μέρες τοῦ φθινοπώρου. Τό μέγεθός του ὀλόγυρα δέν εἶναι λιγότερο ἀπό τρεῖς χιλιάδες βήματα, καί στίς τέσσερις γωνίες του βρίσκονται συνολικά τέσσερις πόρτες, ἐνῶ διαθέτει ἀκόμη τέσσερις συνολικά μεγάλους δρόμους, εἴκοσι συνολικά στενότερα δρομάκια, καί τριακόσια ἐξηνταεξί συνολικά καταστήματα. Ὅλα τά μαγαζιά εἶναι σκεπασμένα μέ κεραμίδια, καί ὑπάρχουν ἀμέτρητα δωμάτια, ἀνώγια καί κατώγια, γιά τούς πρματευτάδες. Κάθε χρόνο καταφθάνουν ἐδῶ χιλιάδες ἄνθρωποι μέ τίς πρμαάτιες τους ἀπ' τίς χώρες τῶν Ρωμιῶν, τῶν Ἀράβων, τῶν Περσῶν, καί γιά δέκα

38. Διαβάζω enliligi ἀντί γιά τά ἀκατανόητα eni ligi καί nilgi.

39. Τά Περσικά ἦταν γιά τούς Ὀθωμανούς ἡ κατ' ἐξοχήν λογοτεχνική γλώσσα.

40. Ὁ Μωαβία (605-680) ὑπῆρξε ὁ γενάρχης τῶν Ὀμαγιαδῶν, τῆς πρώτης Ἀραβικῆς δυναστείας, καί ὁ κύριος υπεύθυνος γιά τή μετατροπή τοῦ αἰρετοῦ χαλιφάτου σέ κοσμική αὐτοκρατορία. Ἡ ἀντίθεση ἐπομένως πρός τό πρόσωπό του ἀποτελεῖ ἐνδειξη Ἰσλαμικοῦ δογματισμοῦ ἢ ἀσκητισμοῦ, καί συναντᾶται ἰδιαίτερα στίς αἰρέσεις τῶν Σιιτῶν καί τῶν Κιζιλμπάσιδων.

μερόνυχτα στοιβάζουν ἀμέτρητους σωρούς ἀπό χρῆμα, καθὼς τὸ μεγάλο παζάρι βράζει ἀσίγαστο· πρᾶματεις ἀγοράζονται, πρᾶματεις πολυποικίλες πουλιοῦνται, καὶ οἱ παράγκες καὶ τ' ἀντίσκηνα γεμίζουν μέρα καὶ νύχτα ἀπὸ γλέντια, χαρές, διασκεδάσεις καὶ ξέφαντάματα, ὅπως γίνεται καὶ στὰ παζάρια τοῦ Μοσχολουριῦ, τῆς Δόλιανης, τῆς Ἐλασσόνας καὶ τῶν Σκοπίων.

Τὸ συμπλήρωμα τοῦ γενικοῦ ἐγκωμίου τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων

Πρῶτα-πρῶτα ἡ θέση τῆς πόλης σὲ ἀμμῶδες καὶ ἄνυδρο μέρος σημαίνει ὅτι οἱ κῆποι τῆς εἶναι πολλοί, ἀλλὰ χωρὶς παραγωγή. Ἄμπελια ὑπάρχουν μόνο σὲ τέσσερα-πέντε μέρη, πού κι αὐτὰ εἶναι ἀμπέλια τῶν πέντε ἢ ἕξι κλημάτων.⁴¹ Στὰ χωριά ὡστόσο πού βρίσκονται ὀλόγυρα στίς τέσσερεις πλευρές τῆς ὑπάρχουν μπόλικοι κῆποι καὶ περιβόλια, καὶ ἀπὸ τὰ γύρω χωριά καταφθάνουν μὲ ὑποζύγιο λογιῶν-λογιῶν φρούτα δροσερά καὶ ζουμερά, καθὼς καὶ ρόδια ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Ἄρτας· γιατί ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων εἶναι μέρος ἠπειρωτικό καὶ τὰ φρούτα εἶναι κάπως σπάνια. Ὁ ἀέρας τῆς εἶναι εὐχάριστος, μὰ τὸ νερὸ δὲν εἶναι καθαρὸ.

Ὁ ἔπαινος τοῦ πλοῦτου τῶν φαγώσιμων καὶ τῶν τρανῶν γευμάτων

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἶναι περίφημα σ' ὅλο τὸν κόσμον τὰ τετράπαχα καὶ τροφαντὰ ψητὰ ἄρνιά τῆς, τὰ ἄρνιά καπαμά, τὰ ἄσπρα ψωμιά, τὰ τσουρέκια πού λέγονται «σιμίτια», οἱ κοτόπτες καὶ οἱ βελιγραδιώτικοι μπακλαβάδες μὲ φύλλο.⁴²

Τὸ πορτραῖτο τῶν ἀληθινὰ φεγγαροπρόσωπων ἑραστῶν καὶ ἐρωμένων

Βρισκόμουνα τώρα σὲ γεωγραφικὸ πλάτος ἀντίστοιχο μὲ τοῦ Μπερατιοῦ τῆς Ἀλβανίας,⁴³ καὶ χάρη στὴν εὐκрасία τοῦ κλίματος οἱ ποθοπλάνταχοι καὶ φεγγαρόπλαστοι ὁμορφονιοὶ —ὁμορφονιές δὲ γνώρισα— εἶναι πράγματι ἀξιολάτρευτοι. Ὁ καθένας τους ὄλο χάρη, ὄλο κομψότητα, ὁμορφιά καὶ ἁρμονία· τὰ λόγια τους μετρημένα, τὰ δόντια τους ὀλόισια· εἶναι ὄλοι παλληκάρια γεμάτα σεμνότητα, ἀγαπητικοὶ τῆς καρδιάς, μὲ κορμὶ κατάλευκο καὶ παρουσιαστικὸ αἰθέριο. Ὅταν πιάνουν τὴν κουβέντα ἐκφράζονται μὲ τέχνη καὶ μιλοῦν μὲ εὐγλωττία. Τὸ προφορικὸ τους λεξιλόγιο εἶναι ἀντίστοιχο μὲ τὴν διάλεκτο τῶν Ρωμιῶν μιλάνε, διαβάζουν καὶ γράφουν τὰ Ρωμείκα μὲ τέχνη καὶ εὐγλωττία, γιατί ζοῦν σὲ ἐπίλεκτο τόπο τῆς περιφέρειας τῆς Ρούμελης. Μὲ λίγα λόγια τέτοιοι ἀξιαγάπητοι καὶ εὐσυνείδητοι ὁμορφονιοὶ δὲ βρίσκονται παρὰ μόνο στὸ κάστρο τῆς Κορώνης, στὴ χερσόνησο τοῦ Μοριά.

Ἡ ἐνδυμασία τῶν διαφορῶν δημοσίων προσώπων

Ὅλοι οἱ διακεκριμένοι ἄρχοντες τυλίγουν στὸ κεφάλι τους χρυσὰ τουρμπάνια

41. Σύμφωνα μὲ ἄλλη γραφή: «στρεμμάτων».

42. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἑβλιγιὰ στὸ 5ο βιβλίον τοῦ ἔργου (σελ. 384), τὸ Βελιγράδι τῆς Σερβίας φημιζόταν γιὰ τοὺς μπακλαβάδες του.

43. Ἡ ἐξομοίωση αὐτὴ εἶναι τουλάχιστον περίεργη, ὅταν μάλιστα ὁ Ἑβλιγιὰ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπισκεφτεῖ τὸ Μπεράτι (θὰ τὸ περιγράψει στίς σελ. 688-700 τῆς ἐκδοσης). Γιὰ τὴν πόλη τοῦ Μπερατιοῦ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἡ παλιὰ Σλαβικὴ ὀνομασία Beligrad (Βελιγράδι)· μήπως ἡ λέξη ἀποτελεῖ παρεμβολὴ κάποιου ἀντιγραφέα, ἐπηρεασμένου ἀπὸ τὴν μνεῖα τοῦ Σερβικοῦ Βελιγραδίου στὴν ἀμέσως προηγούμενη πρόταση;

καί φορᾶνε ἐπίσημες στολές ἀπό μετάξι καί γούνα ἀπό σαμούρι. Ἐντίθετα, τὰ νέα παιδιά φορᾶνε ρούχα στενά ἀπο τσόχα καί κατιφέ, καί στό κεφάλι ἔχουν καλπᾶκια ἀπό κόκκινη τσόχα στό χρώμα τοῦ ρουμπινιοῦ, μέ μαύρη στενή ἐπένδυση (;) καί μορνοτούρα ἀπό σαμούρι. Στή μέση τους ἔχουν ἄσπρα μεταξωτά ζωνάρια καί κουβαλοῦν [κουρτέλες],⁴⁴ γνωστές μέ τό ὄνομα «πάλες». Φορᾶνε σαλβάρια καί κομπωμένα καί στά πόδια ἔχουν κίτρινα παπούτσια στό στύλ τῶν κατοικίων τῆς Ροῦμελης. Ντύνονται ἀκόμη μέ λογιῶν-λογιῶν πολυτελεῖ ὑφάσματα καί σχιστούς μανδύες (Kontos) ἀπό πολύχρωμη τσόχα, καί σεργιανοῦν στό πανώριο παζάρι⁴⁵ σάν παγώνια σέ παραδεισίο κήπο, ἐπιδεικνύοντας τὰ κάλλη τους. Εἶναι μανιῶδεις καί ἄξιολάτρευτοι ἐραστές, ἀλλά φέρονται κόσμια, γιατί ἡ χώρα τους εἶναι μιά χώρα ἀληθινῶν παλληκαριῶν.

Τά φορέματα τῶν γυναικῶν τοῦ ἔθνους τῶν ἄσεβῶν

Ἐλες οἱ γυναῖκες τῶν ραγιαδῶν δένουν στό κεφάλι τους μιά ***⁴⁶ μαντήλα ἀπό ἄσπρο πανί, ἀφήνουν μακριά τὰ μαλλιά τους κι ἔχουν ὄλες τους τό πρόσωπο καί τὰ μάτια ἀκάλυπτα, ἐνῶ φορᾶνε τσόχινους ντουλαμάδες καί ποικίλα ἄλλα φορέματα. Δέ φορᾶνε φουστάνι ὅπως οἱ κόρες τῶν ἀπίστων τῆς ὑπόλοιπης χώρας. Πάντως, ὄλες οἱ ἄπιστες τῆς πόλης ὅταν βγαίνουν γιά περίπατο φορᾶνε κόκκινες μπερέτες ἱπποκόμων (yedekci baratasi) ἀπό ***⁴⁷ τσόχα. Κοντά στό Κανλή Τσεσμέ εἶναι ὁ μαχαλᾶς ὅπου ζοῦν οἱ Τσιγγάνοι. Ὅπως καί οἱ γυναῖκες τῶν ἀπίστων, ἔτσι καί οἱ δικές του γυναῖκες φορᾶνε μπερέτες ἱπποκόμων ἀπό κόκκινη τσόχα, καί βλέπει κανεῖς Τσιγγάνες γυναῖκες νά χτυπᾶνε μέ τό σφυρί γιά λογαριασμό τῶν ἀντρῶν τους, νά χειρίζονται τὰ φυσερά καί νά ἀσχολοῦνται μέ τή σιδηρουργία. Οἱ φάτσες τους ὅμως εἶναι φοβερά ἄσχημες καί ἀπωθητικές.

Τό ἰδιότροπο ντύσιμο τῶν ραγιαδῶν καί ὑπηκῶν

Ἐλοι οἱ ραγιαδες, πού εἶναι ἄπιστοι Ρωμιοί καί Ἄρβανίτες, φορᾶνε στό κεφάλι ἕνα σκούφο μαῦρο καί βυσσινί. Πάνω στή βυσσινιά του κορυφή προσθέτουν ἕνα Ἄρβανίτικο καλπᾶκι ψηλό μιά πιθαμή —ὄχι πῶς βελτιώνει καθόλου τήν κατάσταση τοῦ κεφαλιοῦ τους, γιατί καί νά μήν τό φοροῦσαν ἴδιοι θά ἔμεναν. Τό καλπᾶκι αὐτό τό στερεώνουν στό κεφάλι ἀπό τή μεριά τοῦ λαιμοῦ μέ περίτεχνες μπροῦτζινες ἄλυσίδες. Καθώς τὰ κεφάλια τους εἶναι μεγάλα σάν κολοκύθες τῶν Ἄδάνων καί τὰ καλπᾶκια πού φορᾶνε μικροσκοπικά, μοιάζουν ἔτσι ὅπως πασχίζουν νά κρατηθοῦν στήν κορυφή τοῦ κρανίου τους μέ πεταλοῦδα γαντζωμένη σέ καυλί γαϊδάρου. Γενικά τοῦτοι οἱ ἄπιστοι ἀποτελοῦν ἕνα ἐκπληκτικό συνοθύλευμα παράξενων γνωρισμάτων. Τά ρούχα τους τὰ πλέκουν ὄλα ἀπό μαλλί προβάτου. Θεωροῦνται πάντως πολύ χεροδύναμοι, καί πράγματι ἀρκετοί ραγιαδες ἔχουν μπράτσα σάν τοῦ Φερχάντ⁴⁸ καί εἶναι σπουδαῖοι δουλευταράδες, ἐνῶ εἶναι καί

44. Κουρτέλες: μαχαίρια (λέξη Βενετσιάνικη).

45. Ἡ φράση μοιάζει παρεφθαρμένη. Ἄλλα χειρόγραφα ἔχουν διαφορετικές ἐκδοχές, π.χ. «στό παζάρι τῆς ἀγάπης».

46. Λέξη φθαρμένη. Ἴσως kati (σφιχτή) ἢ katmer (διπλωμένη).

47. Τά χειρόγραφα ἔχουν prankune (;), λέξη πού συναντᾶται καί σέ ἄλλες ἐνδυματολογικές ἀναφορές τοῦ Ἑβλιγιά. Δέν μπόρεσα νά βρῶ τή σημασία της.

48. Ἡρώας ὀνομαστοῦ Περσικοῦ αἰσθηματικοῦ μυθιστορήματος, ἡ δύναμη τοῦ ὁποῦο ἔγινε παροιμιώδης.

πολύ μακρολαίμηδες. Ὑπάρχουν συνολικά [] ἐκκλησίες [].

Ἡ ἄποψη τῆς μεγάλης λίμνης τῶν Ἰωαννίνων

Στὴν ἄκρη τῆς βορεινῆς πλευρᾶς τοῦ κάμπου τῶν Ἰωαννίνων εἶναι μιά μεγάλη λίμνη μέ μεθυστικά νερά πού ἔχει ὀλόγυρα περίμετρο [τριάντα]⁴⁹ ἔξι μιλίων. Στό νότιο μέρος τῆς ὀρθώνεται τό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, τό ἔξοχο αὐτό φρούριο πού στέκει σά γερακοφωλιά πάνω στὸν ἀπόκρημνο βράχο του, ψηλόν ὅσο τρεῖς μιναρῆδες. Στά βόρεια αὐτοῦ τοῦ ὀρθόψηλου κάστρου, μέσα στή λίμνη καί σέ ἀπόσταση μιᾶς πετριάς ἀπό τήν ἀπέναντι ὄχθη, ὑπάρχει:

Τό νησί τῶν ἄπιστων

Πήγαμε μέ πέντε-δέκα φίλους μέσα σ' ἓνα καϊκι καί τό ἐπισκεφτήκαμε. Εἶναι ἓνα πολυάνθρωπο νησί μέ περιφέρεια τεσσάρων μιλίων. Ἐπειδή δέν ὑπάρχουν ἐδῶ καθόλου μουσουλμάνοι τό λένε «Κιαφίρ ἄντασί» (Νησί τῶν Ἀπίστων). Τά σπίτια τῶν ἀπίστων εἶναι πραγματικά καταστόλιστα. Ὅλοι οἱ ἄπιστοι εἶναι ψαράδες· ἔχουν στά χέρια τους ἓνα προνομιακό ὄρισμό (hatt-i serif) ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Πορθητῆ καί μποροῦν νά πιάνουν καί νά πουλᾶνε ψάρια ἀξίας ἑκατοντάδων χιλιάδων γροσιῶν. Ὅποιος ἄλλος ψαρέψει ψάρι ἀκόμη καί μιᾶς πιθαμῆς ὀδηγεῖται στό δικαστήριο καί πληρώνει πρόστιμο. Ἐχουν μιά ἐκκλησία καί διακόσια σπίτια μέ κήπους ἐδῶ κι ἐκεῖ, ἐνῶ μέσα στή λίμνη κυκλοφοροῦν συνολικά ἑκατό καϊκια. Φέρνουν καί κουβαλοῦν ἐπιβάτες ἀπό τά παραλίμνια χωριά στίς ἀγορές τῆς πόλης, ἢ ψαρεύουν τά ψάρια, ἢ ἀπασχολοῦνται μεταφέροντας μέ τά καϊκια ἀπ' τά βουνά καυσόξυλα ἢ κάρβουνο. Ἀνάμεσα στά πολυποίκιλα ψάρια αὐτῆς τῆς λίμνης, τό περίφημο χέλια τῆς, τό γριβάδια, οἱ τοῦρνες καί τά ψάρια [] εἶναι τετράπαχα καί νοστιμότητα. Βέβαια ἐξαίρετα χέλια ὑπάρχουν ἐπίσης στή λίμνη τῆς Ἀχρίδας, στή λίμνη τῆς Καστοριάς καί στή λίμνη τῆς Σκόδρας· ἀλλά σάν καί τοῦτα τά πελώρια χέλια δέν ὑπάρχει ἄλλο χέλι στὸν ψευτικό αὐτό κόσμος:⁵⁰ εἶναι πεντανόστιμα, ὠφέλιμα καί δυναμωτικά. Καί τώρα ἀκολουθοῦν τά θαλερά χωριά πού βρίσκονται στά βόρεια αὐτῆς τῆς λίμνης, καί πρῶτα:

Τό χωριό Στροῦνι, τό χωριό [*Πέραμα], τό χωριό [*Βάνιστα] καί τό χωριό [*Μουσαδάδες]⁵¹

Τά προαναφερόμενα χωριά εἶναι συνοικισμοί ἀπίστων στίς ὄχθες τῆς λίμνης μέ ἑκατό ἢ διακόσια σπίτια, ἐκκλησίες, κήπους καί περιβόλια — σωστές κωμοπόλεις. Εἶναι ἐν μέρει βακούφια καί ἐν μέρει ζιαμέτια. Στή συνέχεια ἐπιστρέψαμε στά Γιάννενα καί πήγαμε γιά κυνήγι μέ τούς μπέηδες καί τούς πασάδες στά χωριά πού βρίσκονται στή νότια καί νοτιοανατολική πλευρά τῶν Ἰωαννίνων. Ἀνάμεσα στά

49. Ἡ ἔκδοση γράφει «τριακοσίων».

50. Λογοπαίγνιο ἀνάμεσα στίς λέξεις yılan (χέλι) καί yalan (ψευτικός), πού γράφονται μέ τόν ἴδιο τρόπο.

51. Στά χειρόγραφα τά τοπωνύμια ἔχουν ὡς ἐξῆς: Usturni/Ustruni, Yolna/Yovama, Valsa καί M(u)can(e)s. Τοῦ πρώτου ἢ ταῦτιση εἶναι προφανής. Ἡ διόρθωση τοῦ Yo(v)ama σέ P(e)rama δέν εἶναι τόσο ἀσθαίρητη ὅσο φαίνεται, γιατί οἱ λογότυποι τῶν συμπλεγμάτων r- καί y- μοιάζουν ἀρκετά στήν Ἀραβική γραφή. Βάνιστα λέγεται ἡ σημερινή Κρύα· γιά τό ἐρημωμένο ἀπό παλιά χωριό Μουσαδάδες βλ. *Λαμπρίδη, Ζαγοριακά*, τ. Α' σελ. 38.

θαλερά και καλλιεργημένα χωριά και τσιφλίκια που βρίσκονται στους πρόποδες των βουνών, μέσα στη χλοερή πεδιάδα που εκτείνεται σε απόσταση τριών ωρών προς τα νότια των Ίωαννίνων, είναι πρώτα-πρώτα:

Τό χωριό Κάτσικα⁵²

Είναι ένα άνηρό χωριό με διακόσια σπίτια, κήπους και περιβόλια. Σάν κι αυτό υπάρχουν στο σαντζάκι των Ίωαννίνων εβδομήντα ένα άνηρά και καλλιεργημένα τσιφλίκια. Στο καθένα απ' αυτά χίλια και μόνο γρόσια δίνουν συνολικό προϊόν με αξία τό λιγότερο τριανταπέντε χιλιάδες γρόσια. Τά τσιφλίκια αυτά άνήκουν στους πασάδες, τούς μπέηδες και τούς προκρίτους των Ίωαννίνων. Κάθε χρόνο στέλνονται απ' όλα μαζί τά χωριά και τά τσιφλίκια αυτά στην πόλη των Ίωαννίνων μέχρι και είκοσι-τριάντα χιλιάδες κοτόπουλα, πέντε με δέκα χιλιάδες χήνες και περιστέρια, χιλιάδες φορτία καυσόξυλα, έκατό καντάρια Βενετική ζάχαρη,⁵³ και κάθε άλλο ποτό και φαγώσιμο κατάλληλο για τίς κουζίνες των πασάδων, που ή πολιτεία τά καταβροχθίζει όλα. Σε κάθε τσιφλίκι υπάρχουν διαθέσιμα όλα τά αναγκαία και χρειαζόμενα, δηλαδή κάθε είδους μπακιρικά και λοιπά κασαρολικά, ώστε όταν γυρνούν για δουλειά από χωριό σε τσιφλίκι δε χρειάζεται να μεταφέρουν τίποτα από τόπο σε τόπο· μάλιστα τό κάθε τσιφλίκι διαθέτει και έκατό ή διακόσια ζευγάρια σκεπάσματα και στρώματα για τούς μουσαφिरαίους. Με λίγα λόγια τέτοια τρανά άρχοντικά τσιφλίκια δέν υπάρχουν πουθενά στο έγιαλέτι της Ρούμελης· αν προσπαθήσει κανείς να τά παινήσει ή γλώσσα του βουβαίνεται και ή πέννα του χαλάει. Τά χωριά και τά τσιφλίκια αυτά είναι τόποι περιπάτου και αναψυχής των κατοίκων της χώρας, και οίκοι ευεργεσίας για κάθε πλούσιο και φτωχό, περαστικό ή διαβάτη [].

Αφού γλεντήσαμε και διασκεδάσαμε μέρες πολλές με τούς άρχοντες και τούς προκρίτους της πόλεως, κατόπιν ό πασάς των Ίωαννίνων [] γιός του Σαμαντζή απ' τό Ντιγιαρμπεκίρ, έβαλε να διαβάσουν στο επίσημο συμβούλιο του τίς αυτοκρατορικές διαταγές που είχε στείλει ό σερδάρης Άλή Πασάς με τή δική μου μεσολάβηση, και μαθαίνοντας οί άξιοσέβαστοι πρόκριτοι ότι πρόκειται για αυτοκρατορικό φερμάνι, έτοιμάστηκαν όλοι να αναλάβουν τή φρούρηση της έπαρχίας της Μάνης.⁵⁴ Αφού μου χορηγήθηκε ένα πουγγί για όδοιπορική άμοιβή και τρία άλλα και δέκα φορεσιές από τσόχα και άτλάζι και πλθος άλλα δώρα απ' όλους τούς άρχιστράτηγους, τέλος, τήν ήμέρα του Άγίου Δημητρίου⁵⁵ του έτους 1081 (1670), κατά τήν όποία προκηρύχθηκε στην πόλη στρατολογία, ξεκινήσαμε από τά Γιάννενα προς τά δυτικά και αφού προχωρήσαμε για 2 ώρες κατά μήκος της λίμνης των Ίωαννίνων, γυρίσαμε κατά τά νοτιοανατολικά.⁵⁶ "Υψιστε Θεέ πόσο

52. Στο πρωτότυπο ή όνομασία είναι κακοτυπωμένη· ή σωστή έκδοχή (Kaşıkca) από τή σελίδα των παροραμάτων.

53. Η Βενετία άποτελούσε τό κύριο κέντρο της Εύρωπαϊκής ζαχαρουργίας.

54. Μετά τήν κατάληψη του Ήρακλείου (1669), ό Μεγάλος Βεζύρης Άχμέτ Κιοπρουλής άποβίβασε στη Μάνη πολυάριθμα στρατεύματα για να καταστείλει τίς κινητοποιήσεις των Μανιατών, παραδοσιακών συμμάχων της Βενετίας. Στην επιχείρηση αυτή παραβρέθηκε και ό Έβλιγιά, που στη συνέχεια επιφορτίστηκε να μεταφέρει τά διατάγματα με τά όποια μετακαλούνταν εκεί οί Τουρκικές έφεδρες από τό έσωτερικό της Βαλκανικής (σελ. 609 της έκδοσης).

55. Η 26η Οκτωβρίου (για τούς Τούρκους «ήμέρα του Κασίμ», προς τιμή του γιου του Μωάμεθ) άποτελούσε τήν επίσημη έναρξη του χειμερινού εξαμήνου.

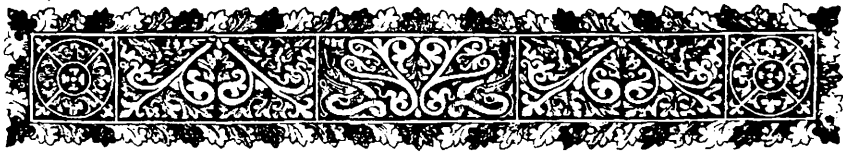
56. Ο Έβλιγιά κατευθύνεται τώρα προς τήν Παραμυθιά, ακολουθώντας, καθώς φαίνεται, τόν παλιό

λαμπρά καί ἀστραφτερά καί πολυάνθρωπα εἶναι τὰ χωριά καί τὰ τσιφλίκια πού βρίσκονται στόν [ἐλικοειδή] αὐτό δρόμο! Περιβάλλεται τό καθένα ὡς μιᾶς ἡμέρας δρόμο ἀπό ὑπέροχα κτήματα μέ κήπους, μέ περιβόλια, μέ χόρτα καί λειβάδια, καί μέ ἄφθονα ἀγροτεμάχια γεμάτα ἀγνό χῶμα καί περιζήτητα σ' ὅλη τήν οἰκουμένη, καθῶς καί ἀπό πολυάριθμα βοσκοτόπια, ὅλα συνεχόμενα μεταξύ τους δίχως πουθενά νά μεσολαβεῖ χέρσος τόπος. Ἐφοῦ εἶδαμε καί θαυμάσαμε αὐτά τὰ πλούτη συνεχίσαμε τό δρόμο μας καί μετά 6 ὥρες, περνώντας τήν κοιλάδα τοῦ Σαρανταπόταμου, (μπήκαμε στά ὄρια τοῦ σαντζακίου τοῦ Δελβίνου).⁵⁷

δρόμο μέσω Ραγίστας (Πεδινῆς). Οἱ κατευθύνσεις πού ἀναφέρει εἶναι σίγουρα λαθεμένες· πρῶτα θά πῆγε νότια, μετά δυτικά.

57. Τά σύνορα τῶν σαντζακίων Ἰωαννίνων καί Δελβίνου, σέ μεταγενέστερα τουλάχιστον χρόνια, ἀκολουθοῦσαν τόν ποταμό Τύρια. Τό ὄνομα «Σαρανταπόταμος» δέν ἀκούγεται σήμερα· πρόκειται ἄραγε γιά τήν Τύρια ἢ γιά τή Σμολίτσα, πού βρίσκεται ἀνατολικότερα; Οἱ ἀποστάσεις πού μᾶς δίνει ὁ Ἐβλιγιά μοιάζουν πλησιέστερες πρὸς τή δεύτερη ἐκδοχή.

«ΜΠΑΣΤΑΙΝΑ»

Ένα ιδιόμορφο εμπράγματο δικαίωμα στην Ήπειρο, κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΠΑΤΣΑΛΙΑ

I

Με την κατάληψη του ελληνικού χώρου από τους Τούρκους, τό Βυζαντινό δίκαιο πού μέχρι τότε ρύθμιζε τά εμπράγματα δικαιώματα τών κατοίκων του χώρου αυτού, αντικαταστάθηκε, από τό δίκαιο του κατακτητή.

Τό Τουρκικό δίκαιο, πού στην περίοδο αυτή είχε γιά πηγές του, τό Κοράνιο, την παράδοση, τό έθιμο, τίς αποφάνσεις τών πρώτων Ίμáμιδων, καί την συλλογή τών Φετβάδων (γνωμοδοτήσεις νομοδιδασκάλων),¹ άνήκει στην κατηγορία τών δικαίων τών Άνατολικών χωρών (δικαία πού ό Κάρλ Μάρξ τά χαρακτηρίζει άόριστα σαν δικάια του Άνατολικού Δεσποτισμού).

Βασικό γνώρισμα τών δικαίων αυτών, στό κεφάλαιο της γαιοκτησίας, είναι ότι δέν άναγνωρίζουν τό δικαίωμα της κυριότητας, μέ την έννοια πού δίνει στον όρο αυτόν τό Ρωμαϊκό δίκαιο (Dominium).²

Ή γή, κατά τό Κοράνιο, άνήκει στό Θεό, καί κατ' έπέκταση, στον έπί της γής άντιπρόσωπό του, τόν Σουλτάνο-Χαλίφη.³

Κανένα φυσικό πρόσωπο δέν έχει δικαίωμα άπεριορίστης καί άποκλειστικής έξουσίας πάνω στη γή, αλλά μόνο εμπράγματα δικαιώματα, πού τό περιεχόμενο καί ή έκτασή τους καθορίζονταν αρχικά από τό Ίερό δίκαιο καί μεταγενέστερα καί από τά Σουλτανικά Διατάγματα (Φιρμάνια) πού όταν περιείχαν κωδικοποιήσεις κανόνων δικαίου ονομάζονταν Κανουνάνε (άπό τό Βυζαντινό Κανών) καί άργότερα Χάτι-Σερίφ.⁴

Ή έλλειψη της έννοιας της κυριότητας από τό Τουρκικό δίκαιο, καθιστά δύσκολο καί πολλές φορές άδύνατο τόν όρισμό τών εμπράγματων δικαιωμάτων

1) Α.Ζ. Καλλικλή, «Τό Όθωμανικό δίκαιον έν Έλλάδι», Άθήναι 1931, σ. 14, 15, 16. Ό Spies E. Prisch «Klassisches Islamisches Recht» από τό συλλογικό έργο «Orientalisches Recht» Leiden/Kohln 1964.

2) Α.Ζ. Καλλικλή, «Τό Όθωμανικό δίκαιον», ό.π., σ. 21. — Γ.Π. Νάκου, «Έξελικτικές διακυμάνσεις του Όθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος» (τ. Β) σ. 19.

3) Α.Ζ. Καλλικλή, «Τό Όθωμανικό δίκαιον», ό.π., σ. 22. — Ν.Π. Έλευθεριάδη Γνωμό Θ.ΔΓ/1922-23 σ. 314-316. — Ν. Τουρνάοφ - Ν. Έσβάχ - Ν. Σακοπούλου, «Μουσουλμανικό δίκαιον κατά τάς πηγάς», τ. Β', Σμύρνη 1872.

4) Α.Ζ. Καλλικλή, «Τό Όθωμανικό δίκαιον», ό.π., σ. 18, 19, 20, 37, 38. — Kornrumpf N.J. «Osmanische Bibliographie Leiden». Kohem 1973. «Συλλογή φετβάδων περί φθαρτών καί άφθάρτων κτημάτων ως διετίθεντο έν Έλλάδι έπί τουρκοκρατίας κατά τό Όθωμανικό δίκαιον», Άθήναι 1867 (Μετάφρασις Δ. Κουμουδούρακη)..

II

Κατά τό 'Ιερό δίκαιο, μετά τήν κατάκτηση μιᾶς χώρας, ἡ καλλιεργούμενη γῆ παραχωρεῖται στούς Γιαντζίδες (ἀγωνιστές τῆς πίστες) ἢ παραμένει στήν κατοχή τῶν πρώην κυριῶν αὐτῆς πού ἀσπάστηκαν τόν 'Ισλαμισμό. Οἱ γαῖες αὐτές ὀνομάζονται Οὐσριέ (δεκατιζόμενη γῆ) καί ἐπιβαρύνονται μέ ἐτήσια εἰσφορά πού ἀντιστοιχεῖ στό 1/10 τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς τοῦ κτήματος, ἐνῶ ἡ γῆ πού ἀφέθηκε στούς ἄπιστους (ραγιαδες) καί ὀνομάζεται Χαρατζιέ (φορολογούμενη γῆ) ἐπιβαρύνεται ὄχι μονάχα μέ ἐτήσια εἰσφορά ἐπί τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς τοῦ κτήματος πού ποικίλει σέ ποσοστό ἀπό τό 1/10 ὡς τό 1/2 αὐτῆς, ἀλλά καί μέ ἐτήσια πάγια προκαταβολή.

Ἡ διαίρεση αὐτῆ τῆς γῆς, πού εἶχε καθαρά φορολογικούς σκοπούς, ἀπετέλεσε τήν βάση γιά τόν προσδιορισμό τοῦ ὕψους τῆς φορολογίας ἐπί τῆς ἐγγείου προσόδου καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας.⁶

Ἐπίσης στό 'Ιερό δίκαιο ὑπάρχει βασική διαίρεση σχετική μέ τήν γαιοκτησία. Ἡ γῆ διαιρεῖται σέ μούλκια, βακουφικά κτήματα καί σέ δημόσια γῆ.

Καί Μούλκ εἶναι τεμάχιο γῆς τοῦ ὁποῖου ὁ κάτοχος ἔχει τό δικαίωμα χρήσης καί κάρπωσης του καί τῆς ἐλευθέρης ἐν ζωῇ ἢ αἰτία θανάτου διάθεσῆς του.⁷ Τά βακουφικά κτήματα εἶναι ἀφιερωμένα στήν ἐκπλήρωση φιλανθρωπικῶν ἢ κοινωφελῶν σκοπῶν, εἶναι πράγματα ἐκτός συναλλαγῆς καί ἡ διαχείρισή τους ρυθμίζεται ἀπό εἰδικούς κανόνες.⁸

Δημοσία γῆ (ἀραδί-ι-μεμελέκ) εἶναι κάθε τμήμα γῆς, καλλιεργούμενης ἢ ἀκαλλιεργητης πού ἀνήκει στό Δημόσιο.⁹

Ἡ δημόσια γῆ εἶτε τελεῖ κάτω ἀπό τήν ἄμεση διαχείριση τοῦ κράτους καί τά ἔσοδά της χρηματοδοτοῦν δημόσιες ἀνάγκες, ὅπως τά κτήματα πού ἀνήκουν στόν Σουλτάνο (Χάς Χουιμάγουν) καί στό Δημόσιο Θησαυροφυλάκιο (Χαζίνε) εἶτε ἔχουν παραχωρηθεῖ ἀπό τό κράτος σέ ἰδιῶτες.

Ἡ παραχώρηση αὐτή γίνεται μέ μονομερή πράξη τῆς διοίκησης, πράξη ἐλεύθερα ἀνακλητή καί συνοδεύει τό ἀξίωμα μέ τό ὁποῖο περιβάλλεται ὁ δικαιούχος.

Τέτοια κτήματα εἶναι οἱ γαῖες πού ἐκμεταλλεύεται ἡ σουλτανική οἰκογένεια, (Χάς Σαλατίν), οἱ Βεζύριδες (Χάς Βουζερέ), οἱ Πασσάδες (Χάς Οὐμερί), οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς αὐλῆς (ἀρπαλίκ) καί οἱ ἀξιωματικοί τοῦ Στρατοῦ καί σπανιότερα δημόσιοι ὑπάλληλοι (Ζιαμέτ, Τιμάρ).¹⁰

Μέ τήν παραχώρηση αὐτή τό κράτος ἀποβλέπει στό νά εξασφαλίσει στόν ἀξιωματοῦχο εἰσόδημα ἀνάλογο μέ τό ἀξίωμά του καί γι' αὐτό τά ἔσοδα τῶν παραχωρούμενων κτημάτων ποικίλουν. Τά τιμάρια π.χ. ἀποδίδουν ἔσοδα μέχρι

5) Γ.Ν. Νάκου, «Ἐξελικτικές διακυμάνσεις», ὅ.π., σ. 20. — Α.Ζ. Καλλικλῆ, ὅ.π., σ. 23.

6) Α.Ζ. Καλλικλῆ, «Τό 'Οθωμανικόν δίκαιον», ὅ.π., σ. 23. — Ν.Γ. Νάκου, «Ἐξελικτικές διακυμάνσεις», ὅ.π., σ. 22.

7) Α.Ζ. Καλλικλῆ, «Τό 'Οθωμανικόν δίκαιον», ὅ.π., σ. 21.

8) Α.Ζ. Καλλικλῆ, «Τό 'Οθωμανικόν δίκαιον», ὅ.π., σ. 25, 26, 27. — Γ.Ν. Νάκου «Ἐξελικτικές διακυμάνσεις», ὅ.π., σ. 23, 24. — Μ Ε Ε «Πυρσός», λῆμα «Βακούφια», τ. ΣΤ, σ. 495.

9) Γ.Ν. Νάκου, «Ἐξελικτικές διακυμάνσεις», ὅ.π., σ. 23.

10) C Orhnu λ. Khass (Hass) El (ν.ε.) τ. IV, 1978, σ. 1094 κλπ.

19.900 άσπρα τό χρόνο, τά Ζιαμέτια μέχρι 99.900 άσπρα, ενώ τά χάσια αποδίδουν πολύ περισσότερα.

Ἡ σχέση μεταξύ γαιοκτητόρα καί παραχωρούμενου κτήματος θά μπορούσε νά χαρακτηριθεῖ, μέ πολλές επιφυλάξεις, σάν ἀμεταβίβαστη ἀνακλητή νομή.

Τό σύστημα αὐτό, τῆς παραχώρησης τοῦ εἰσοδήματος δημόσιας γῆς, ἐναντι τῶν παρεχόμενων στό κράτος ὑπηρεσιῶν (τιμαριωτικό), ἀπετέλεσε τήν βάση πάνω στήν ὁποία στηρίχτηκε ὅλος ὁ πολιτικοστρατιωτικός μηχανισμός τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ὡς τό τέλος τῶν κατακτητικῶν της πολέμων.

III¹¹

Μέ τό τέλος ὅμως τῶν κατακτήσεων καί τοῦ Ἱεροῦ πολέμου, τήν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος καί τόν πληθωρισμό, τήν δημιουργία νέων μορφῶν διοίκησης καί τήν ἐξασθένιση τῆς σουλτανικῆς ἐξουσίας, τό στρατιωτικό τιμαριωτικό σύστημα, στό ὁποῖο μέχρι τότε στηρίζονταν, ιδιαίτερα, ἡ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν, κατέρρευσε.

Οἱ τιμαριοῦχοι, πού ὕστερα ἀπό τό σταμάτημα τοῦ πολέμου, ἐπέστρεψαν στά κτήματά τους, προσπάθησαν νά ἀναπληρώσουν τά ἔσοδα πού προσπορίζονταν ἀπό τίς κατακτήσεις, ἀγοράζοντας γῆ, πού ἀποτελοῦσε τή μόνη ἀσφαλή ἐπένδυση, πράγμα πού πέτυχαν μέ διάφορες πιέσεις καί ἐκβιασμούς. Ἐποτέλεσμα τῆς νέας αὐτῆς τάσης ἦταν νά ἀγοραστοῦν ἀπό τοὺς τιμαριοῦχους, μικρές, μεσαῖες καί μεγάλες ἰδιοκτησίες, πού ἐνώθηκαν μέ τό τιμάριο σέ ἐνιαῖο οἰκονομικό σύνολο. Παράλληλα, ἡ ἐξασθένιση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἐπέτρεψε στοὺς τιμαριοῦχους, νά ἐνισχύσουν τά δικαιώματά τους πάνω στό τιμάριο, μετατρέποντάς τα σέ κληρονομικά, καί δημιουργώντας νέες μορφές σχέσεων ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καί τό δημόσιο.¹²

Τό Δημόσιο διατήρησε ἐπί τῆς δημόσιας περιουσίας (ἐραζίι-μεριγέ) ἕνα εἶδος ψιλῆς κυριότητας (ρεκαμπέ) ἐνῶ ὁ γαιοκτήμονας εἶχε τό ἐμπράγματο δικαίωμα τοῦ τεσσαροῦφ, δικαίωμα πού τοῦ παρείχε τήν ἐξουσία, ὄχι μόνο τῆς νομῆς τοῦ ἀγροκτήματος, ἀλλά καί τό δικαίωμα τῆς παροχῆς ἐμπράγματος ἀσφάλειας, τῆς ἐλεύθερης μεταβίβασής του, τῆς διάθεσής του μετά τόν θάνατό του καί τῆς σύστασης σέ βάρος του δουλειῶν πραγματικῶν καί προσωπικῶν.

Τά ἀγροκτήματα μέ τή νέα τους αὐτή μορφή, πῆραν τήν ὀνομασία Τσιφλίκια καί ἀντικατάστησαν σέ μεγάλη ἔκταση, τά τιμάρια.¹³

11) Ν.Ι. Πανταζοπούλου «Τά προνόμια» ΕΕΣχΠΟΕΠ Θεσ. τ. Θ. 836 κ.ἑ. Γ.Ν. Νάκου «Μεγάλες δυνάμεις καί τά ἔθνικα κτήματα» ΕΕΣχΝΟΕΠ Θεσ. τ. Θ, 1970, σ. 524. — Τουρνάουφ - Ν. Ἐσβάν, Ν. Σακοπούλου «Μουσουλμανικόν δίκαιον», δ.π., σ. 75 κ.ἑ. — Ἐπιμέλεια Σ. Ἀσδραχᾶ, «Ἡ οἰκονομική δομή τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στά χρόνια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας» (ιε'-ιστ' αἰῶνες), Θεμέλιο, Ἀθήνα 1978. «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», Ἐκδοτική, τ. Ι, σ. κ.ἑ. Ἀθηναί. Ε. Werner «Die Geburt einer Grsmach. Die Osmanen (1300-1481) ein Beintrag zur Genesis der Tuhrkischen Feudalismus», Berlin, 1978. — «Λεξικό Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Unesco», τ. 3, λ. Φεουδαλισμός, σ. 1033.

12) Ἱστορία Ἑλ. Ἔθ. δ.π., τ. ΙΑ' σ. κ.ἑ.

13) Ν.Ι. Πανταζόπουλος, «Πρόνομια», δ.π., σ. 837, 842. — Ο.Λ. Βαγαν, ἑλληνική μετάφραση Σ. Ἀσδραχᾶ, «Οἰκονομική δομή» δ.π., σ. 45-85. Κ. Βεργοπούλου «Τό ἀγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα», Ἀθήνα 1975, σ. 64. — Δ.Κ. Τσοποτοῦ, «Γῆ καί γεωργοί στήν Θεσσαλία κατά τήν τουρκοκρατία», ἐν Βόλῳ 1912. — Β. Δημητριάδη, «Φορολογικές κατηγορίες τῶν χωριῶν τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν τουρκοκρατία», π. «Μακεδονικά» τ. Κ/1980, σ. 375 κ.ἑ. — ΜΕΕ «Πυρσός», λ. τσιφλίκια, τ. ΚΓ, σ. 465.

Τό σύστημα ἐκμετάλλευσης τοῦ ἀγροκτήματος διαφέρει σημαντικά ἀνάμεσα στό τιμάρια καί τά τσιφλίκια.

Ἐπιπλέον, ὁ τιμариούχος, ὅσο συνεχίζονταν οἱ πόλεμοι, ἀπουσίαζε ἀπό τό τιμάριό του, δέν μπορούσε νά ἀσκεῖ ἄμεση ἐποπτεία στήν καλλιέργειά του καί γιά τόν λόγο αὐτό ἡ καλλιέργεια τῶν τιμαρίων βασίζονταν στήν ἐργασία τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν καί δευτερεύοντα στήν δουλειά τῶν δουλοπάροικων καί τῶν δούλων.

Ἐπιπλέον, ὁ ἐλεύθερος γεωργός εἶχε κατά τήν περίοδο τοῦ τιμαριωτισμοῦ, περίπου τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις πού εἶχε κατά τούς μεσοβυζαντινοὺς καί τούς ὀσμανοβυζαντινοὺς χρόνους ὁ «πάροικος».

Μέ ἔγγραφη παραχώρησης (ταπού) τοῦ τιμαριούχου, ὁ ἐλεύθερος γεωργός εἶχε τό δικαίωμα τῆς χρήσης καί κάρπωσης ὀρισμένης ἔκτασης τοῦ ἀγροκτήματος, τήν ὁποία καλλιεργοῦσε μέ δικά του μέσα καί μέ προϊόντα τῆς προτίμησής του. Τό κτήμα του αὐτό, μέσα στό ὁποῖο κατοικοῦσε καί ἡ οἰκογένειά του, μπορούσε νά τό ἀφήσει στοὺς κληρονόμους του. Ἐπιπλέον, ἡ ἀντίστοιχα ἦταν ὑποχρεωμένος νά καλλιεργεῖ τό κτήμα του συστηματικά —δύο στό τρία χρόνια— καί νά καταβάλλει στόν τιμариούχο ποσοστό τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς, ὡς καί τόν ἔγγειο φόρο.

Τό δικαίωμα αὐτό τοῦ ἐλεύθερου γεωργοῦ μπορεί νά χαρακτηριθεῖ σάν ἐμπράγματο δικαίωμα χρήσης καί κάρπωσης ὑπό ὄρους.

Σέ ἀντίθεση μέ τόν ἐλεύθερο γεωργό, ὁ δουλοπάροικος καλλιεργοῦσε τό κτήμα σύμφωνα μέ τίς ὑποδείξεις τοῦ ἐπιστάτη τοῦ τιμαριούχου (κεχαγιά) μέ σπόρο καί μέ μέσα πού τοῦ παραχωροῦσε αὐτός. Ἡ ἀμοιβή του ἦταν περίπου τό 1/2 τῆς καθαρῆς προσόδου, πού μετά τήν ἀφαίρεση τῶν δαπανῶν καλλιέργειας, τῶν φόρων καί τῶν λοιπῶν ἐπιβαρύνσεων ἀντιστοιχοῦσε στό 1/4 τῆς ἀκαθάριστης προσόδου.

Τέλος οἱ δούλοι, πολυάριθμοι κατά τούς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, καί πού ἦταν κατά πλειοψηφία αἰχμάλωτοι πολέμου, ἐργάζονταν κάτω ἀπό αὐστηρή ἐπιτήρηση σέ βοηθητικές ἐργασίες τοῦ ἀγροκτήματος, ὅπως τό σκάψιμο τάφρων, στό κτίσιμο οἰκημάτων καί τήν ἐξόρυξη λίθων ἀπό τά λατομεῖα.

Μέ τήν μετατροπή ὁμως τῶν τιμαρίων σέ τσιφλίκια, ὁ τρόπος καί ἡ μορφή ἐκμετάλλευσης τῶν ἀγροκτημάτων μεταβλήθηκε.

Ἐπιπλέον, ὁ τσιφλικῆς ἀποβλέποντας στό μεγαλύτερο κέρδος, ρυθμίζει τήν παραγωγή τοῦ ἀγροκτήματος ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἀγορᾶς σέ ἀγροτικά προϊόντα καί στήν διαμόρφωση τῶν τιμῶν τους. Τό τσιφλίκι δέν εἶναι μονάχα μονάδα παραγωγῆς, ἀλλά καί μονάδα πώλησης ἀγροτικῶν προϊόντων.

Γιά νά πετύχει ὁμοιόμορφη παραγωγή καί πῶς ἐπιπλέον ἐκμετάλλευση, ὁ τσιφλικῆς ἀφαιρεῖ ἀπό τούς γεωργούς τούς τίτλους παραχώρησης (ταπού) καί καταβάλλει τή σχέση ἀνάμεσά τους ἀπό ἐμπράγματα σέ ἐνοχική. Αὐτή εἶναι ἡ ἄποψη πού δέχτηκε ἡ Ἑλληνική Νομολογία σχετικά μέ τήν σχέση γαιοκτήμονα - κολλήγα μετά τήν προσάρτηση στήν Ἑλλάδα ἐδαφῶν πού τελοῦσαν ὑπό Ὀθωμανικό ἰδιοκτησιακό καθεστῶς. Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὐτή ὁ κολλήγας καλλιεργεῖ τήν γῆ πού τοῦ παραχωρεῖ ὁ γαιοκτήμονας, κάτω ἀπό τήν ἄμεση καθοδήγησή του καί μέ προϊόντα τῆς ἐπιλογῆς του. Τό μίσθωμα πού καταβάλλεται σέ εἶδος καί εἶναι τό 1/3 τῆς καθαρῆς ἐτήσιας προσόδου, ἂν ὁ κολλήγας καλλιεργεῖ τή γῆ μέ σπόρο δικό του καί μέ δικά του μέσα, ἄλλιῶς τό 1/2 τῆς ἐτήσιας προσόδου. Ἐπιπλέον εἶναι ὑποχρεωμένος νά καταβάλλει καί τό μερίδιό του στοὺς φόρους πού βαρύνουν τό ἀγρόκτημα, τίς πῶς πολλές δέ φορές εἶναι ὑποχρεωμένος νά πουλήσει στόν γαιοκτήμονα τήν παραγωγή του σέ τιμές πού καθόριζε ὁ ἀφέντης. Ἐπιπλέον, ὁ γαιοκτήμονας μπορούσε ὅποτεδήποτε νά καταγγεῖλει τήν μίσθωση καί νά ἐξώσει

τόν κολλήγα καί τήν οικόγένειά του ἀπό τό ἀγρόκτημα καί νά συμπεριληφθεῖ καί αὐτός στό πλῆθος τῶν ἀνεστίων πού κατά τήν ἐποχὴ ἐκεῖνη διέτρεχε ὀλόκληρη τήν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ἡ γνώμη αὐτὴ ὅμως τῆς Ἑλληνικῆς Νομολογίας εἶναι λανθασμένη γιατί ἡ σχέση γαιοκτήμονα-κολλήγα δέν ἦταν σχέση, κατά τό ἐθιμικὸ Ὀθωμανικὸ δίκαιο, ἐπίμορτης ἀγροληψίας σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀλλὰ ιδιότυπη σχέση γιατί ὁ ἐξουσιαστής νόμιμα δέν μποροῦσε νά ἐξώσει τό κολλήγο ἀπό τό ἀγρόκτημα τοῦ ὁποίου ἦταν καλλιεργητής.¹⁴ Ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων στὰ τσιφλίκια εἶχε περιοριστεῖ σημαντικὰ καί οἱ λίγοι πού ὑπῆρχαν χρησιμοποιοῦνταν ὡς φύλακες εἴτε γιὰ οἰκιακοὶ βοηθοὶ στό Κονάκι (οἰκία τοῦ γαιοκτήμονα, μέ ἀποθήκες καί στάβλους πού περιβάλλονταν ἀπὸ μανδρότοιχο).

IV

Ἡ Ἡπειρος, στήν ὁποία περιλαμβάνεται ὄχι μονάχα ἡ Νότιος Ἡπειρος ἀλλὰ καί ἡ Βόρειος πού σήμερα κατέχεται ἀπὸ τήν Ἀλβανία, λόγω γεωγραφικῆς θέσης ἀλλὰ καί λόγω τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους τῆς ἀποτελοῦσε οἰκονομικὴ καί κοινωνικὴ ἑνότητα, πού τήν διαφοροποιοῦσε ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο Ἑλλαδικὸ χῶρο. Τόσο ἀπὸ τήν Ἀνατολὴ ὅσο καί ἀπὸ τό Νότο περικλειόνταν ἀπὸ δύσβατα βουνὰ ἐνῶ οἱ Δυτικὲς τῆς ἀκτὲς τῆς δίνουν δυνατότητα ἐπικοινωνίας μέ τὰ Ἴονια Νησιά, τήν Ἰταλία καί τίς Δαλματικὲς ἀκτὲς. Ἄν ἐξαιρεθοῦν ἐλάχιστες πεδινὲς περιοχὲς, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς εἶναι ὄρειο καί οἱ προσοδοὶ τῆς ἀπὸ τήν γεωργία ἀκόμη καί σήμερα εἶναι πολὺ μικρὲς. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου τὰ κτήματα πού εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς «Προνοιαρίους» ἦταν μικρῆς ἔκτασης καί ἀπόδοσης. Ἡ κατανομὴ αὐτῆ διατηρήθηκε καί κατά τοὺς πρώτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, σύμφωνα δέ μέ μία πηγὴ, ἡ ἀκρίβεια τῆς ὁποίας δέν ἔχει ἐλεγχθεῖ οἱ Ἡπειρώτες «Προνοιαριοὶ» πού κατατάχτηκαν στὸν τουρκικὸ στρατὸ σάν Σπαχῆδες, χωρὶς νά μεταβάλουν θρήσκευμα καί πού γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ διατήρησαν τὰ κτήματά τους ἀνήρχοντο σέ 12.000 περίπου.¹⁵

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὴν μικρὴ ἀπόδοση τῶν τιμαρίων, μέ τὴν τουρκικὴ εἰσβολή, πλῆθος Ἡπειρωτῶν ἐγκατέλειψαν τὴν πατρίδα τους καί κατέφυγαν στὰ Ἴονια Νησιά, τὴν Δαλματία, τὴν Ἰταλία ἀκόμα καί στήν Κορσική, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπέλθει ἐρήμωση τῆς ὑπαιθρου καί νά δημιουργηθεῖ ὀξὺ πρόβλημα ἐξεύρεσης καλλιεργητῶν κατάλληλων γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν τιμαρίων.

Ἡ ἀναπλήρωση τῶν ντόπιων φυγάδων, ἀπὸ Ἀλβανούς δέν ἀπέδωσε γιατί οἱ Ἀλβανοὶ κατά κύριο λόγο, νομάδες κτηνοτρόφοι δέν ἀπέδιδαν σάν καλλιεργητὲς, εἶχαν δέ τὴν τάση, μέ τὴν πρώτη δυσκολία, νά ἐγκαταλείπουν τό ἀγρόκτημα.

Ἔτσι οἱ τιμαριοῦχοι καί τό δημόσιο γιὰ νά καλλιεργήσουν τὰ ἀγροκτήματα τοὺς ἦταν ὑποχρεωμένοι νά στηριχθοῦν στήν ἐργασία τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν καί νά ἀναγνωρίσουν σ' αὐτοὺς δικαιώματα, πάνω στὴ γῆ πού καλλιεργοῦσαν, σέ μεγαλύτερη ἔκταση, ἀπὸ ὅτι εἶχαν σέ ἄλλες περιοχὲς.

Οἱ διάφορες ἐξεγέρσεις τῶν ὑπόδουλων, ἡ ὑπαρξὴ ἐπαναστατῶν (κλεφτῶν) μόνιμα στίς ὄρεινὲς περιοχὲς τῆς Ἡπείρου, ἡ συγκέντρωση τοῦ πληθυσμοῦ στίς

14) Γ.Ν. Νάκου, «Ἐξελικτικὲς διακυμάνσεις», ὅ.π., σ. 133 κ.έ. — Ἐ. Κουνουγάρη-Μανωλιδάκη, «Τὸ δίκαιον τῶν καρπῶν κατὰ τὸν Ἀστικὸν Κώδικα», Θεσσαλονίκη 1979, σ. 81 κ.έ.

15) Ἱστορία Ἑλλ. Ἔθν., ὅ.π., τ. I, σ. 33.

πόλεις (Μοσχόπολη, Κοριτσά, Γιάννενα και Άρτα) και ή δημιουργία σ' αυτές έκτεταμένων βιοτεχνιών, έκανε ακόμα πιο δύσκολη τήν συγκράτηση τών γεωργών στα άγροκτήματα.¹⁶

Η πίεση τών γεγονότων αυτών, ύποχρέωσε τούς τιμαριούχους και τό κράτος και άργότερα και τούς τσιφλικάδες, νά συνομολογήσουν μέ τούς ειδικευμένους καλλιεργητές τών κτημάτων τους σχέσεις σέ νέες μορφές και μέ νέους όρους πού μέ τήν όμοιόμορφη και αδιάκοπη άσκησή τους, μέ συνείδηση ότι άποτελούν δίκαιο, καθιερώθηκαν έθιμικά ως κανόνες δικαίου, πού στό σύνολό τους άπετέλεσαν τό έμπράγματο δικαίωμα τής «Μπάσταινας».

«Μπάσταινα» είναι τό έμπράγματο δικαίωμα καλλιεργητοϋ άγροκτήματος νά καλλιεργεί και νά καρποϋται ώρισμένο έπί μέρους τμήμα τοϋ άγροκτήματος (κλήρο), τά όρια τοϋ όποιου είναι καθορισμένα, μέ τήν ύποχρέωση νά καταβάλλει στόν γαιοκτήμονα κάθε χρόνο σέ είδος ποσοστό από τούς καρπούς τοϋ κτήματος (Ίμορο).

Τό δικαίωμά του αυτό ο μασταινοϋχος δικαιούται νά τό μεταβιβάζει ελεύθερα μέ πράξεις εν ζωή ή αίτία θανάτου, μη άπαιτούμενης γιά τήν μεταβίβαση αυτή τής συγκάθεσης τοϋ γαιοκτήμονα.

Ο γαιοκτήμονας δέν έχει δικαίωμα νά λύνει μονομερώς τήν μασταινουχική σχέση, ούτε νά κατανέμει τόν κλήρο κατά βούληση.¹⁷

Αν λάβουμε ύπόψη μας όσα γράφτηκαν παραπάνω σχετικά μέ τά έμπράγματα δικαιώματα όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί μέ τήν εξέλιξη τοϋ Τουρκικου δικαίου, ο γαιοκτήμονας (τσιφλικάς) παραχωρούσε στόν μασταινοϋχο όλα τά δικαιώματα πού άπορρέουν από τό τεσσαρούφ, μέ αντίστοιχη ύποχρέωση τοϋ μασταινοϋχου νά καταβάλλει στόν τσιφλικά ποσοστό από τούς καρπούς τοϋ κτήματος, ή αυτή σχέση ύπάρχει όταν γαιοκτήμονας είναι τό Δημόσιο ή νομικό πρόσωπο (βακούφ).

Σ' όλα τά δημόσια κτήματα πού βρίσκονται στην Ήπειρο και κατά πλειοψηφία στα βακουφικά, τό μεγαλύτερο ποσοστό τών καλλιεργητών των είναι μασταινοϋχοι, ενώ στα τσιφλίκια ο άριθμός τών μασταινοϋχων είναι περιορισμένος. Κατά μία πρόχειρη στατιστική στα τσιφλίκια τής περιοχής τής Άρτας στις άρχές τοϋ ΙΗ' αιώνα οί μασταινοϋχοι άποτελοϋσαν τό 1/4 τών καλλιεργητών τοϋ άγροκτήματος.

Κατά κανόνα ο μασταινοϋχος καταβάλλει στόν γαιοκτήμονα τό 1/3 τοϋ εισοδήματος τής μπάσταινας, από τό συνολικό ποσό τής παραγωγής άφαιρούνταν ή πρόσ τό δημόσιο όφειλόμενη από τόν γαιοκτήμονα δεκάτη (12,50% τοϋ άκαθάριστου εισοδήματος) τήν όποία καταβάλλει γιά λογαριασμό τοϋ γαιοκτήμονα ο μασταινοϋχος ή τό 1/4 τοϋ εισοδήματος χωρίς άφαίρεση τής δεκάτης, πού τήν καταβάλλει ο μασταινοϋχος και πιο ξεκάθαρα στην πρώτη περίπτωση ο μασταινοϋχος καταβάλλει ως Ίμορο τό 20% περίπου τοϋ άκαθάριστου εισοδήματος και στην δεύτερη περίπτωση τό 25% περίπου τοϋ εισοδήματος.

Έκτός όμως από τό Ίμορο ο μασταινοϋχος (ραγιάς) είναι ύποχρεωμένος νά καταβάλλει στό δημόσιο σέ χρήμα και όλους τούς φόρους πού βαρύνουν τούς ραγιάδες και πού άποτιμώμενοι σέ γεωργικά προϊόντα άντιστοιχοϋν στην αξία τοϋ

16) Ίστορία Έλλ. Έθν., ό.π., τ. Ι, σ. 71, 73, τ. ΙΑ, σ. 100, 101, 197, 198, 199.

17) Χ.Γ. Θεβαίου, «Γεωργικόν Δίκαιον», τ. Α, Άθήνα 1948, σ. 412. Νομολογία πού παρατίθεται σέ ιδιαίτερο κεφάλαιο τοϋ παρόντος.

1/4 τῆς ἐτήσιας προσόδου.

Τελικά ὁ μασταινοῦχος-Ραγιάς σοδεύει ἀπό τὴν μπάσταινά του τὸ 1/2 τοῦ ἀκαθάριστου εἰσοδήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀφαιρέσει τὰ ἔξοδα καλλιέργειας καὶ τὸν σπόρο γιὰ τὴν ἐπόμενη χρονιά.

Ὁ μασταινοῦχος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κολλήγα, δὲν ὑποχρεοῦται στὴν παροχὴ ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸν ἀγροκτῆμονα, στὴν πράξη ὅμως, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὶς αὐθαιρέσιες ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πολλές φορές ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ τὶς προσφέρει δῆθεν ἔθελοντικά.

Ἐνα τμῆμα τῆς μπάσταινάς του ὁ μασταινοῦχος τὸ διέθετε γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ σπιτιοῦ του, τὴν δημιουργία στάβλων καὶ ἀποθηκῶν, ὡς καὶ γιὰ τὴν καλλιέργεια λαχανικῶν. Τὸ τμῆμα αὐτὸ πού ἦταν ἔκτασης δύο-τρία στρέμματα ὀνομάζονταν γιούρτι.¹⁸ Καὶ ὁ κολλήγας εἶχε μέσα στὸ ἀγρόκτημα μιὰ ἔκταση 2 περίπου στρεμμάτων γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ σπιτιοῦ του, τῶν ἀποθηκῶν καὶ τῶν στάβλων τὸν λεγόμενο «Αὐλαγά».¹⁹

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τοὺς μασταινουχικούς κλήρους ὑπῆρχε σὲ κάθε ἀγρόκτημα στὸ ὁποῖο ἴσχυε ὁ θεσμὸς τῆς μασταίνης καὶ ἀκαλλιέργητη ἔκταση (Μουσιάς).

Ἡ ἔκταση αὐτὴ προορίζονταν γιὰ βοσκή καὶ χωρίζονταν σὲ τμῆμα πού χρησίμευε γιὰ τὴν βοσκή τῶν μικρῶν ζώων (προβατολεῖβαδο) καὶ τμῆμα στὸ ὁποῖο βοσκοῦσαν τὰ ἀροτρίοντα ζῶα (βόδια, ἄλογα, μουλάρια) καὶ πού ὀνομάζονταν βοῖδολεῖβαδο ἢ ζευγαρολεῖβαδο.

Στὴν κοινὴ αὐτὴ ἔκταση ὁ μασταινοῦχος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ βόσκει δωρεάν δύο μεγάλα καὶ δέκα μικρά ζῶα.

Τὶς τάφρους πού ἐξυπηρετοῦσαν τὸ ὅλο ἀγρόκτημα, ὅπως ἐπίσης καὶ τοὺς δρόμους τοῦ ἀγροκτῆματος ἦταν ὑποχρεωμένοι οἱ μασταινοῦχοι νὰ κατασκευάζουν καὶ νὰ συντηροῦν μὲ δικές τους δαπάνες. Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ θεωροῦνταν σάν ἐκδήλωση τοῦ μασταινουχικοῦ τους δικαιώματος ἀπέναντι στὸν γαιοκτῆμονα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὅσες φορές ἐπιχειροῦσε ὁ τσιφλικὰς νὰ ἀναλάβει τὴν κατασκευὴ ἢ συντήρηση τῶν ἔργων αὐτῶν συναντοῦσε τὴν ἔντονη ἀντίδραση τῶν μασταινούχων.

Ὁ θεσμὸς τῆς μπάσταινας μοιάζει πολὺ μὲ τὸν θεσμό πού ἐπικρατοῦσε τὸν μεσαίωνα σὲ ὠρισμένες κατηγορίες κτημάτων πού ἐκαλοῦντο στὸ μὲν Δυτικὸ τμῆμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους *Agri Vestigales*, στὸ δὲ Ἐνατολικὸ τμῆμα αὐτοῦ ἀγροὶ ἐμφυτευτικοί, τὸ δὲ δικαίωμα αὐτὸ ἐκαλεῖτο ἐμφυτευτικὸ ἢ ἐμβατικὸ (νόμ. 3 παρ. 4, πανδ. 27, 9, βασ. 38, 9).

Ὁ θεσμὸς τῆς ἐμφυτεύσεως²⁰ ἀπασχόλησε πολὺ τοὺς ἐρμηνευτές τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου, ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀπορρῆοντος ἀπὸ αὐτὴ δικαιώματος, δηλαδή ἂν τὸ δικαίωμα αὐτὸ εἶναι ἐμπράγματο ἢ ἐνοχικὸ καθ' ὅσον («ἐπὶ τοσοῦτον, λέγει ὁ Θεόφιλος (Γ. κδ παρ. 3) κοινωνία τις μεταξύ πράσεως καὶ μισθώσεως ἐστίν, ὅτι ἐπὶ τινων θεμάτων ἀμφιβολία γίνεται, πότερον πράσις ἢ

18) Γιούρτι: Λέξη τουρκικὴ μογγολικῆς προελεύσεως πού σήμαινε τὴν σκηνὴ τοῦ νομάδα καὶ τὸν τόπο πού περικλείονταν ἀπὸ τὸν ἔξωτερικὸ ἀμυντικὸ τῆς φράκτης.

19) Αὐλαγάς: Λέξη ἄγνωστης προέλευσης, σύνθετη ἀπὸ τὶς λέξεις αὐλὴ καὶ ἀγάς. Ἡ λέξη ἀγάς χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας καὶ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀρχοντα, τοῦ ἀρχηγοῦ, τοῦ ἐπικεφαλῆς, ἐδῶ ἡ λέξη αὐτὴ τὸν σπιτότοπο (ἀποφάσεις Ἐπιτρ. Ἐπαλ. Ἄρτας 91/1929, 79/1928).

20) Β.Γ. Οἰκονομίδη, «Στοιχεῖα Ἀστικοῦ δικαίου. Βιβλίον Β Ἐμπράγματων δίκαιον», Ἀθῆναι 1896, σ. 371-377.

μίσθωσις ἐστὶ τὸ γινόμενον»), τελικά ὅμως ἐπικράτησε ἡ ἄποψη, πού δέχτηκε καί ἡ Ἑλληνική Νομολογία ὅτι πρόκειται περὶ ἐμπράγματος δικαιώματος.

Παρά τίς ὁμοιότητες μεταξύ τοῦ δικαιώματος τῆς ἐμφυτεύσεως καί τοῦ δικαιώματος τῆς μασταίνης ὑπάρχουν καί ἀρκετές διαφορές.

Ἐνῶ ὁ ἐμφυτευτής δικαιούται νά ἐπιβαρύνει τὸ κτῆμα μέ δουλεία ἢ ὑποθήκη πού διαρκοῦν ὅσο καί τὸ δικαίωμα τοῦ ἐμφυτευτῆ (πανδ. 20, 1 - βασ. 25, 2) ὁ μασταινοῦχος στερεῖται τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ.

Ἐπίσης ἐνῶ ὁ ἐμφυτευτής δικαιούται νά ἐπιχειρεῖ μεταβολάς ἐπὶ τοῦ κτήματος πού ἀποβλέπουν στήν βελτιωσή του, ὅπως στό νά μεταβάλει ἀσκεπῆ ἀγρό σέ ἀμπελώνα ἢ ἐλαιώνα ἢ ἀγροτικό κτῆμα νά τὸ μεταβάλει σέ ἀστικό. Καί τὸ ἀντίθετο, ὁ μασταινοῦχος δέν ἔχει δικαίωμα μεταβολῆς τῆς μορφῆς τοῦ κτήματος, ἔστω καί ἂν μέ τήν μεταβολήν αὐτὴ ἐπέρχεται αὐξηση τῆς ἀξίας του.

Ἀντίθετα ὁ ἐμφυτευτής εἶναι ὑποχρεωμένος γιά κάθε μεταβίβαση τοῦ ἐμφυτευτικοῦ τοῦ δικαιώματος νά ζητήσῃ τὴν συγκατάθεση τοῦ ἰδιοκτήτη, ὁ ὁποῖος γιά τὴν συγκατάθεσή του αὐτὴ εἰσπράττει τὸ 1/50 τοῦ τιμήματος τῆς ἀξίας τῆς ἐμφυτεύσεως τὸ καλούμενο *Laudemium* — εἰσδεκτό (Νεαρ. 1γ Λεοντ)· ὁ μασταινοῦχος δέν εἶχε τέτοια ὑποχρέωση.²¹

Δέν ὑπάρχουν ἀρκετά στοιχεῖα σχετικά μέ τὸ δικαίωμα τοῦ μασταινοῦχου τῆς φυτεύσεως στὴ μπάστεινὰ του δένδρων ἢ ἀμπελων. Ἡ ὀρθὴ κατὰ τὴν γνώμη μου ἄποψη εἶναι ὅτι ὁ μασταινοῦχος ἐστερεῖτο τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ, μιά καί ὁ ἐξουσιαστής ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τὰ παραπάνω μεταβίβαζε στόν μασταινοῦχο τμῆμα τῶν ἐξουσιῶν πού εἶχε πάνω στό ἀγρόκτημα ἐστερεῖτο τοῦ δικαιώματος τῆς ἐμφυτεύσεως. Σύμφωνα μέ τὸ ἄρθρο 25 παρ. α, τοῦ Νόμου «Περὶ Γαιῶν τῆς 7 Ραμαζάν 1279 (1856) τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί πού διατυπώνει παλαιότερο δίκαιο, ὁ ἐξουσιαστής δέν μπορεῖ νά φυτεύσει κλίματα καί διαφόρων εἰδῶν καρποφόρα δένδρα στίς γαῖες πού ἐξουσιάζει καί νά καταστήσει αὐτές ἀμπέλι ἢ κῆπο. Ἡ ἀυστηρότητα τῆς διατάξεως κάμπτεται μέ τὸ ὅτι κάτι τέτοιο μπορεῖ νά ἐπιτραπεῖ ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ ἄδεια τοῦ ἀρμόδιου ὑπαλλήλου, ἀφοῦ μέ τὸν τρόπο αὐτὸ διασφαλίζονται τὰ δικαιώματα τοῦ δημοσίου ἐπὶ τῶν δημοσίων γαιῶν. Ὁ δικαιολογητικός λόγος τῆς ἀπαγόρευσης τῆς ἐμφυτεύσεως τῶν δημοσίων γαιῶν ἀνάγεται σέ παλαιότερες διατάξεις τοῦ Ὀθωμανικοῦ δικαίου σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἂν μιά δημόσια ἔκταση μεταβάλλονταν σέ ἀμπέλι ἢ κῆπο καρποφόρων δένδρων ἀπέβαλε τὴν ιδιότητα τῆς δημόσιας γῆς καί καθίστα τὸ μούλκ ἢ Ἐραζιῖ μεμπλουκέ δηλαδή γῆ καθαρῆς ιδιοκτησίας. Ἡ τήρηση ὅμως τῆς ἀπαγόρευσης αὐτῆς τῆς ἐμφυτεύσεως χωρὶς ἄδεια ἦταν δυσχερῆς, λόγω ἀνεπάρκειας τῆς διοίκησης τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους καί διὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁ Νομοθέτης ἀναγνωρίζοντας τὴν παρανομία ὀρίζει στήν δευτέρη παράγραφο τοῦ παραπάνω ἁρθρου ὅτι τὰ μὲν φυτὰ ἀνήκουν στήν κυριότητα τοῦ ἐξουσιαστή, ἐνῶ ἡ κυριότητα τῆς γῆς παραμένει στό δημόσιο καί δέν μεταβάλλεται ὅπως κατὰ τὸ προηγούμενο δίκαιο σέ ἀτομικὴ ιδιοκτησία. Σύμφωνα μέ μνήμες παλαιότερων οἱ μασταινοῦχοι εἶχαν τὸ δικαίωμα νά φυτεύουν καρποφόρα δένδρα στά γούρτια τους κυρίως πίσω ἀπὸ τὸ σπίτι τους.

21) Β.Γ. Οἰκονομίδη, «Στοιχεῖα Ἀστικοῦ δικαίου», ὀ.π. 375, παραπομπές 1 ἔως 14.

Τά μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας, κυρίως στά ἑλληνικά νησιά καί τήν ἔξοδο τῆς Ρωσίας στόν Εὐξεινο Πόντο²² ἄρχισε ἡ ἀθρόα εἰσαγωγή στίς μεγάλες πόλεις τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας φτηνοῦ σταριοῦ. Ἀποτελέσμα τῶν εἰσαγωγῶν αὐτῶν ἦταν νά σημειωθεῖ πτώση στήν τιμή τοῦ σταριοῦ πού ἀποτελοῦσε τό κυριότερο προϊόν τῶν τσιφλικιῶν καί νά μειωθοῦν τά ἔσοδά τους. Ἰδιαίτερα στόν Ἑλλαδικό χῶρο καί κυριότερα στίς περιοχές τῆς Ἡπείρου καί τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ἡ καλλιέργεια τοῦ σταριοῦ, λόγω τῆς μικρῆς ἀπόδοσης τῶν ἑδαφῶν τους ἔγινε ἀντιοικονομική καί ἀντικαταστάθηκε στό μεγαλύτερο αὐτῆς μέρος ἀπό τήν καλλιέργεια τοῦ καλαμποκιοῦ.

Ἡ φύτευση καλαμποκιοῦ σέ ποτιστικές ἐκτάσεις ἦταν πιά ἀποδοτική ἀπό ἐκείνη τοῦ σταριοῦ, ἡ δέ διάθεση τοῦ προϊόντος ἦταν πιά εὐκολη, μιά καί τό ἀλεύρι του τό προμηθεύονταν οἱ χωρικοί καί οἱ φτωχότεροι τῶν κατοίκων τῶν πόλεων γιά τήν παρασκευή ψωμοῦ μομποτάς. Ἐκτός ὅμως ἀπό τοὺς λόγους αὐτούς ἡ καλλιέργεια τοῦ καλαμποκιοῦ ἦταν ἐποχιακή καί ἐπέτρεπε μετά τήν συγκομιδή τήν φύτευση κτηνοτροφικῶν φυτῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα τά φύλλα του μετά τό ξέραμά τους χρησιμοποιοῦντο καί γιά χειμερινή τροφή τῶν ζώων. Ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς καλλιέργειας στά τσιφλίκια εἶχε σάν ἀποτέλεσμα καί τήν δημιουργία σέ αὐτά οἰκόσιτης κτηνοτροφίας.

Συνέπεια τῆς ἀναδιάρθρωσης τῶν καλλιεργειῶν στά τσιφλίκια ἦταν καί ἡ διαφοροποίηση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς γαιοκτῆμονες καί τοὺς καλλιεργητές. Ἡ καλλιέργεια τοῦ καλαμποκιοῦ ἀπαιτοῦσε ἀπό τόν καλλιεργητή ν' ἀναπτύξει μεγάλη δραστηριότητα μέσα σέ μικρό χρονικό διάστημα, ἐνῶ ἡ οἰκόσιτη κτηνοτροφία εἶχε ἀνάγκη ἰδιαίτερης ἐπιμέλειας στήν φύλαξη καί διατροφή τῶν ζώων.

Κάτω ἀπό τίς νέες συνθήκες ἐκμετάλλευσης τοῦ τσιφλικιοῦ ἡ κολληγητική σχέση πού ἦταν πιά συμφέρουσα οἰκονομικά γιά τόν γαιοκτῆμονα σέ ἐκτατικές καλλιέργειες, ἄρχισε νά γίνεται ἀντιοικονομική. Γιά τόν λόγο αὐτό μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, κατ' ἄρχάς στά μικρά ἀγροκτῆματα καί ἀργότερα καί στά μεγαλύτερα ὁ γαιοκτῆμονας ἐξουσιαστής παρεχώρησε στοὺς καλλιεργητές τό ἐμπράγατο δικαίωμα τῆς μπάσταινας.

Ὅπως φαίνεται ἀπό τόν συνημμένο πίνακα πού περιλαμβάνει 50 ἀγροκτῆματα τοῦ νομοῦ Ἄρτας καί τμήματος τοῦ νομοῦ Πρέβεζας, στά 28 ἀγροκτῆματα ἡ σχέση μεταξύ γαιοκτῆμονα καί καλλιεργητῆ εἶναι σχέση μπασταινουχική, στά 17 ἀγροκτῆματα κολληγητική καί στά 4 μικτή (κολληγητική - μπασταινουχική). Ἄξιο προσοχῆς εἶναι καί τό γεγονός ὅτι καί σ' αὐτά ἀκόμα τά ἀγροκτῆματα πού ἡ σχέση γαιοκτῆμονα-καλλιεργητῆ ἦταν κολληγητική, ὑπῆρχαν καί μπασταινοῦχοι καλλιεργητές ἰδίως ἀπό τά γειτονικά ἀγροκτῆματα (περίοικοι). Ὅπως φαίνεται ἀπό τόν παραπάνω μνημονεύομενο πίνακα στό ἀγρόκτημα Γεωργουσῶν Ἄρτας ὑπῆρχαν 7 μπασταινοῦχοι κάτοικοι, τοῦ ἀγροκτῆματος Κιρκιζατῶν στό ἀγρόκτημα Ζαβάκας Ἄρτας 20 μπασταινοῦχοι περίοικοι, στό ἀγρόκτημα Κανεσσοῦ Ἄρτας 9 μπασταινοῦχοι ἐγκάτοικοι, στό ἀγρόκτημα Κεραματῶν Ἄρτας 7 μπασταινοῦχοι ἐγκάτοικοι, στό ἀγρόκτημα Κωστακίων - Ἄρτας 51 μπασταινοῦχοι περίοικοι καί στό ἀγρόκτημα Συκιῶν Ἄρτας 26 μπασταινοῦχοι περίοικοι.

22) Συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, Ἴστ. Ἑλλ. Ἔθν., τ. ΙΑ, σ. 83, 84, 85.

Ὡς δικαιολογητικός λόγος τῆς ὑπαρξης μασταινούχων σέ κολληγητικῶς καλλιεργούμενα κτήματα, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὁ αὐτός λόγος πού συνετέλεσε στήν ἀντικατάσταση τοῦ κολληγητικοῦ συστήματος μέ τό μασταινουχικό. Γιά τήν καλλίτερη οἰκονομική ἀπόδοση τοῦ κτήματός του ὁ ἐξουσιαστής γαιοκτήμονας παραχωροῦσε ἐκτάσεις πού εἶχαν ἀνάγκη ἐντατικῆς καλλιέργειας σέ καλλιεργητές τοῦ δικοῦ του ἢ γειτονικοῦ ἀγροκτήματος πού ἦσαν ἱκανοί ν' ἀνταποκριθοῦν σ' αὐτήν εἴτε λόγω εἰδικευσῆς εἴτε γιατί εἶχαν μεγάλη οἰκογένεια καί συνεπῶς πολλά ἐργατικά χέρια.

Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀμβλύνεται ὁ ἀπόλυτος δεσμός τοῦ καλλιεργητῆ μέ τό ἀγρόκτημα γιατί μπορεῖ ταυτόχρονα νά εἶναι καλλιεργητής σ' ἕνα ἀγρόκτημα μέ τήν ιδιότητα τοῦ μασταινουχοῦ, ἐνῶ στό ἄλλο μέ τήν ιδιότητα τοῦ κολλήγα.

Ἡ καλλιέργεια τοῦ καλαμποκιοῦ δημιούργησε ταυτόχρονα τήν ἀνάγκη ὑπαρξης καί λειτουργίας συστηματικοῦ ἀρδευτικοῦ καί ἀποστραγγιστικοῦ δικτύου. Πρωτοῦ ἐπεκαθεῖ ἡ καλλιέργεια τοῦ καλαμποκιοῦ στά τσιφλίκια ἢ συντήρηση τοῦ ἀρδευτικοῦ καί ἀποστραγγιστικοῦ δικτύου γινόνταν ὅπως ἀναφέρεται παραπάνω μέ τήν φροντίδα τῶν μασταινούχων καί ἀποτελοῦσε δικαίωμά τους πού ἦταν συνυφασμένο μέ τό ἐμπράγατο δικαίωμα τῆς μπάσταινας. Οἱ νέες ὁμως ἀνάγκες γιά πλούσια καί καλά ρυθμισμένη ἄρδευση πού ἀπαιτοῦσε συντονισμό στήν διοχέτευση τοῦ νεροῦ καί καλή συντήρηση τῶν χανδακιῶν ὑποχρέωσαν τούς μασταινούχους, ἰδίως τῶν πεδικῶν ἀγροκτημάτων, νά παραχωρήσουν τό δικαίωμά τους νά ἐπιμελοῦνται καί νά ρυθμίζουν ὁ κάθε ἕνας χωριστά τήν ἄρδευση καί ἀποστράγγιση τῆς μπάσταινάς των, στόν γαιοκτήμονα-ἐξουσιαστή, ὁ ὁποῖος μέ ἐργάτες, κυρίως Ἄλβανούς, κατασκεύαζε καί καθάριζε τά χανδάκια, ἐνῶ εἰδικευμένος ὑπάλληλός του πού τόν προσλάμβανε γιά τήν ἀρδευτική περίοδο, ρύθμιζε τήν σειρά πού θά ποτίζονταν οἱ ἀγροί καί τήν ποσότητα τοῦ νεροῦ πού εἶχαν ἀνάγκη.

Ἐπειδή ἡ πρόσθετη αὐτή ἐργασία ἐπιβάρυνε οἰκονομικά τόν γαιοκτήμονα, ὁ μασταινοῦχος ὑποχρεώθηκε νά τοῦ παραχωρήσει μεγαλύτερο μέρος ἀπό τό εἰσόδημά του. Τελικά ὁ μασταινοῦχος κατέβαλε στόν γαιοκτήμονα-ἐξουσιαστή τό αὐτό ποσοστό εἰσοδήματος πού κατέβαλε καί ὁ κολλήγας. Ἡ εἰσφορά τοῦ καλλιεργητῆ στόν γαιοκτήμονα, τό γεόμορο ἢ ἴμορο, ἦταν τό 1/3 τῆς καθαρῆς προσόδου, δηλαδή ἀφαιρουμένων τῶν φόρων πού κατέβαλε γιά λογαριασμό τοῦ ἀγροκτήματος ὁ καλλιεργητής (10% δεκάτη καί 2 1/2% ἐπιδεκάτη) ὁ ἐξουσιαστής ἔπαιρνε τά 29,20% τῆς καθαρῆς προσόδου καί ὁ καλλιεργητής τά 58,30%. Τό δικαίωμα τοῦ ἐξουσιαστή, τά τελευταῖα πρὶν ἀπό τήν ἀπελευθέρωση χρόνια, ἐπειδή οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς ζοῦσαν στά μεγάλα ἀστικά κέντρα, τό εἰσέπραττε ὁ ἐνοικιαστής τοῦ τσιφλικιοῦ, ὁ ὁποῖος τό νοίκιαζε γιά ἕνα χρόνο μέ πλειοδοτική δημοπρασία καί ὁ ὁποῖος ἐπιβαρύνονταν καί μέ τίς ὑποχρεώσεις τοῦ ἐξουσιαστή. Εὐνόητο εἶναι ὅτι ὁ ἐνοικιαστής ἀπέφευγε νά ἐκπληρώσει τίς ὑποχρεώσεις του αὐτές μέ ἀποτέλεσμα τά τσιφλίκια ἐλάχιστα ν' ἀποδίδουν. Μέ τό Νόμο «περὶ γαιῶν» τῆς 7ης Ραμαζάν 1274 (1856) ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία προσπάθησε νά κατατάξει σέ κατηγορίες καί νά ρυθμίσει τό νομικό καθεστῶς τῶν δημοσίων γαιῶν, ὑπό τήν εὐρεία τοῦ ὄρου ἔννοια.

VI

Μέ τό νόμο ὁμως αὐτό ἀποφεύγει νά ρυθμίσει τό νομικό καθεστῶς τῶν

ιδιοκτητῶν γαιῶν (Ἐρεζαί μεμουλκέ) οἱ ὁποῖες καί μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ νόμου αὐτοῦ ἐξακολουθοῦσαν νὰ διέπονται ἀπὸ τὶς νομικὲς διατάξεις πού ὑπῆρχαν στὰ Ἱερά βιβλία (ἄρθρ. 2 παρ. τελευτ. Οθ. Ν. «περὶ γαιῶν»).

Τὶς δημόσιες γαῖες μὲ τὴν εὐρεία τοῦ ὄρου ἔννοια ὁ παραπάνω νόμος τὶς χωρίζει σὲ δημόσιες γαῖες (Ἐραζίι μιριγέ), σ' ἀφιερωμένες γαῖες (Ἐραζίι μεμουλκέ), σὲ γαῖες ἐγκαταλελειμένες (Ἐραζίι μετρουκέ) καί σὲ γαῖες νεκρές (Ἐραζίι μεβάτ) (ἄρθ. Οθ. Ν. «περὶ γαιῶν»).

Ἡ ὁρισμὸς τῆς κάθε κατηγορίας ἀπὸ τὶς παραπάνω γαῖες δίνεται στὰ ἄρθρα 3, 4 καί 5 τοῦ ἴδιου νόμου. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἔκτασης πού εἶχαν οἱ μοναστηριακὲς γαῖες στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὶς διακρίνει ἀπὸ τὶς βακουφικὲς γαῖες καί ὅτι στὸ ἄρθρο 122 τοῦ ἴδιου νόμου ὀρίζεται εἰδικὸς τρόπος κτήσεως κυριότητος τῶν μοναστηριακῶν γαιῶν.²³

Ἡ νομοτεχνικὴ διατύπωση τοῦ νόμου αὐτοῦ εἶναι περιέργη γιὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα, εἶναι ὅμως ἡ πρώτη προσπάθεια πού γίνεται στὸ Ὀθωμανικὸ δίκαιο γιὰ μιὰ συστηματικὴ κατάταξη κατὰ κατηγορίες τῶν δημοσίων γαιῶν καί γιὰ τὸν νομικὸ ὁρισμὸ τοῦ περιεχομένου τῶν.

Βασικὸς σκοπὸς τοῦ νομοθέτη εἶναι ἡ διασφάλιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ δημοσίου ἐπὶ τῶν γαιῶν αὐτῶν καί ταυτόχρονα ἡ ἐνίσχυση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου. Εἰδικώτερα γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἐξουσιάσεως (τεσαρούφ) σὲ δημόσιο κτῆμα ὁ ἰδιώτης ἔπρεπε νὰ καταβάλλει ὀρισμένο τίμημα, ἢ καταβολὴ τοῦ ὁποίου ἀποδεικνύεται μὲ τὴν ἔκδοση παρὰ τοῦ εἰδικοῦ ὑπαλλήλου ταπίου (ταπού). Αὐτὸ σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τὸ ἄρθρο 3 παρ. τελ. Οθ. Ν. «περὶ γαιῶν» σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ταπίο λέγεται τὸ ἔναντι δικαιώματος ἐξουσιάσεως (Χάκη τεσαρούφ) καταβαλλόμενο ποσό, καί τοῦ ὁποίου ἡ καταβολὴ ἀποδεικνύονταν διὰ ἐκδόσεως ἐγγράφου πού ἔφερε τὴν αὐτοκρατορικὴ σφραγίδα (τουγράν) ταυτόχρονα δὲ ἡ παραχώρηση αὐτὴ κατεχωρεῖτο καί στὸ αὐτοκρατορικὸ κτηματολόγιο. Δέν εἶναι τοῦ παρόντος ἡ εὐρύτερη ἀνάλυση τοῦ Ὀθωμανικοῦ Νόμου «περὶ γαιῶν», ἀπλῶς σημειώνεται ὅτι στὸν παραπάνω νόμο δέν γίνεται μνεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπράγατο δικαίωμα τῆς μπάσταινας.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς δικαιολογητικούς νόμους τῆς παράλειψης αὐτῆς, εἶναι ὅτι ὁ Ὀθωμανικὸς Νόμος «περὶ γαιῶν» ρυθμίζει τὶς σχέσεις μεταξὺ κράτους καί ἐξουσιαστῶν καί ὄχι καί τὶς σχέσεις τοῦ ἐξουσιαστῆ μὲ τοὺς καλλιεργητὲς τοῦ ἀγροκτῆματος. Ἐξ ἄλλου, ὅπως προαναφέρεται, τὸ ἐμπράγατο δικαίωμα τῆς μπάσταινας εἶχε θεσμοθετηθεῖ ἐθιμικὰ σὲ πολὺ μικρὴ ἔκταση τῆς ἀπέραντης Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀποτελοῦσε δηλαδὴ τοπικὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, ὅπως ἐθιμικὰ τοπικὰ δίκαια ὑπῆρχαν καί σὲ ἄλλα μέρη τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων δέν ρυθμίστηκε ποτέ νομοθετικά.

VII

Μετὰ τὴν ἀπὸ τὸ ἔτος 1881 εἰσαγωγή τῆς Ἑλληνικῆς Νομοθεσίας στὴν ἐκείθεν τοῦ Ἀράχθου περιοχῆ, ἢ μπάσταινα, ὡς ἐμπράγατο δικαίωμα, διατηρήθηκε σὲ ὅσα ἀγροκτῆματα προϋπῆρχε. Οἱ ἐξουσιαστὲς-γαιοκτημόνες δέν φαίνεται ν' ἄμφισβήτησαν τὸ δικαίωμα αὐτό.

Νομοθετικὴ ρύθμιση ἀπὸ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας τοῦ δικαιώματος

23) Α.Ζ. Καλλικλῆ, «Τὸ Ὀθωμανικὸν δίκαιον», ὅ.π., σ. 61-86.

τῆς μπάσταινας ἔγινε μετὰ τὴν προσάρτηση στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου περιοχῆς, μὲ τοὺς Ν. 4048, ν.δ. 4-9-1924, Ν. 6448, ἀ.ν. 1722 ὅπως τροποποιήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸ ν.δ. 24-11-1925, ΑΝ 2123 καὶ ΑΝ 1086/1946 πού κωδικοποιήθηκαν σὲ ἐνιαῖο κείμενο μὲ τὸ Β.Δ. 29-10/6-12-1949 Ἀγροτικός Κώδιξ. Παρατίθεται ἡ νομοθεσία πού ρυθμίζει τὸ δικαίωμα τῆς μπάσταινας ὅπως τελικά κωδικοποιήθηκε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Συλλογὴ φετφάδων περὶ φθαρτῶν καὶ ἀφθάρτων κειμένων ὡς διειθθέντο ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ Τουρκοκρατίας κατὰ τὸ Ὀθωμανικὸν Δικαίον, (Ἀθῆναι, 1867, Μετάφρασις Δ. Κουμουδαράκη).
2. Μοσχοβάκης Νικ., Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας, (Ἀθῆναι 1882).
3. Gaudefroy-Demonbunes. Les Instatutions Musulmanes.
4. Ν. Ἐλευθεριάδου, Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ, (Ἀθῆναι 1903).
5. Chiha Nedjib. Traité de la propriété immobilière en droit Ottoman. 1905.
6. G. Young. Corps de droit Ottoman, (Oxford 1905-1906, τόμοι I-VII, ἰδίως τόμοι I, VI καὶ VII).
7. W. Jultboll. Handuch des Ismischen Gesetzes. 1910.
8. Ὀθωμανικοὶ Κώδικες, (Ἀθῆναι. Μετάφρασις Δ. Νικολαΐδου).
9. Hilmi Omar. Awkafs, (μετάφρασις εἰς Γαλλικὴν).
10. Clavel. Droit Musulman.
11. Ὀθωμανικὸς Ἀστικός Κώδιξ (Ἀθῆναι 1914. Μετάφρασις Γ. Ζάκα καὶ Ζ. Καλλικλῆ).
12. Ν. Ἐλευθεριάδου, Τὰ δίκαια τῆς Πολιτείας ἐπὶ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἠπειρῷ γαιῶν, (Ἀθῆναι 1915).
13. Γνωμοδοτήσεις ἐπὶ κτηματικῶν ζητημάτων καὶ διαφορῶν ἐν ταῖς νέαις χώραις. (Ν. Ἐλευθεριάδου, Τεύχη 2, Ἔκδοσις Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, 1916-17).
14. Ν. Καρατζίδου: Νόμος περὶ γαιῶν (ἔκδοσις Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).
15. Bronn. Foreigners in Turkey.
16. Gurland - Grundzuefe der Mohamedanische Agrarverfassung (1917, Berlin).
17. Ν. Ἐλευθεριάδου. Μελέται, (Ἀθῆναι 1920).
18. Α.Ζ. Καλλικλῆ. Τὸ Ὀθωμανικὸν Δίκαιον ἐν Ἑλλάδι, (Ἀθῆναι 1931).
19. Barkan O.L. Les formes de l'organisation travail agricole dans l'empire Ottoman aux XV et XVI siècles (Instabul Universitet Iktisat - Fakueltes Mecmuas I (1939-1940).

A. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

1. Πρωτοδικεῖον Ἰωαννίνων	577/50	Ἄρμ. Ε. 565
2. Πρωτοδικεῖον Ἰωαννίνων	148/51	Θ. ΝΘ. 585
3. Πρωτοδικεῖον Ἰωαννίνων	198/53	Ἄρχ. Ν. δ, 558
4. Ἐφετεῖον Ἰωαννίνων	5/53	ΝοΒ. Ι, 198
5. Ἄρειος Πάγος	693/53	ΕΕΝ. 21, 191
6. Ἐφετεῖον Ἰωαννίνων	67/56	ΝοΒ. 5, 23
7. Ἄρειος Πάγος	535/57	ΝοΒ. 6, 219
8. Ἄρειος Πάγος	514/66	ΝοΒ. 15, 419

B. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Συμβούλιο Ἐπικρατείας	679/1930	Ἐπίσημος Συλλογή
»	760/1932	»
»	119/1937	»
»	350/1937	»
»	351/1937	»
»	801/1937	»
»	833-835/1937	»
»	13/1939	»
»	211/1940	1. Συμπλ. Νομολογίας Ζαχαροπούλου
»	513/1943	»
»	1108/1947	»
»	1225/1947	»
»	597/1948	Θέμις. ΝΘ, 585
»	1780/1948	1. Συμπλ. Νομολογίας Ζαχαροπούλου
»	492/1949	»
»	1135/1950	»
»	1179/1951	Θέμις. ΞΒ, 703
»	363/1952	1. Συμπλ. Νομολογίας Ζαχαροπούλου
»	1251/1953	2. »
»	1401/1953	Θέμις. ΞΔ, 281
»	2319/1953	2. Συμπλ. Νομολογίας Ζαχαροπούλου
»	2391/1953	Θέμις. ΞΕ, 194
»	1476/1954	2. Συμπλ. Νομολογίας Ζαχαροπούλου
»	1814/1959	»
»	1950/1960	»

ΠΙΝΑΚΑΣ

τῶν ἀγροκτημάτων [τσιφλικιῶν]
πού ὑπῆρχαν στὸν νομὸ τῆς Ἄρτας τὸ ἔτος 1913

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΠΑΤΣΑΛΙΑΣ

Στὸν πίνακα αὐτὸν περιλαμβάνονται καὶ ἀγροκτήματα (τσιφλίκια) πού διοικητικὰ ἀνήκαν στὸν Νομὸ τῆς Πρέβεζας, εἶχαν ὅμως γεωγραφικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐνότητα μὲ τὸ Νομὸ τῆς Ἄρτας.

Δέν περιλαμβάνονται στὸν πίνακα αὐτὸν τὰ Ἐθνικὰ κτήματα (Ἴμπλιάκια) οὔτε τὰ κτήματα καθαρῆς ἰδιοκτησίας (Ἐραζίι Μεμπλουκέ), ὅπως καὶ τὰ κτήματα πού εἶχαν ἤδη πουληθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐξουσιαστές (τσιφλικάδες) στοὺς κατοίκους τῶν ἀγροκτημάτων μετὰ τὴν κατά τὸ ἔτος 1881 ἀπελευθέρωση τμήματος τοῦ Νομοῦ Ἄρτας.

Στὴν περιγραφή τῶν ἀγροκτημάτων αὐτῶν ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν ἐξουσιαστῶν (τσιφλικάδων), ἡ ἔκταση τοῦ ἀγροκτηματος, ἡ παραγωγή του ὅπως καὶ ἡ νομικὴ σχέση πού συνέδεε τὸν ἐξουσιαστή (τσιφλικὰ) μὲ τοὺς καλλιεργητὲς τοῦ ἀγροκτηματος.

1. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΑΡΤΑΣ.

Σημείωση: Τὸ ἀγρόκτημα Ἁγίας Παρασκευῆς εἶναι μικρῆς ἔκτασης γιατί τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀγροκτηματος ἦταν ἐθνικὸ κτῆμα (ἱμπλιάκιο) γιὰ τὸ ὁποῖο δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ 1) Ἱερά Μονὴ Ὁδηγήτριας Ἄρτας 2) Τζεβὰτ Τζελάλ.

ΕΚΤΑΣΗ α) ἀγροὶ καλλιεργούμενοι 160,797 στρέμ. β) δάσος 1,130 στρέμ. γ) δρόμοι 1,757 στρέμ. δ) ἔκταση σχολείου 0,120 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ. Μπασταινουχικὸ σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (λείπουν στοιχεῖα).

2. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ 1) Ἀσμή Μπέης 2) κληρονόμοι Χαϊρεντίν Πασσά.

ΕΚΤΑΣΗ (λείπουν ἀκριβῆ στοιχεῖα) ὁ Ἱερός Ναός Ἁγίου Γεωργίου εἶχε ἀγρούς καλλιεργούμενους 425 στρέμ. καὶ οἱ κάτοικοι Σφελένικου 200 στρέμματα ἀγρούς καλλιεργούμενους.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) σάρι 100 στρέμ. × 70 ὄκ. = 7.000 ὄκ. β) κριθάρι 100 στρέμ. × 60 ὄκ. = 6.000 ὄκ. γ) καλαμπόκι ποτιστικὸ 200 στρέμ. × 100 ὄκ. = 20.000 δ) καλαμπόκι ξερικὸ 200 στρέμ. × 60 ὄκ. = 12.000 ὄκ.

3. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΑΝΕΖΑ - ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΙ ΑΡΤΑΣ

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ἐλένη Καποδίστρια, κληρονόμος Κων/νου Καραπάνου.

ΕΚΤΑΣΗ α) ἀγροὶ καλλιεργούμενοι 5.962,615 στρέμ. β) κοφτολεῖβαδο 7,510 στρέμ. γ) Ἐλη 1080,523 στρέμ. δ) δρόμοι 150,425 στρέμ. ε) δάση 445,478 στρέμ. στ) χέρσα 18,082 στρέμ. ζ) συνοικισμὸς 756,800 στρέμ. η) ἀλίπεδα 300,500 στρέμ. θ) λειβάδια

2.735,290 στρέμ. α) δρόμοι ιδιοκτησίας Έλληνικού Δημοσίου 32,687 στρέμ. β) άγρός καλλιεργούμενος καθαρής ιδιοκτησίας Πολύζου 18,342 στρέμ. γ) άγρός καλλιεργούμενος Άγίου Νικολάου 117,812 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 3.000 στρέμ. × 100 όκ. = 300.000 όκ. β) στάρι 1.000 στρέμ. × 100 όκ. = 100.000 όκ., γ) βρώμη 1.000 στρέμ. × 100 όκ. = 100.000 όκ.

4. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΒΙΓΛΑΣ - ΑΡΤΑΣ

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Όθωμανικό τέμενος Ίμαρέτ.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 727 στρέμ. β) άγροί πού μπορεί νά καλλιεργηθούν 150 στρέμ. γ) συνοικισμός, άλωνότοπος, κήποι 75 στρέμ. δ) Έκκλησία μέ τόν περίβολό της 3 στρέμ. ε) ζευγαρολείβαδο 50 στρέμ. στ) μουσιάς 1.000 στρέμ. ζ) άραιά δασώδης έκταση 20 στρέμ. η) άλίπεδα 300 στρέμ. θ) άγροτικοί δρόμοι, χανδάκια 100 στρέμ. ι) κισλάς 4.000 στρέμ. ια) άγροί καλλιεργούμενοι άπό κατοίκους Μύτικα 198 καλλιεργούμενα στρέμ. ιβ) άγρός καλλιεργούμενος καθαρής ιδιοκτησίας άγρός καλλιεργούμενος 14 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 130 στρέμ. × 70 όκ. = 9.100 όκ. β) βρώμη 250 στρέμ. × 90 όκ. = 22.500 όκ. γ) καλαμπόκι 350 στρέμ. × 150 όκ. = 52.000 όκ.

5. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΒΟΥΛΙΑΝΑ - ΣΚΑΜΙΑ ΑΡΤΑΣ

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ίερά Μονή Προφήτου Ήλιοϋ.

ΕΚΤΑΣΗ α) Μικροϊδιοκτησίες 265 στρέμ. β) άγροί καλλιεργούμενοι 313 στρέμ. γ) συνοικισμός Βούλιανα - Σκαμιά 550 στρέμ. δ) δάσος 7.500 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 100 στρέμ. × 60 όκ. = 6.000 όκ. β) καλαμπόκι 181,500 στρέμ. × 80 στρέμ. = 14.520 όκ. γ) Έλαιόδενδρα 335 × 10 όκ. κατά δένδρο = 3.350 όκ.

Οί κάτοικοι είχαν δικαίωμα βοσκής καί ξυλεύσεως εις τό δάσος, επίσης δικαίωμα βοσκής καί ξυλεύσεως εις τό δάσος είχαν καί οί κάτοικοι Γραμμενίτσας καί Βλαχέρνας.

6. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΒΟΥΛΙΣΤΑΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ριζά Μπέης.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 750 στρέμ. β) λιοτόπι μέ 600 έλαιόδενδρα γ) δασώδης έκταση 300 στρέμ. δ) συνοικισμός 630 στρέμ. ε) βοσκότοποι όρεινοί 4.700 στρέμ. πού άνήκουν στους μικροϊδιοκτήτες του άγροκτήματος Βούλιστας στ) άγροί καλλιεργούμενοι 75 στρέμ. καί λιοτόπι μέ 200 έλαιόδενδρα έξουσιάσεως Ίερού Ναού Άγίου Δημητρίου.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (λείπουν στοιχεία έκτός άπό τό μερίδιο του Ριζά Μπέη) καλαμπόκι 296 στρέμ. × 100 όκ. = 29.600 όκ.

7. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΒΡΥΣΟΥΛΕΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Τεφλίκ Άβδουλά, Όθωμανικά Βακούφια, Β. Γεωργίτσης.

ΕΚΤΑΣΗ α) Τεφλίκ Άβδουλά άγροί καλλιεργούμενοι 346,125 στρέμ. β) Όθωμανικά Βακούφια άγροί καλλιεργούμενοι 53 στρέμ. γ) Β. Γεωργίτση άγροί καλλιεργούμενοι 34 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι μέσα στό όποιο φυτεύονται καί φασόλια 240 στρέμ. × 150 όκ. = 31.500 όκ. καλαμπόκι β) φασόλια 240 στρέμ. × 5 όκ. = 1.200 όκ. γ) 50 στρέμ. × 100 όκ. = 5.000 όκ. δ) βρώμη 50 στρέμ. × 110 όκ. = 5.500 όκ.

8. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΓΑΒΡΙΑΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: ΄Ιερά Μητρόπολις Πρέβεζας.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 991,546 στρέμ. β) συνοικισμός 207,400 στρέμ. γ) αϋλάκια 20,011 στρέμ. δ) βάλτος 156,589 στρέμ. ε) δρόμοι 11,690 στρέμ. στ) δάσος 10,129 στρέμ. ζ) λειβάδια 89,715 στρέμ. η) χέρσα 36,843 στρέμ. θ) άγρός καλλιεργούμενος ΄Ιερού Ναού Παναγίας τής Θεοτόκου 17,510 στρέμ. ι) αγροί καλλιεργούμενοι 1.087 στρέμ. Οί άγροί αϋτοί καλλιεργούνται μέ τό σύστημα τής μπάσταινας άπό κατοίκους Κωστακιών.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 491 στρέμ. × 135 όκ. = 66.285 όκ. β) σάρι 250 στρέμ. × 85 όκ. = 21.250 όκ. γ) βρώμη 250 στρέμ. × 105 όκ. = 26.250 όκ. δ) φασόλια 491 στρέμ. × 10 όκ. = 4.910 όκ. (τά φασόλια φυτεύονταν μέσα στην έκταση πού καλλιεργείτο μέ καλαμπόκι).

9. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΓΕΩΡΓΟΥΣΩΝ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) κληρονόμοι Φιλίππου Ντεμπουσόν β) ΄Ιερός Ναός ΄Αγίου Κωνσταντίνου γ) Τζελάλ Μπέης δ) Ριζά Μουτεζά.

ΕΚΤΑΣΗ Α) τεμάχιον κληρονόμων Ντεμπουσόν α) άγροί καλλιεργούμενοι 3.834,286 στρέμ. β) λειβάδι 364,324 στρέμ. γ) δρόμοι 64,409 στρέμ. δ) αϋλάκια 34,248 στρέμ. ε) συνοικισμός 646,430 στρέμ. στ) έξωχώραφα 4,569 στρέμ. Β) τεμάχιον ΄Ιερού Ναού ΄Αγίου Κωνσταντίνου α) άγροί καλλιεργούμενοι 104,630 στρέμ. β) λιοτόποι 14,536 στρέμ. γ) αϋλαγάδες 14,765 στρέμ. Γ) Τεμάχιο Τζελάλ Μπέη άγρός καλλιεργούμενος 13,704 στρέμ. Δ) Τεμάχιο Ριζά Μουτεζά άγρός καλλιεργούμενος 19,962 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική (ύπάρχουν καί 7 μπασταινουχοι άπό τίς Κιρκιζάτες).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 1.600 στρέμ. × 120 όκ. = 192.000 όκ. β) σάρι 750 στρέμ. × 90 όκ. = 67.500 όκ. γ) κριθάρι 250 στρέμ. × 80 όκ. = 20.000 όκ. δ) βρώμη 1.230 στρέμ. × 100 όκ. = 123.000 όκ.

10. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΓΛΥΚΟΡΙΖΟΥ ΑΡΤΑΣ

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ ΄Ιερά Μονή Κάτω Παναγιάς "Αρτας.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι μέσα στούς όποίους εΐναι φυτευμένα μερικά στρέμματα μέ έσπεριδοειδή έκτάσεως 2.039 στρέμ. β) Μουσιάς χωριού 1.500 στρέμ. γ) ΄Ορεινό λειβάδι (κισλάς) 4.800 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) σάρι 230 στρέμ. × 100 όκ. = 23.000 όκ. β) σίκαλη 100 στρέμ. × 75 όκ. = 7.500 όκ. γ) βρώμη 2.000 στρέμ. × 110 όκ. = 22.000 όκ. δ) κριθάρι 100 στρέμ. × 90 όκ. = 9.000 όκ. ε) καλαμπόκι 1.000 στρέμ. × 120 όκ. = 120.000 όκ. (Γεώμορο 28%).

11. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΓΚΟΥΛΙΑΔΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ Βολοχαράκης Χανέν Λευί.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.130 στρέμ. β) άγροί πού μπορεί νά καλλιεργηθούν άπό τό χειμερινό λειβάδι 1.000 στρέμ. γ) μουσιάς χωριού 1.300 στρέμ. δ) συνοικισμός, δρόμοι, χανδάκια 200 στρέμ. ε) όρεινό λειβάδι (κισλάς) 6.000 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) σάρι 250 στρέμ. × 70 όκ. = 17.500 όκ. β) κριθάρι 100 στρέμ. × 60 όκ. = 6.000 όκ. γ) βρίζα 100 στρέμ. × 60 όκ. = 6.000 όκ. δ) καλαμπόκι ποτιστικό 100 στρέμ. × 100 όκ. = 10.000 όκ. ε) καλαμπόκι ξερικό 260 στρέμ. × 60 όκ. = 15.600 όκ. στ) καπνός 75 στρέμ. × 53 όκ. = 3.975 όκ.

12. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΓΡΑΜΜΕΝΙΤΣΑΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) κληρονόμοι Γεωργίου Ζωΐδη 1/2, κληρονόμοι Τζελάλη και Σαφάτ 1/2.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.509,116 στρέμ. β) δάση 370,987 στρέμ. γ) ρέμματα 231,775 στρέμ. δ) μουσιάς 1.497,153 στρέμ. ε) γενολείβαδο 4.708,153 στρέμ. στ) λειβάδι 150,475 στρέμ. ζ) συνοικισμός 619,977 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 575 στρέμ. × 120 όκ. = 69.000 όκ. β) κριθάρι 350 στρέμ. × 100 όκ. = 35.000 όκ. γ) στάρι 225 στρέμ. × 95 όκ. = 21.300 όκ. δ) καπνός 357 στρέμ. × 70 όκ. = 24.990 όκ.

13. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΓΡΕΒΙΑ - ΧΟΥΤΙΑΝΑ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ίερά Μονή Ροβελίστης.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι εις θέση Γρέβια 193 στρέμ. β) άγροί καλλιεργούμενοι εις θέση Τσίρκοβο 24 στρέμ. γ) άγροί καλλιεργούμενοι εις θέση Χουτιανά 62 στρέμ. δ) συνοικισμός 299 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ καλαμπόκι 279 στρέμ. × 160 όκ. = 44.640 όκ. (γεώμορο 20%).

14. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΓΡΙΜΠΟΒΟΥ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ: Κληρόνομοι Γεωργίου Ζωΐδη.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 787,772 στρέμ. β) δρόμοι, λειβάδια 74,900 στρέμ. γ) συνοικισμός και αυλαγάδες 58,842 στρέμ. δ) Έλη 15,720 στρέμ. ε) βοσκήσιμη έκταση 7.481,615 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ Α) Πεδινή έκταση α) καλαμπόκι 140 στρέμ. × 80 όκ. = 11.200 όκ. β) στάρι 40 στρέμ. × 80 όκ. = 3.200 όκ. γ) βρώμη 60 στρέμ. × 80 όκ. 4.200 όκ. δ) σίκαλη 60 στρέμ. × 70 όκ. = 2.100 όκ. ε) κριθάρι 30 στρέμ. × 70 όκ. = 2.100 όκ. Β) Όρεινή έκταση α) στάρι 16 στρέμ. × 50 όκ. = 800 όκ. β) βρώμη 14 στρέμ. × 60 όκ. = 840 όκ. γ) σίκαλη 16 στρέμ. × 50 όκ. = 800 όκ. δ) κριθάρι 12 στρέμ. × 60 όκ. = 720 όκ.

15. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΖΑΒΑΚΑΣ ΑΡΤΑΣ

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Άγνωστος, Ίερά Μονή Ροδιάς.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.510,311 στρέμ. β) λειβάδια 841,277 στρέμ. γ) δάση 31,050 στρέμ. δ) χανδάκια, ρέμματα 78,440 στρέμ. ε) βάλτος 322,310 στρέμ. στ) συνοικισμός, δρόμοι 339,162 στρέμ.

Έκταση Ίεράς Μονής Ροδιάς α) άγροί καλλιεργούμενοι 563,278 στρέμ. β) δρόμοι, χανδάκια 3,468 στρέμ. Ίερός Ναός Άγίας Παρασκευής άγρός καλλιεργούμενος 31,321 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική (20 περίπου μπασταινουχοι κάτοικοι).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 500 στρέμ. × 120 όκ. = 60.000 όκ. β) στάρι 250 στρέμ. × 100 όκ. = 25.000 όκ. γ) βρώμη 250 στρέμ. × 110 όκ. = 27.500 όκ.

16. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΙΜΑΜ ΤΣΑΟΥΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Άλέξανδρος Καραπάνος.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 6.824,060 στρέμ. β) δάσος 128,364 στρέμ. γ) δάσος κοινοτικό 707,829 στρέμ. δ) άγροί χέρσοι 3,725 στρέμ. ε) ποταμός 449,121 στρέμ. στ) κήπος 8,246 στρέμ. ζ) συνοικισμός 1.200 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 2.000 στρέμ. × 100 όκ. = 200.000 όκ. β) στάρι 1.000 στρέμ.

× 80 όκ. = 80.000 στρέμ. γ) βρώμη 1.000 στρέμ. × 90 όκ. = 90.000 όκ. δ) κριθάρι 500 στρέμ. × 90 όκ. = 45.000 όκ.

17. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΑΛΟΓΑΙΡΙΚΟ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ίερά Μονή Προφήτου Ήλία Κορωνουσίας.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 495,500 στρέμ. β) μουσιάς 1.000 στρέμ. γ) ζευγαρολείβαδο 100 στρέμ. δ) άλίπεδα 150 στρέμ. ε) συνοικισμός 100 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 200 στρέμ. × 120 όκ. = 24.000 όκ. β) βρώμη 100 στρέμ. × 60 όκ. = 6.000 όκ. γ) στάρι 100 στρέμ. × 65 όκ. = 6.500 όκ.

18. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΑΜΠΗΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ: κληρονόμοι Γεωργίου Ζωΐδη.

ΕΚΤΑΣΗ α) αγροί καλλιεργούμενοι 3.712,530 στρέμ. β) λειβάδια 1.791,625 στρέμ. γ) χερσολείβαδο 4.319,116 στρέμ. δ) συνοικισμός 265,198 στρέμ. ε) έλλη 127,620 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι ποτιστικό 1.260 στρέμ. × 175 όκ. = 220.000 όκ. β) καλαμπόκι ξηρικό 470 στρέμ. × 130 όκ. = 61.000 όκ. γ) στάρι 200 στρέμ. × 100 όκ. = 20.000 όκ. δ) κριθάρι 100 στρέμ. × 100 όκ. = 10.000 όκ. ε) βρώμη 150 στρέμ. × 110 όκ. = 165.000 όκ. στ) σίκαλη 20 στρέμ. × 110 όκ. = 2.200 όκ.

19. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΑΝΕΣΣΟΙ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Κληρονόμοι Σαδίκ Μπέη.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 5.461,530 στρέμ. β) αλλαγάδες 338,814 στρέμ. γ) λειβάδια 224,635 στρέμ. δ) μουσιάς 609,332 στρέμ. ε) χέρσα 10,125 στρέμ. στ) άλωνότοποι 37,775 στρέμ. ζ) κήποι 54,587 στρέμ. η) κήποι 54,587 στρέμ. θ) δάση 1,812 στρέμ. ι) ρέματα 46,897 στρέμ. ια) δρόμοι 126,712 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική (ύπάρχουν 9 μπασταινουχοί).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (λείπουν σχετικά στοιχεία).

20. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΑΤΩ ΚΑΛΕΝΤΙΝΗΣ

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ: α) Σοφοκλής Κατσαδίμας 1/2, β) Άννα Άποστολίδου, Άνδρομάχη Καρτάλη 1/2.

ΕΚΤΑΣΗ Συνολική 13.175 στρέμ. (λείπουν περισσότερο λεπτομερή στοιχεία).

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα (4 μπασταινουχοί περίοικοι).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 1.000 στρέμ. × 90 όκ. = 90.000 όκ. β) καλαμπόκι 500 στρέμ. × 100 όκ. = 50.000 όκ. γ) βοσκή 2.000 πρόβατα, 500 γίδες (έσοδα βοσκής εις έξουσιαστές, γεώμορο 22,50%).

21. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΕΡΑΜΑΤΩΝ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ζωή Μοραζάνη.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 924 στρέμ. β) άγροί πού μπορεί νά καλλιεργηθούν 50 στρέμ. γ) δάσος στή θέση «Γυαλός» 450 στρέμ. δ) συνοικισμός, χαντάκια, δρόμοι 100 στρέμ. ε) περιοχή κατοικίας (κοτσάκι).

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική (9 μπασταινουχοί).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 200 στρέμ. × 90 όκ. = 18.000 όκ. β) βρώμη 215 στρέμ. × 100 όκ. = 21.500 όκ. γ) καλαμπόκι 509 στρέμ. × 120 όκ. = 61.080 όκ.

22. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΕΡΑΣΟΒΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ: α) κληρονόμοι Μουσταφά Δερβίζαγα β) Ίερά Μονή Φανερωμένης.

ΕΚΤΑΣΗ Τεμάχιο Ίεράς Μονής Φανερωμένης: α) λειβάδι 400 στρέμ. β) άγροί

καλλιεργούμενοι 70 στρέμ. γ) περιοχή έκκλησιία 30 στρέμ. Τεμάχια εκκλησιών: αγροί καλλιεργούμενοι 78 στρέμ. Τεμάχιο κληρονόμων Μουσταφά Δερβίζαγα α) συνοικισμός, δρόμοι 100 στρέμ. β) αγροί καλλιεργούμενοι 540 στρέμ. γ) μουσιάς 1.500 στρέμ. δ) λειβάδια 5.282 στρέμ.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (μόνο τεμαχίου κληρονόμων Μουσταφά Δερβίζαγα, για τὰ υπόλοιπα δέν υπάρχουν στοιχειά). α) βρώμη 100 στρέμ. × 70 όκ. = 7.000 όκ. β) καλαμπόκι 250 στρέμ. × 75 όκ. = 18.750 όκ. γ) στάρι 150 στρέμ. × 70 όκ. = 10.500 όκ.

23. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΙΡΚΙΖΑΤΩΝ ΑΡΤΑΣ.

Τό αγρόκτημα Κιρκιζατών παρουσιάζει ιδιοτυπία, καθ' όσον σ' αυτό υπάρχουν γαίες καθαρής ιδιοκτησίας, δημόσιες γαίες μέ έξουσιαστές, γαίες βακουφικές καί γαίες μοναστηριακές, ή κάθε μιὰ από τίς όποιες έχει διαφορετική νομική ρύθμιση, γι' αυτό θά παραθέσουμε μόνο τὰ όνόματα τών κυρίων ή έξουσιαστών καί τήν έκταση πού κατείχε ό καθένας άπ' αυτούς.

Α) Μικροϊδιοκτήτες α) αγροί καλλιεργούμενοι 287,500 στρέμ. β) λεπτοκαρυώνες 167 στρέμ. γ) άμπέλια καί συκιοτόπια 20,500 στρέμ. δ) κοφτολείβαδο 28 στρέμ. Β) Κληρονόμοι Ριζά Μουρτεζά α) αγροί καλλιεργούμενοι 234,500 στρέμ. β) λεπτοκαρυώνες 17 στρέμ. γ) φυτεία όπωροφόρων 8 στρέμ. δ) κοφτολείβαδο 8 στρέμ. Γ) Φειμή Καϊμακάμης αγροί καλλιεργούμενοι 90 στρέμ. Δ) 'Αλέξανδρος Γκίνος α) αγροί καλλιεργούμενοι 330 στρέμ. β) λεπτοκαρυώνες 7,500 στρέμ. γ) κοφτολείβαδο 7,500 στρέμ. Ε) 'Ιμπραϊμ Φειμή α) αγροί καλλιεργούμενοι 278 στρέμ. β) κοφτολείβαδο 7,500 στρέμ. ΣΤ) 'Ιερός Ναός 'Αγίου Δημητρίου Πλησιών αγροί καλλιεργούμενοι 59,500 στρέμ. Ζ) 'Ιερά Μονή 'Οδηγήτριας 'Αρτας αγροί καλλιεργούμενοι 47 στρέμ. Η) κληρονόμοι Σαδίκ 'Ιμπραϊμ αγρός καλλιεργούμενος 5,500 στρέμ. Θ) Γιουσούφ Ρεντζέμπεη αγροί καλλιεργούμενοι 11 στρέμ. Ι) Ραχμή Σελήμ α) αγροί καλλιεργούμενοι 54 στρέμ. β) κοφτολείβαδο 18 στρέμ. ΙΑ) 'Ιερός Ναός 'Αγίου Νικολάου α) αγροί καλλιεργούμενοι 5 στρέμ. β) λεπτοκαρυώνας 76 στρέμ. γ) κοφτολείβαδο 8 στρέμ. ΙΒ) Μπερμίρα 'Αμπερτίκ α) αγροί καλλιεργούμενοι 26 στρέμ. β) κοφτολείβαδο 26 στρέμ. ΙΓ) Χουσεϊν Μαρτεζά αγροί καλλιεργούμενοι 132,500 στρέμ. ΙΔ) Σιών 'Αλή α) αγροί καλλιεργούμενοι 113 στρέμ. β) κοφτολείβαδο 3,500 στρέμ. ΙΕ) 'Ιερός Ναός 'Αγίας Κυριακής αγροί καλλιεργούμενοι 6 στρέμ. ΙΣΤ) 'Αϊσέ Χανούμ ('Οθωμανικά Βακούφια) αγρός καλλιεργούμενος μέ οϊκίσκο ΙΖ) κληρονόμοι Φιλίππου Ντεμπουσόν αγρός καλλιεργούμενος 60 στρέμ. ΙΗ) 'Ιερά Μονή Ροδιάς αγροί καλλιεργούμενοι 87,500 ΙΘ) 'Ελένη Καποδίστρια κοφτολείβαδο 'Αλικαριές 12 στρέμ. Κ) κληρονόμοι Κων. Καραπάνου αγροί καλλιεργούμενοι στήν θέση «Φτέρη» 350 στρέμ. ΚΑ) 'Αδελφοί Μιζάν α) λεπτοκαρυώνας 40 στρέμ. β) έλαιοτόπιο 10 στρέμ. ΚΒ) Γεώργιος Σκαμνέλος λεπτοκαρυώνας 40 στρέμ. ΚΓ) Χρ. Ξυλογιάννης λεπτοκαρυώνας 10 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: όπου δέν υπήρχε αυτοπρόσωπη καλλιέργεια ίσχυε τό σύστημα τής μάσταινας.

24. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΟΜΙΤΖΑΩΝ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Χασάβ Ταχσίν Πασάς.

ΕΚΤΑΣΗ α) αγροί καλλιεργούμενοι 1.951,107 στρέμ. β) μουσιάς 18.418,250 στρέμ. γ) όρεινό χερσολείβαδο άνεπίδεκτο καλλιέργειας 3.751,275 στρέμ. δ) λειβάδι έπιδεκτικό καλλιέργειας 199,985 στρέμ. ε) ζευγαρολείβαδο έπιδεκτικό καλλιέργειας 199,987 στρέμ. στ) χαντάκια, ρέμματα 378,200 στρέμ. ζ) δρόμοι 3,875 στρέμ. η)

χέρσα 49,375 στρέμ. θ) έρειπια 1,750 στρέμ. ι) συνοικισμός 1.168, 705 στρέμ. ια) άγροί καλλιεργούμενοι έκκλησιών 14,815 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 800 στρέμ. × 80 όκ. = 64.000 όκ. β) σάρι 350 στρέμ. × 60 όκ. = 21.000 όκ. γ) κριθάρι 350 στρέμ. × 60 όκ. = 21.000 όκ. δ) σίκαλη 200 στρέμ. × 50 όκ. = 10.000 όκ. ε) φακή 100 στρέμ. × 50 όκ. = 5.000 όκ. στ) κουκιά 100 στρέμ. × 70 όκ. = 7.000 όκ. ζ) καπνός 51 στρέμ. × 45 όκ. = 2.295 όκ. η) βελανιδόδενδρα 4.000 δένδρα × 8 όκ. = 32.000 όκ. θ) έλαιόδενδρα 452 δένδρα × 20 όκ. = 9.040 όκ.

25. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΥΡ-ΝΙΚΟΛΟΥ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ζωή Μοριζάνη.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.084,500 στρέμ. β) άγροί καλλιεργούμενοι Τσαπρασλή 17 στρέμ. γ) συνοικισμός και άλωνότοποι 100 στρέμ. δ) δρόμοι 80 στρέμ. ε) μουσιάς 350 στρέμ. στ) βοϊδολείβαδο 150 στρέμ. ζ) χαντάκια 150 στρέμ. η) Ίερός Ναός Ζωοδόχου Πηγής άγροί καλλιεργούμενοι 48,500 στρέμ. θ) άγρός καλλιεργούμενος ιδιοκτησίας Λαζάρου Καραμπίκα 6 στρέμ. ι) άγρός καλλιεργούμενος ιδιοκτησίας Δημητρίου Δήμου 2 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) βρώμη 150 στρέμ. × 105 όκ. = 15.750 όκ. β) σάρι 76,500 στρέμ. × 95 όκ. = 7.267,500 όκ. γ) καλαμπόκι Α ποιότητας 526,500 στρέμ. × 120 όκ. = 63.420 όκ. δ) καλαμπόκι Β ποιότητας 225 στρέμ. × 80 όκ. = 18.000 όκ.

26. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΚΩΣΤΑΚΙΩΝ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ίωάννης Καραπάνος.

ΕΚΤΑΣΗ Α) Τεμάχιο Ίωάννου Καραπάνου α) άγροί καλλιεργούμενοι Α΄ κατηγορίας 5.420,078 στρέμ. β) άγροί καλλιεργούμενοι Β κατηγορίας 17,388 στρέμ. γ) λειβάδια και κοφτολείβαδα 899,690 στρέμ. δ) έξωχώραφα 77,028 στρέμ. ε) συνοικισμός 836,103 στρέμ. στ) έλι 5.560,413 στρέμ. ζ) χαντάκια και ρέμματα 50,941 στρέμ. η) δρόμοι 119,855 στρέμ. θ) δάσος 147,853 στρέμ. Β) Τεμάχιο Ίεράς Μονής Κορωνησίας α) άγροί καλλιεργούμενοι 262,387 στρέμ. β) έξωχώραφα 44,907 στρέμ. Γ) Τεμάχιο Ίερού Ναού ΄Αγίου Γεωργίου α) άγροί καλλιεργούμενοι 769,174 στρέμ. β) έξωχώραφα 35,953 στρέμ. γ) δάση 26,633 στρέμ. δ) άλωνια 8,794 στρέμ. Δ) Τεμάχιο Ίερού Ναού ΄Αγίου Νικολάου άγροί καλλιεργούμενοι 146,375 στρέμ. Ε) Τεμάχιο Ίεράς Μονής Γρηγορίου ΄Αγίου ΄Ορους άγροί καλλιεργούμενοι 53,133 στρέμ. ΣΤ) Τεμάχιο Ίερού Ναού ΄Αγίου Δημητρίου άγροί καλλιεργούμενοι 6,301 στρέμ. Ζ) Ίδιοκτησία Ναμπή Βενδή έξωχώραφα 19,085 στρέμ. Η) Ίδιοκτησία Χρ. Τσαντή άγρός καλλιεργούμενος 8,250 στρέμ. Θ) Δημόσιοι δρόμοι 55,821 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική (μπασταινουχοι περιόικοι).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (άφορᾶ μόνον τό τεμάχιο Ίωάννου Καραπάνου) α) καλαμπόκι 2.200 στρέμ. × 150 όκ. = 330.000 όκ. β) σάρι 820 στρέμ. × 100 όκ. = 82.000 όκ. γ) βρώμη 1.100 στρέμ. × 115 όκ. = 126.500 όκ.

27. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΛΙΜΝΗΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ: α) Ζωή Μοριζάνη β) Πύρρος Καραπάνος.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.507 στρέμ. β) καπνοχώραφα 64 στρέμ. γ) έκταση που μπορεί νά καλλιεργηθεί 141 στρέμ. δ) συνοικισμός, άλωνότοποι, δρόμοι, χαντάκια 80 στρέμ. ε) μουσιάς όρεινός 1.626 στρέμ. στ) όρεινό λειβάδι 2.452 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 661 στρέμ. × 70 όκ. = 46.270 όκ. β) καλαμπόκι 661 στρέμ. × 95 όκ. = 62.795 όκ. γ) καπνός 64 στρέμ. × 50 όκ. = 3.200 όκ. (γεώμορο 22%, στά καπνά 10%).

28. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΑΡΚΥΝΙΑΔΑΣ - ΚΟΡΦΟΒΟΥΝΙΟΥ - ΚΟΣΜΙΤΣΙΑΝΩΝ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Ίερά μονή Μελατών.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 7.440 στρέμ. β) κοινή βοσκή 13.950 στρέμ. γ) βοϊδολείβαδο 1.500 στρέμ. δ) βοσκήσιμη έκταση 600 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ Δέν υπάρχουν στοιχειά.

29. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΑΡΑΤΙΟΥ ΑΡΤΑΣ

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Μουσουλμανική κοινότητα Φιλιπιάδας.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.060 στρέμ. β) άγροί σ' άγρανάπαυση 160 στρέμ. γ) συνοικισμός 150 στρέμ. δ) βοσκότοπος 1.000 στρέμ. ε) άλωνότοποι 20 στρέμ. στ) βοϊδολείβαδο 500 στρέμ. ζ) μουσιάς 500 στρέμ. η) κισλάς 1.200 στρέμ. θ) γρασίδια 104 στρέμ. ι) δασώδης έκταση 150 στρέμ. ια) άλιπεδα 300 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 300 στρέμ. × 90 όκ. = 27.000 όκ. β) βρώμη 400 στρέμ. × 100 όκ. = 40.000 όκ. γ) καλαμπόκι 466 στρέμ. × 110 όκ. = 51.260 όκ.

30. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΕΓΑΡΧΗΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ: α) τά 2/3 κληρονόμοι Δημητρίου Παπακώστα β) 1/3 κληρονόμοι Γ. Γώγου.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.393 στρέμ. β) άγροί πού μπορεί νά καλλιεργηθοϋν 648 στρέμ. γ) συνοικισμός, δρόμοι, χαντάκια 500 στρέμ. δ) μουσιάς χωριοϋ 688 στρέμ. ε) κισλάς 2.000 στρέμ. στ) έκταση λοφώδης θαμνόφυτη βοσκήσιμη 2.000 στρέμ. ζ) άγροί αυτοκαλλιεργούμενοι από τούς μικροϊδιοκτήτες η) άγροί έκκλησιών 15 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα (περίοικοι μπασταινουχοι 11, τά 11 στρέμματα τών άγρών τών έκκλησιών έκαλλιεργοϋντο κολληγητικά).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 300 στρέμ. × 75 όκ. = 22.500 όκ. β) κριθάρι 100 στρέμ. × 70 όκ. = 7.000 όκ. γ) βρώμη 250 στρέμ. × 80 όκ. = 20.000 όκ. δ) καλαμπόκι 636 στρέμ. × 90 όκ. = 57.240 όκ. ε) καπνός 60 στρέμ. × 55 όκ. = 3.300 όκ. στ) σίκαλη 47 στρέμ. × 70 όκ. = 3.290 όκ. ζ) έλαιόδενδρα 440 δένδρα × 28 όκ. = 12.320 έλιές (γεώμορο 30%).

31. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΠΑΝΗΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) κληρονόμοι Λεάνδρου Β. Μητσίου β) κληρονόμοι Χρήστου Μητσίου γ) κληρονόμοι Ίωάνου Μητσίου δ) Πασχάλια Έλεών Άρτας.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 3.938 στρέμ. β) άγροί χέρσοι 750 στρέμ. γ) άγροί χέρσοι σέ θέση «Νησί» 143 στρέμ. δ) βοσκότοποι 496 στρέμ. ε) κισλάς 1.200 στρέμ. στ) μουσιάς 1.420 στρέμ. ζ) βοϊδολείβαδο 350 στρέμ. η) βάλτος 620 στρέμ. θ) άμμόδης κοίτη ποταμιού μέ καλαμιές 181 στρέμ. ι) έλαιοτόπι 11 στρέμ. ια) πορτοκαλεοπερίβολα μπασταινουχών 292 στρέμ. ιβ) πορτοκαλεοπερίβολο 14 στρέμ. ιγ) περιοχή άποθήκης 17 στρέμ. ιδ) συνοικισμός (Άνω καί Κάτω Μπάνης) 206 στρέμ. ιε) δρόμοι ιστ) μικροϊδιοκτησίες κατοίκων Λουτροτόπου άγροί καλλιεργούμενοι 153,500 στρέμ. ιζ) άγρός καλλιεργούμενος Ίερού ναού Άγίας Παρασκευής 32 στρέμ. ιη) Πορτοκαλεώνας Ίερού Ναού Άγίας Παρασκευής 10 στρέμ. ιθ) άγρός καλλιεργούμενος Ίερού Ναού Ταξιαρχών 18 στρέμ. κ) άγρός

καλλιεργούμενος Ἱεροῦ Ναοῦ Κοιμήσεως Θεοτόκου 41,500 στρέμ.
ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα (44 μπασταινουχοί περιοικοί) οἱ ἄγροί τῶν ἐκκλησιῶν ἐκαλλιεργοῦντο κολληγητικῶς.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 400 στρέμ. × 110 ὄκ. = 44.000 ὄκ. β) βρώμη 500 στρέμ. × 110 ὄκ. = 55.000 ὄκ. γ) καλαμπόκι 2.100 στρέμ. × 180 ὄκ. = 378.000 ὄκ. (γεώμορο 30%).

32. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΠΑΝΤΟΥΛΑΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ: α) Ναμίκ Μπεχαή β) Ρευδή καί Σάμψα Σαρρή Ἰαχμέτ.

ΕΚΤΑΣΗ α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 460 στρέμ. β) ἄγροί σέ ἀγρανάπαυση 100 στρέμ. γ) γρασιδία καλλιεργήσιμα 50 στρέμ. δ) συνοικισμός 60 στρέμ. ε) δρόμοι, χαντάκια 100 στρέμ. στ) βοῖδολεῖβαδο 200 στρέμ. ζ) μουσιάς 700 στρέμ. η) ἔκταση πού καλύπτεται ἀπό νερά 50 στρέμ. θ) ἀλίπεδα 800 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 150 στρέμ. × 90 ὄκ. = 13.500 ὄκ. β) βρώμη 150 στρέμ. × 100 ὄκ. = 15.000 γ) καλαμπόκι 160 στρέμ. × 110 ὄκ. = 17.600 ὄκ. (Τήν βοσκήσιμη ἔκταση οἱ ἔξουσιαστές νοίκιαζαν ἀπό 15 Σεπτεμβρίου μέχρι 15 Νοεμβρίου).

33. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΠΙΛΙΣΚΑΣ - ΤΖΙΧΡΙΤΖΗ - ΚΑΚΟΒΑΤΟΥ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Ρεσήχ Μπέης β) Τζεβντέτ Μπέης γ) κληρονόμοι Μιχαήλ Κρανήτη δ) Ραχμή Σελήμ ε) Ἱερός ναός Ἁγίας Παρασκευῆς στ) Ἱερά Μονή Ὁδηγητριάς ζ) Τζεβάτ Τζελάλ.

ΕΚΤΑΣΗ Α) Τεμάχιο Ρεσήχ Μπέη α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 2.909,876 στρέμ. β) λειβάδια 162,823 στρέμ. γ) λειβάδια θαμνώδη 122,151 στρέμ. δ) δάσος 34,380 στρέμ. ε) ρέμματα 17,943 στρέμ. στ) δρόμοι 9,411 στρέμ. Β) Τεμάχιο Τζεβντέτ Μπέη α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 118,542 στρέμ. β) λειβάδια 303,374 στρέμ. γ) δάσος 14,178 στρέμ. δ) μουσιάς 194,438 στρέμ. ε) δρόμοι 12,798 στρέμ. Γ) Τεμάχιο κληρονόμων Μιχαήλ Κρανήτη α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 1.045,116 στρέμ. β) λειβάδια 403,338 στρέμ. γ) δάσος 69,887 στρέμ. δ) ρέμματα 17,185 στρέμ. ε) δρόμοι 2,133 στρέμ. Δ) Τεμάχιο Ραχμή Σελήμ α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 1.496,674 στρέμ. β) λειβάδια 58,980 στρέμ. γ) δάσος 8,126 στρέμ. δ) ρέμματα 83,069 στρέμ. ε) δρόμοι 6,336 στρέμ. Ε) Τεμάχιο Ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγίας Παρασκευῆς α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 125,409 στρέμ. β) δάσος 1,130 στρέμ. γ) δρόμοι 1,757 στρέμ. δ) σχολεῖο 0,126 στρέμ. ΣΤ) Τεμάχιο Τζεβάτ Τζελάλ ἄγροί καλλιεργούμενοι 21,391 στρέμ. Ζ) Τεμάχιο Μονῆς Ὁδηγητριάς ἄγροί καλλιεργούμενοι 13,990 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 3.500 στρέμ. × 150 ὄκ. = 525.000 στρέμ. β) βρώμη 1.800 στρέμ. × 130 ὄκ. = 234.000 ὄκ. γ) στάρι 700 στρέμ. × 100 ὄκ. = 70.000 ὄκ.

34. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΥΤΙΚΑ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Δημήτριος Μανώλης β) Ἑλένη χήρα Ἄρ. Μανώλη γ) Κωστούλα Α. Κοτσαρίνη δ) Χρήστος Κοτσαρίνης ε) Φίλιππος Κ. Παπάς.

ΕΚΤΑΣΗ α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 1.060 στρέμ. τουρκικά β) ἄγροί αὐτοκαλλιεργούμενοι ἀπό τοὺς ἰδιοκτῆτες 255 στρέμ. τουρκικά γ) μουσιάς 900 στρέμ. τουρκικά δ) βοῖδολεῖβαδο 200 στρέμ. τουρκικά ε) περιβόλι μέ ἐσπεριδοειδή καί ἄλλα ὄπωροφόρα δένδρα 17 στρέμ. τουρκικά στ) βοσκήσιμα ἀλατοῦχα ἐδάφη 150 στρέμ. τουρκικά ζ) πλάτειες, δρόμοι, χαντάκια 150 στρέμ. τουρκικά, η) ἔκταση πού καταλαμβάνουν τά σπίτια καί οἱ αὐλότοποι 100 στρέμ. τουρκικά.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 264 στρέμ. × 90 ὄκ. = 23.760 ὄκ. β) καλαμπόκι 530 στρέμ. × 110

όκ. = 58.300 όκ. γ) βρώμη 266 στρέμ. × 100 όκ. = 26.600 όκ.

35. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΩΛΙΑΝΩΝ ή ΜΟΥΛΙΑΝΩΝ ΠΡΕΒΕΖΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ Πύρρος Καραπάνος.

ΕΚΤΑΣΗ α) συνοικισμός 600 στρέμ. β) άγροί καλλιεργούμενοι 1.574 στρέμ. γ) μουσιάς 13.400 στρέμ. δ) λειβάδια 11.500 στρέμ. ε) άγροί καλλιεργούμενοι μέσα στα λειβάδια 1.000 στρέμ. στ) έκταση γύρω από τά σπίτια 200 στρέμ. ζ) περιοχή έκκλησίας Ταξιαρχών 2 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) στάρι 300 στρέμ. × 70 όκ. = 21.200 όκ. β) βρώμη 400 στρέμ. × 70 όκ. = 28.000 όκ. γ) καλαμπόκι 800 στρέμ. × 90 όκ. = 72.000 όκ.

36. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΝΕΟΧΩΡΑΚΙΟΥ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Ζωή Θ. Μοριζάνη β) Ίερός Ναός ΄Αγίου Γεωργίου, ΄Ιερά Μονή Περιωνύμου.

ΕΚΤΑΣΗ Α) Τεμάχιο Ζωής Μοριζάνη α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.423 στρέμ. β) άγροί που μπορεί νά καλλιεργηθούν 120 στρέμ. γ) μουσιάς 2.400 στρέμ. δ) δρόμοι, χαντάκια 200 στρέμ. ε) μέσα στους άγρους καί τόν μουσιά ύπηρχαν 300 έλαιόδενδρα που άνήκαν κατά κυριότητα στους μπασταινουχους καλλιεργητές καί 440 έλαιόδενδρα που άνήκαν στην έξουσιάστρια. Β) Τεμάχιο Ίερού Ναού ΄Αγίου Γεωργίου καί Μονής Περιωνύμου α) άγροί καλλιεργούμενοι 116,500 στρέμ. β) βοσκότοπος 60 στρέμ. γ) 300 έλαιόδενδρα.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (μόνο του τεμαχίου τής Ζωής Μοριζάνη) α) στάρι 255 στρέμ. × 100 όκ. = 25.500 όκ. β) βρώμη 45 στρέμ. × 120 όκ. = 5.400 όκ. γ) καλαμπόκι 403 στρέμ. × 110 όκ. = 47.300 όκ. δ) καπνός 100 στρέμ. × 60 όκ. = 6.000 όκ. ε) έλαιόδενδρα 440 δένδρα × 20 όκ. = 8.800 όκ. έλιές. (Γεώμορο 22%, 10% καπνό καί 22% έλιές).

37. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΝΕΟΧΩΡΙΟΥ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Όμέρ Τεφήκ Πασσάς 1/2 β) Φειμή ΄Εφέντη.

ΕΚΤΑΣΗ α) συνοικισμός 450 στρέμ. β) δρόμοι 151,296 στρέμ. γ) ρέμματα 261,562 στρέμ. δ) προχώματα 20 στρέμ. ε) δάση 127,990 στρέμ. στ) έλλ 2.468,758 στρέμ. ζ) άλίπεδα 13.117,095 η) άγροί καλλιεργούμενοι 5.096,606 στρέμ. θ) άγροί σ΄ άγρανάπαυση 5.096,606 στρέμ. ι) άγρός καλλιεργούμενος Ίερού Ναού ΄Αγίου Δημητρίου 48,117 στρέμ. ια) άγροί καλλιεργούμενοι μικροϊδιοκτητών 110,952 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα (6 μπασταινουχοι περίοικοι).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ καλαμπόκι 5.000 στρέμ. × 80 όκ. = 400.000 όκ.

38. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΠΕΤΑ-ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΥ

(Τό κυρίως άγρόκτημα Πέτα είχε πουληθεί πρό του 1913 από τόν έξουσιαστή του Κωνσταντίνου Καραπάνο στους κατοίκους Πέτα. Είχαν παραμείνει οί έκτάσεις που άνήκαν στις Μονές καί τίς ΄Εκκλησίες. ΄Επίσης δέν είχαν πουληθεί οί έκτάσεις που βρίσκονταν στις θέσεις ΄Ανω καί Κάτω Καραμούτσου).

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Ίερά Μονή Θεοτοκίου ΄Αρτας β) Ίερά Μονή Κάτω Παναγιάς ΄Αρτας γ) Ίερός Ναός ΄Αγίου Γεωργίου Πέτα δ) Ίερά Μητρόπολη ΄Αρτας ε) Ίερά μονή Μελατών ΄Αρτας στ) Ίερά Μονή Ροβέλιστας ΄Αρτας ζ) Μετόχιο Μονής Γρηγορίου ΄Αγίου Όρους η) Ίερά Μονή Βησσαρίωνος Τρικάλων θ) Ίερά Μονή Μερκόβου Τρικάλων ι) Ζωή Μοριζάνη ια) Γεώργιος Κόκας, Νικόλαος Κοσμάς, ΄Ιωάννης Κοσμάς, Δημήτριος Κοσμάς.

ΕΚΤΑΣΗ Α) Τεμάχιο 'Ιερᾶς Μονῆς Θεοτοκιοῦ α) ἄγροί πού καλλιεργοῦνταν μπασταινουχικά 785 στρέμ. β) κισλάς (πού νοικιάζονταν γιά χειμερινή βοσκή γ) περιοχή 'Ιερᾶς Μονῆς μέ αὐτοκαλλιεργουμένους ἄγρους 45 στρέμ. (μέσα στίς ἐκτάσεις α καί γ ὑπῆρχαν 1.150 ἐλαιόδενδρα κυριότητος τῆς Μονῆς πού τά νοίκιαζε σέ τρίτους. 'Επίσης μέσα στήν ἔκταση α ὑπῆρχαν ἄγροί καθαρῆς ἰδιοκτησίας τρίτων συνολικῆς ἐκτάσεως 16 στρέμ. Β) Τεμάχιο 'Ιερᾶς Μονῆς Κάτω Παναγιᾶς α) ἄγροί πού καλλιεργοῦνταν μπασταινουχικά 1.027 στρέμ. β) βοσκότοπος 4.400 στρέμ. (ἀπό τά ὅποια τά 1.000 στρέμ. μέσα στά διοικητικά ὄρια τοῦ Δήμου 'Αρταίων γ) δρόμοι κλπ. 35 στρέμ. (μέσα στήν ἔκταση α ὑπῆρχαν 1.040 ἐλαιόδενδρα ἰδιοκτησίας τῆς Μονῆς πού νοικιάζονταν σέ τρίτους. Γ) Τεμάχιο Ζωῆς Μοριζάνη (περιοχή Κάτω-Καραμούτσου) α) θαμνώδη ἔκταση 1.950 στρέμ. β) ἄγροί πού καλλιεργοῦνταν μπασταινουχικά 167 στρέμ. γ) ἄγροί πού μποροῦσαν νά καλλιεργηθοῦν 167 στρέμ. δ) δρόμοι κλπ. 30 στρέμ. (μέσα στίς ἐκτάσεις α καί β ὑπῆρχαν 1.200 ἐλαιόδενδρα ἰδιοκτησίας τῆς ἐξουσιαστρίας πού νοικιάζονταν σέ τρίτους. 'Επίσης στήν ἔκταση α παρεμβάλλεται ἄγρός καθαρῆς ἰδιοκτησίας 10 στρεμ.). Δ) Τεμάχιο Γεωργίου Κόκα κλπ. (περιοχή "Ανω Καραμούτσου) α) ἄγροί αὐτοκαλλιεργούμενοι 215 στρέμ. β) συκιοτόπια 30 στρέμ. γ) ἄγροί πού μπορεῖ νά καλλιεργηθοῦν 80 στρέμ. δ) κισλάς 3.000 στρέμ. ε) δρόμοι κλπ. 120 στρέμ. Ε) Τεμάχιο 'Ιεροῦ Ναοῦ 'Αγίου Γεωργίου Πέτα α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 104 στρέμ. β) ἀμπέλια 36 στρέμ. γ) ἄγροί πού μπορεῖ νά καλλιεργηθοῦν 8 στρέμ. ΣΤ) Τεμάχιο 'Ιερᾶς Μητρόπολης "Αρτας α) λιοτόπι 11 στρέμ. β) ἄγροί καλλιεργούμενοι 102 στρέμ. Ζ) Μετόχι 'Ιερᾶς Μονῆς Γρηγορίου 'Αγίου "Ορους (οἱ "Αγιοι 'Ανάργυροι) ἄγρός καλλιεργούμενος 17 στρέμ. Η) Τεμάχιο 'Ιερᾶς Μονῆς Μερκόβου Τρικάλων α) λιοτόπι 19 στρέμ. β) ἄγροί καλλιεργούμενοι 15 στρέμ. Θ) 'Ιερά Μονή Ροβέλιστας 40 ἐλαιόδενδρα μέσα σέ ἄγρό 4.500 στρεμ. Ι) 'Ιερά Μονή Μελατῶν α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 17 στρεμ. β) 25 ἐλαιόδενδρα μέσα σέ ἄγρό 4.500 στρέμ. ΙΑ) 'Ιερά Μονή Βησσαρίωνος Τρικάλων ἄγροί καλλιεργούμενοι 17 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (λείπουν ἀκριβῆ στοιχεῖα).

39. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΠΕΤΡΑΣ - ΡΟΥΜΠΑ ΠΡΕΒΕΖΑΣ.

ΕΒΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Πέτρας 3/4 Ρασούλ Θωμᾶ Τάκας, 1/3 Χουσεῖν Κουνέζος β) Ρουμπά, Γιαγιά Κοκαλιάρης, Μπεμπρή Μπέης, 'Αναστάσιος Κωλέτσης.

ΕΚΤΑΣΗ Α) 'Ακρόκτημα Πέτρας α) ἄγροί καλλιεργούμενοι 826 στρέμ. β) μουσιάς 298 στρέμ. γ) ἄγροί καλλιεργούμενοι στήν θέση Βαλατάκι 400 στρεμ. δ) συνοικισμός κλπ. 157 στρέμ. ε) ἔκταση δασώδης 310 στρέμ. στ) Λιβᾶρι «Κοντζιά» 966 στρέμ. ζ) ἔκταση Μονῆς χωριοῦ 3 στρεμ. η) ἄγροί καλλιεργούμενοι Μονῆς χωριοῦ 32 στρεμ.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) σᾶρι 250 στρέμ. × 100 ὄκ. = 25.000 ὄκ. β) βρώμη 250 στρέμ. γ) καλαμπόκι 184 στρέμ. × 110 ὄκ. = 22.400 ὄκ.

Β) 'Αγρόκτημα Ρουμπᾶ.

ΕΚΤΑΣΗ 1) Τεμάχιο Γιαγιά Κοκαλιάρη α) ἄγροί καλλιεργούμενοι καί σέ ἄγρανάπαυση 434.500 στρέμ. β) δάσος 600 στρέμ. 2) Τεμάχιο Μπεμπρή Μπέη α) ἄγροί καλλιεργούμενοι καί σέ ἄγρανάπαυση 306 στρέμ. β) βοσκή 100 στρέμ. γ) δάσος 300 στρέμ. 3) Τεμάχιο 'Αναστασίου Κωλέτσου βοσκήσιμη ἔκταση πού μπορεῖ νά καλλιεργηθεῖ 1.466,500 στρέμ. ('Η ἔκταση αὐτή χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν χειμερινή βοσκή τῶν ποιμνίων τοῦ ἐξουσιαστῆ, νοικιάζονταν ἀπό αὐτόν σέ διαφόρους ποιμένας γιά τήν θερινή περίοδο.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική καί στά δύο τὰ άγροκτήματα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (μόνο τεμαχίου Γιαγιά Κοκαλιάρη, γιά τὰ ύπόλοιπα δέν ύπάρχουν στοιχειά) α) στάρι 120 στρέμ. × 100 όκ. = 12.000 όκ. β) βρώμη 130 στρέμ. × 110 όκ. = 14.300 όκ. γ) καλαμπόκι 184 στρέμ. × 110 όκ. = 20.240 όκ.

40. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΠΛΑΚΑΣ ΑΛΗΜΠΙΕΗ ΑΡΤΑΣ.

Σημείωση: Τό άγρόκτημα αυτό είναι μικρής έκτασης γιατί τό κυρίως άγρόκτημα Άλήμπη ήταν έθνικό κτήμα (ίμπλιάκιο) γιά τό όποιο δέν ύπάρχουν στοιχειά. ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Τουρκικό Δημόσιο.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 116 στρέμ. β) βοσκότοπος 184 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (λείπουν στοιχειά).

41. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΠΛΗΣΣΙΩΝ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Έλένη Καποδίστρια β) Μονή Ροδιās γ) Ίερός Ναός Άγίου Δημητρίου Πλησσιών.

ΕΚΤΑΣΗ Α) Τεμάχιο Έλένης Καποδίστρια α) άγροί καλλιεργούμενοι 1.523,045 στρέμ. β) συνοικισμός 230,288 στρέμ. γ) λειβάδια 435,400 στρέμ. δ) δάσος βαλτώδες 440,477 στρέμ. ε) δάσος 93,515 στρέμ. στ) αλλαγάδες 13,500 στρέμ. ζ) δρόμοι 53,905 στρέμ. η) χαντάκια 18,950 στρέμ. θ) χέρσο 5.460 στρέμ. Β) Τεμάχιο Μονής Ροιδιάς α) άγροί καλλιεργούμενοι 320 στρέμ. β) λειβάδια 63,240 στρέμ. γ) χέρσο 4,580 στρέμ. Γ) Τεμάχιο Άγίου Δημητρίου Πλησσιών α) άγροί καλλιεργούμενοι 320 στρέμ. β) δρόμοι 4,015 στρέμ. γ) Έκκλησία Νεκροταφείου 4,708 στρέμ. Δ) Μικροϊδιοκτήτες α) Ήλία Πολίτη άγρός καλλιεργούμενος 37,025 στρέμ. β) Ριζά Μουρτζιά άγρός καλλιεργούμενος 17,130 στρέμ. γ) Φείμη Καϊμακάμη άγρός καλλιεργούμενος 14,430 στρέμ. δ) Σ. Σερέτη κοφτολείβαδο 55,155 στρέμ. ε) Ίερός Ναός Άγίας Τριάδας 35,255 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (τεμαχίου Έλένης Καποδίστρια) α) καλαμπόκι 853 στρέμ. × 110 όκ. = 93.830 όκ. β) στάρι 421 στρέμ. × 80 όκ. = 33.680 όκ. γ) βρώμη 427 στρέμ. × 90 όκ. = 38.430 όκ.

42. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΡΑΧΗΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Έσμέτ Ζουλφικέρ.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 5.084,460 στρέμ. β) κοφτολείβαδο 70,635 στρέμ. γ) χέρσα 183,120 στρέμ. δ) λειβάδια 1.716,985 στρέμ. ε) ρέμματα 53 στρέμ. στ) έλη 2.478,670 στρέμ. ζ) βοϊδολείβαδο 632,750 στρέμ. η) συνοικισμός 1.429,120 στρέμ. θ) άγρός καλλιεργούμενος Ίερού Ναού Άγίου Γεωργίου 55 στρέμ. ι) άγρός καλλιεργούμενος Μονής Προφ. Ήλία 30 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 3.000 στρέμ. × 100 όκ. = 300.000 όκ. β) βρώμη 2.000 στρέμ. × 100 όκ. = 200.000 όκ. γ) στάρι 800 στρέμ. × 70 όκ. = 56.000 όκ.

43. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΡΟΚΚΑΣ - ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΑ ΒΑΚΟΥΦΙΚΑ ΑΡΤΑΣ.

Σημείωση: Τό τσιφλίκι Ρόκκας είναι μικρής έκτάσεως γιατί τό μεγαλύτερο μέρος του άγροκτήματος ήταν Έθνικό κτήμα (Ίμπλιάκιο) γιά τό όποιο δέν ύπάρχουν στοιχειά.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Όθωμανικό τέμενος Ίμαρέτ β) Ίερός Ναός Άγίου Νικολάου γ) τουρκικό δημόσιο.

1. Όθωμανικό τέμενος Ίμαρέτ. ΕΚΤΑΣΗ άγροί καλλιεργούμενοι 160 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα. ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι ποτιστικό 77

στρέμ. \times 300 όκ. = 23.100 όκ. β) καλαμπόκι ξερικό 83 στρέμ. \times 150 όκ. = 12.450.

II. Ίερός Ναός Αγίου Νικολάου Ρόκκας, ΕΚΤΑΣΗ άγροί καλλιεργούμενοι 195 στρέμ. ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ Κολληγητική. ΠΑΡΑΓΩΓΗ καλαμπόκι ξερικό 150 στρέμ. \times 150 όκ. = 22.500 όκ.

III. Τουρκικό δημόσιο Κοφτολείβαδο Ντζίζι περιεκτικότητας 230 προβάτων.

44. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΣΕΛΛΑΔΩΝ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Πύρρος Καραπάνος β) Ίερά Μονή Θεοτοκιού Άρτας.

ΕΚΤΑΣΗ Α) Τεμάχιο Πύρρου Καραπάνου α) άγροί καλλιεργούμενοι 2.163,500 στρέμ. β) βοσκήσιμη έκταση 1.400 στρέμ. γ) θαμνώδης έκταση 1.400 στρέμ. δ) κισλάς 900 στρέμ. ε) δρόμοι, χαντάκια 430 στρέμ. στ) συνοικισμός 150 στρέμ. ζ) βοϊδολείβαδο 55 στρέμ. Β) Τεμάχιο Ίεράς Μονής Θεοτοκιού α) άγροί καλλιεργούμενοι 241 στρέμ. β) λιοτόπι 25 στρέμ. Γ) Τεμάχιο Μονής Κάτω Παναγιας Άρτας άγροί καλλιεργούμενοι 23 στρέμ. Δ) Ήκκλησία χωριού Σελλάδων άγροί καλλιεργούμενοι 77 στρέμ. Ε) Μικροϊδιοκτησίες κατοίκων Κομποτίου άγροί καλλιεργούμενοι 391 στρέμ. ΣΤ) Μικροϊδιοκτησίες κατοίκων Σελλάδων άγροί καλλιεργούμενοι 428 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα (περίοικοι μπασταινοϋχοι 8).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) σάρι 540 στρέμ. \times 70 όκ. = 37.800 όκ. β) βρώμη 350 στρέμ. \times 90 όκ. = 31.500 όκ. γ) καλαμπόκι 771 στρέμ. \times 95 όκ. = 73.245 όκ. δ) σίκαλη 71 στρέμ. \times 70 όκ. = 4.970 όκ. ε) καπνός 190 στρέμ. \times 60 όκ. = 11.400 όκ. στ) ελαιόδενδρα 207 δένδρα \times 25 όκ. = 5.175 όκ. έλιές ζ) άμπελώνες 141 στρέμ. \times 70 όκ. = 9.870 όκ.

45. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΣΤΡΟΓΓΥΛΗΣ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ Άγνωστος.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 270 στρέμ. β) μουσιάς 400 στρέμ. γ) βοϊδολείβαδο 50 στρέμ. δ) δασική έκταση 1.600 στρέμ. ε) βοσκήσιμη όρεινή έκταση 2.300 στρέμ. στ) βαλτώδης έκταση 3.000 στρέμ. ζ) συνοικισμός, δρόμοι, χαντάκια 240 στρέμ. η) κισλάς 150 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) σάρι 70 στρέμ. \times 80 όκ. = 5.600 όκ. β) βρώμη 70 στρέμ. \times 90 όκ. = 6.300 όκ. γ) καλαμπόκι ξερικό 138 στρέμ. \times 100 όκ. = 13.000 όκ. (Ή έξουσιαστής νοίκιαζε την βοσκήσιμη όρεινή έκταση σε τρίτους).

46. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΣΥΚΙΩΝ ΑΡΤΑΣ.

Σημείωση: Τό υπόλοιπο άγρόκτημα είναι έθνικό κτήμα για τό όποιο δέν υπάρχουν στοιχεία.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΗΣ: Πύρρος Καραπάνος.

ΕΚΤΑΣΗ α) συνοικισμός 195 στρέμ. β) άλίπεδα 500 στρέμ. γ) άγροί καλλιεργούμενοι 3.295 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική (ύπάρχουν 26 μπασταινοϋχοι).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 650 στρέμ. \times 120 όκ. = 78.000 όκ. β) σάρι 200 στρέμ. \times 100 όκ. = 20.000 όκ. γ) κριθάρι 150 στρέμ. \times 100 όκ. = 15.000 όκ. δ) βρώμη 200 στρέμ. \times 110 όκ. = 22.000 όκ. ε) σίκαλη 100 στρέμ. \times 100 όκ. = 10.000 (Γεώμορο 22%).

47. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΣΦΕΛΕΝΙΚΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) κληρονόμοι Λιολιομάνη β) κληρονόμοι Λιάμπεη.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 625 στρέμ. β) πεδινή έκταση 406 στρέμ. από τά όποια τά 200 στρέμ. καλλιεργούνται γ) δάση 3.796 στρέμ. δ) όρεινός βοσκότοπος 5.375 στρέμ. ε) συνοικισμός στ) άγροί καλλιεργούμενοι τών Ίερών Ναών Αγίας Παρασκευής και Αγίου Νικολάου 30 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.
ΠΑΡΑΓΩΓΗ (δέν υπάρχουν στοιχεία).

48. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΤΣΑΓΚΑΡΟΠΟΥΛΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Κωνσταντίνος Βλάχος β) Κωνσταντίνος Σούρλας γ) Γεωργίου Δευτερίδου.

ΕΚΤΑΣΗ α) άγροί καλλιεργούμενοι 792 στρέμ. β) άγροί πού μπορεί νά καλλιεργηθούν 800 στρέμ. γ) βοσκήσιμη έκταση 3.048 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι ποτιστικό 310 στρέμ. × 140 όκ. = 43.700 όκ. β) καλαμπόκι ξερικό 78 στρέμ. × 80 όκ. = 6.240 όκ. γ) σάρι 50 στρέμ. × 75 όκ. = 3.750 δ) κριθάρι 53 στρέμ. × 70 όκ. = 3.710 όκ. ε) σίκαλη 52.500 στρέμ. × 70 όκ. = 3.675 στρέμ.

49. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΧΑΛΚΙΑΔΩΝ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ Ριζά Μουρτεζά καί 'Αλέξανδρος Γκίνος, Σαδέκ 'Ιμπραΐμ 'Ιερός Ναός 'Αγίου Κωνσταντίνου Χαλκιάδων.

ΕΚΤΑΣΗ Α) Τεμάχιο Ριζά Μουρτεζά καί 'Αλεξάνδρου Γκίνου α) άγροί καλλιεργούμενοι 2.527,612 στρέμ. β) λειβάδια 180,543 στρέμ. γ) δρόμοι 165,886 στρέμ. δ) αύλακια 9,135 στρέμ. ε) συνοικισμός καί λιοτόποι 572,524 στρέμ. Β) Τεμάχιο Σαδίκ 'Ιμπραΐμ α) άγροί καλλιεργούμενοι 285,029 στρέμ. β) λειβάδια 37,258 στρέμ.

Γ) Τεμάχιο 'Ιεροῦ Ναοῦ 'Αγίου Κωνσταντίνου α) άγροί καλλιεργούμενοι 176,219 στρέμ. β) λειβάδι 28,863 στρέμ. γ) έξωχώραφα 14,210 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Μπασταινουχικό σύστημα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ α) καλαμπόκι 1.500 στρέμ. × 150 όκ. = 228.000 όκ. β) σάρι 700 στρέμ. × 100 όκ. = 70.000 όκ. γ) βρώμη 803 στρέμ. × 140 όκ. = 112.420 όκ.

50. ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΧΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΑΡΤΑΣ.

ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΕΣ α) Σαθήκ Πασσάς β) Χουσεΐν Μπέης γ) Φουάτ Μπέης.

ΕΚΤΑΣΗ Α) Τεμάχιο Σαδίκ Πασσά α) άγροί καλλιεργούμενοι 3.920,090 στρέμ. β) λειβάδια 146,032 στρέμ. γ) χέρσα 8 στρέμ. δ) συνοικισμός 27,341 στρέμ. ε) έλη 40,296 στρέμ. Β) Τεμάχιο Χουσεΐν Μπέη - Φουάτ Μπέη κήπος 17,274 στρέμ. Γ) Τεμάχιο 'Ιεροῦ Ναοῦ Παναγιάς άγρός καλλιεργούμενος 3,004 στρέμ.

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΕΣΗ: Κολληγητική.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ (λείπουν στοιχεία).

Σημείωση: Σέ όσα από τά παραπάνω άγροκτήματα (τσιφλίκια) δέν αναφέρεται τό ποσοστό τής παραγωγής πού καταβάλλονταν από τόν καλλιεργητή στόν έξουσιαστή (τσιφλικᾶ) δηλαδή τό γεώμορο αυτό καθορίζονταν ενιαία γιά όλα τά άγροκτήματα είτε καλλιεργούνταν μπασταινουχικά είτε κολληγητικά ως άκολούθως. 'Από τό συνολικό ποσό τής παραγωγής άφαιρούνταν ό υπέρ τοῦ δημοσίου φόρος 12,50% καί από τό υπόλοιπο τό 1/3 έπαιρνε ό έξουσιαστής (τσιφλικᾶς) ως γεώμορο, τά 2/3 δέ έμεναν στόν καλλιεργητή, τόν όποϊον βαρύναν τά έξοδα καλλιέργειας (έκτός από τή συντήρηση τῶν τάφρων καί χανδακιῶν καί τήν άμοιβή τοῦ ὕδρονομέα καί άγροφύλακα), όπως καί ό σπόρος.

ΤΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

ΣΑΠΦΩ Κ. ΒΑΡΔΙΑ

Προλογικό Σημείωμα

Ἐκ τῆν ἐποχῆ πού ἡ Ἄρτα ἦταν πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου· σώζονται πολλά μνημεῖα γιά τά ὁποῖα ἡ πόλη εἶναι κυρίως γνωστή ὅπως τό κάστρο τοῦ Μιχαῆλ Ἄγγελου Δούκα Κομνηνοῦ,¹ ἡ Παρηγορίτισσα,² ἡ Ἁγία Θεοδώρα,³ ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς ἀγορᾶς,⁴ ὁ Ἅγιος Βασίλειος κοντά στήν γέφυρα,⁵ ἡ μονή τῶν Βλαχερνῶν,⁶ ἡ μονή τῆς Κάτω Παναγιάς,⁷ ὁ Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσιούρη,⁸ ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ροδιάς,⁹ ὁ ναός τῆς Παναγίας Κορακονησίας,¹⁰ καί ἀργότερα, κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ πόλη δέν παύει νά εἶναι κέντρο γραμμάτων καί ἐμπορίου.

Ἐκ αὐτῆ τῆν ἐποχῆ σώζονται ναοί, ὅπως ὁποῖοτε κατώτεροι ὄχι μόνο σέ ἀριθμό, ἀλλά σέ μεγαλοπρέπεια καί καλλιτεχνική ἐμφάνιση ἀπό τοὺς προηγούμενους. Τά Μεταβυζαντινά αὐτά μνημεῖα εἶναι διασκορπισμένα σέ διάφορα σημεῖα τῆς πόλης.

Σήμερα ἀπό τά ὀκτώ πού ὑπάρχουν, μόνο δύο (ὁ ναός τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος καί ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Μάρκου) διατηροῦν τά μορφολογικά χαρακτηριστικά τῆς τέχνης τῆς Μεταβυζαντινῆς περιόδου. Οἱ ὑπόλοιποι ναοί (Ἅγιος

1. Ἄν. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε. (Ἄρχειο Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος) 2 (1936), 150-160.

2. Σ. Ξενοπούλου «Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ Ἄρτης καί Πρεβέζης» Ἀθήνα 1884, 145-149. Ἄν. Ὁρλάνδου «Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης» Ἀθήνα 1963.

3. Σ. Ξενοπούλου, «Δοκίμιον», 139. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 88-104.

4. Σ. Ξενοπούλου, «Δοκίμιον», 139. Λαμπάκη Δ.Χ.Α.Ε. (Δελτίο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας) Γ' (1903), 85. Millet «L' école grecque dans l' architecture Byzantine» Παρίσι 1916, 204, 210, 215, 260. Diehl «Manuel d'art Byzantin (1925-26)», 452, 754, 781-782. Στ. Ξενοπούλου, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. σπουδῶν ΣΤ' 387-397. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε. 115-130.

5. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 148-150. Π. Βοκοτόπουλου «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρο ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος», Θεσσαλονίκη 1975, 45-50.

6. Σ. Ξενοπούλου «Δοκίμιον», 158-159. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 3-50. Π. Βοκοτόπουλου «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ», 20-29.

7. Σ. Ξενοπούλου «Δοκίμιον», 152-155. Λαμπάκη Δ.Χ.Α.Ε. (1903), 89-92. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 150-160.

8. Σ. Ξενοπούλου «Δοκίμιον», 369. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 57-69. Π. Βοκοτόπουλου «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ», 112.

9. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 131-147.

10. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., (1969) 3-56. Π. Βοκοτόπουλου «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ», 109.

Γεώργιος του Μπατζή, Κασσωπίτρα, Ἅγια Παρασκευή καὶ ὁ Ἅγιος Μερκούριος ἢ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου), ἔχουν δεχθεῖ ἀνακαινίσεις ἢ ἀκόμα ἔχουν χτισθεῖ ἐκ νέου, ὅπως ὁ ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς, πάνω ἀκριβῶς στὰ ἔρειπια τῶν παλαιότερων, διατηρώντας συνήθως καὶ κάποιο στοιχεῖο ἀπὸ αὐτά.

Οἱ μοναδικές γραπτές μαρτυρίες πού υπάρχουν γι' αὐτά τὰ μνημεῖα, εἶναι οἱ σημειώσεις τοῦ Ἄν. Ὀρλάνδου,¹¹ ὅταν ἐπισκέφθηκε αὐτοὺς τοὺς χώρους τὸ 1936 καὶ βρῆκε τοὺς περισσότερους ναοὺς ἐρειπωμένους, καὶ ἀπὸ πῶς παλιά ἀκόμη τὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Ἄρτας Σεραφεῖμ Ξενόπουλου.¹² Ὁ Ὀρλάνδος μετέγραψε τὶς ἐπιγραφές καὶ περιέγραψε τοὺς ναοὺς κυρίως ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη. Στὸ ἔργο τοῦ Σεραφεῖμ Ξενόπουλου ἔγιναν συμπληρώσεις ἀπὸ τὸν ἀρτινὸ δικηγόρο-ἱστορικὸ Γ. Τσούτσινο καὶ ξανακυκλοφόρησε ἔτσι, ἐμπλουτισμένο μὲ νέα στοιχεῖα, τὸ 1962 καὶ μὲ παρόμοιο τίτλο.¹³

Ἐχοντας ὡς βάση αὐτά τὰ δύο βιβλία μπορεῖ νὰ προσεγγίσει κανεὶς τὰ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς πόλης καὶ μελετώντας τὰ στοιχεῖα πού διασώζουν ἀπὸ τὸ παρελθόν, νὰ ἐκτιμήσει συγκριτικὰ τὴν εἰκόνα πού παρουσιάζουν σήμερα μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων καὶ τὴ διάθεση τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἀνακαίνιση, πού, ὅπως ἀποδεικνύεται στὴν περίπτωση τῶν περισσότερων, ὑπερίσχυσε τῆς ἀνάγκης γιὰ συντήρηση αὐτῶν τῶν μνημείων.

Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐργασία δέν ἔχει σκοπὸ νὰ ἐξαντλήσει τὸ θέμα, ἀλλὰ νὰ δώσει ἕναν πρῶτο περιεκτικὸ κατάλογο τῶν Μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἄρτας, γιατί ὅσο περνάει ὁ καιρὸς, τόσο καὶ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ ἐξαφανίζονται.

1. Ναός Ἁγίου Μάρκου

Βρίσκεται στ' ἀνατολικά τῆς πόλεως, στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ Σκουφᾶ. Πρόκειται γιὰ μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική, μὲ διαστάσεις 10,60×5,75μ., πού ἀπολήγει ἀνατολικά στὴν ἡμιεξάγωνη ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. (εἰκ. 1)

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς, σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ Σεραφεῖμ Ξενόπουλου,¹⁴ πυρπολήθηκε τὸ 1692 καὶ ξαναχτίστηκε τὸ 1770 ἐπὶ Μητροπολίτου Ἰακώβου, μὲ ἔξοδα τοῦ ἱερέως Στασινοῦ ἀπὸ τὸ χωριὸ Χαλκιάδες. Οἱ πηγές τῆς πληροφορίας ὅμως εἶναι ἀνεξακριβώτες. Ἐσωτερικά στὸν ναό, πάνω ἀπὸ τὴν θύρα στὸν βόρειο τοῖχο ὑπάρχει ἐπιγραφή (εἰκ. 2) μὲ τὴν χρονολογία αψπς´=1786.

« Ἱστορήθει ὁ Θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων Χρηστιανῶν καὶ ἐνορητῶν τοῦ ἁγίου οἴκου τοῦτου ἀρχιερατεῦντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου (Μακαρίου¹⁵ ἐφημερεύοντος) δέ τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερέσιν παπᾶ κυρ Στασινοῦ¹⁶ τοῦ καὶ συνδρομητοῦ καὶ ἐπιστάτου. αψπς´ ἐν μηνί Ἰουνίου ιε´ ».

11. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 172-179.

12. Σ. Ξενόπουλου «Δοκίμιον», 1884.

13. Σ. Ξενόπουλου «Δοκίμιον ἱστορικῆς τινὸς περιλήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης» (συμπλ. Γ. Τσούτσινος), Ἄρτα 1962.

14. Σ. Ξενόπουλου «Δοκίμιον», 142.

15. Ἄν. Ὀρλάνδου «Χριστιανικὴ καὶ θρησκευτικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια» ἄρθρο Ἄρτα, Β', 116.

16. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 175, σημ. 1.

¹⁷ Ο ναός ήταν μετόχι τῆς μονῆς Μελατών.

Ἔχει δύο εισόδους: μία στὸν βόρειο τοῖχο καὶ μία στὸν δυτικό.

Ἡ τελευταία σήμερα παραμένει πάντα κλειστή. Εἶναι ἀψιδωτή, ξύλινη, μονόφυλλη μέ ἔνθετο, ἐπίσης ξύλινο, σταυρό. Ἀψιδωτή καὶ μέ ἔνθετη διακόσμηση σταυροῦ εἶναι καὶ ἡ θύρα στὸν βόρειο τοῖχο. Στὸ ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς εισόδου ὑπάρχει τοξωτή κόγχη μέ ζωγραφικὴ ἀπεικόνιση τοῦ Ἁγίου Μάρκου (εἰκ. 3) καὶ κάτω ἀκριβῶς σημειώνεται ἡ ἐπιγραφή:

«Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου».

Σχετικὰ μέ τίς τοιχογραφίες στὸ ἐξωτερικό τοῦ ναοῦ ἰσχύουν καὶ σήμερα, ὅσα εἶχε σημειώσει ὁ Ὁρλάνδος τὸ 1936.¹⁸

«Αἱ ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου τοιχογραφίαι ἔχουσιν ἀποπλυθῆ τόσον, ὥστε νὰ διακρίνονται τὰ τῶνάματά των δηλ. οἱ βελονίες τοῦ σχεδίου των».

Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τὰ τμήματα ἀριστερά καὶ δεξιὰ ἐξωτερικά τῆς δυτικῆς εισόδου. Ἐδῶ διακρίνονται κάπως ἡ Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος καὶ ὁ Παντοκράτορας στὰ ἀριστερά ὁ Χριστός, ὁ Φτερωτός Πρόδρομος καὶ ὁ Ἅγιος Μάρκος δεξιὰ. (εἰκ. 4)

Ἐσωτερικά στὸν Ἅγιο Μάρκο διατηροῦνται τοιχογραφίες διατεταγμένες, ὅπως συνήθως στοὺς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας.

Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ διακρίνονται ἡ Πλατυτέρα (εἰκ. 5) καὶ πῶ χαμηλά οἱ συλλειτουργοῦντες ἄγιοι: Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόθεος, Γρηγόριος, Βασίλειος, Ἰωάννης, Νικόλαος. Ἐνδιάμεσα ὑπάρχει ἡ παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων (Μετάληψη-Μετάδοση).

Οἱ μορφές εἶναι ὁλόσωμες, σέ μικρὴ κλίμακα καὶ ἔρχονται ἀνά ἕξη σέ δύο ἡμιχόρια πρὸς τὸν Χριστὸ πού εἰκονίζεται 2 φορές, ὄρθιος καὶ ὄχι κάτω ἀπὸ κουβούκλιο (εἰκ. 6-7).

Στὸν κυρίως ναὸ ἡ διακόσμηση εἶναι διατεταγμένη σέ ζῶνες. Στὴν ἐπάνω ζώνη θεομητορικὲς καὶ Χριστολογικὲς σκηνές πού ἐπικεντρώνονται στὴν παράσταση τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου πᾶνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς εισόδου (εἰκ. 8). Ἀκολουθεῖ ἡ ζώνη τῶν στηθαρίων (εἰκ. 9) καὶ χαμηλότερα εἰκονογραφοῦνται ὁλόσωμες μορφές ἁγίων καὶ φέρουν ἕξεργα γύφωνα φωτοστέφανα διακοσμημένα μέ ρόδακες. Κάτι ἀνάλογο συναντᾶμε καὶ στὸ μοναστήρι τῆς Κάτω Παναγιάς.

Τὸ τέμπλο ἔχει προστεθεῖ στὰ νεώτερα χρόνια καὶ δεν παρουσιάζει κάτι τὸ ἰδιαίτερο. Εἶναι ξύλινο μέ διαστάσεις 2,82×4,84μ. Στοιλίζεται μέ πέντε εἰκόνες, τρεῖς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἐνυπόγραφες τῆς Παναγίας ὡς Μητρός Θεοῦ μέ τὴν ὑπογραφή: «*Ἡ εἰκὼν αὐτῆ τῆς Θεομήτορος ἀφιερῶται ὑπὸ Φρόσως Χριστοῦ Μιχάλη ἐν ἔτει 1913 ἔργον Χερουβεῖμ Ἀννίνου Ἱεροδιακόνου*», τοῦ Προδρόμου «*Ἀφιέρωμα Σάββης Σ. Σάβρα ἐκ Πρεβέζης ἔργον Χερουβ. Ἀννίνου Ἱεροδιακόνου*», μία πολὺ νεώτερη τοῦ Εὐαγγελιστῆ Μάρκου καὶ μία εἰκόνα τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν (ὁλόσωμες

17. Σ. Ξενόπουλου «Δοκίμιον», 142-143. Ἡ Μονὴ τῶν Μελατῶν, πού βρίσκεται στὸ ὁμώνυμο χωριὸ Μελάτες τῆς περιοχῆς Ἄρτας, εἶναι ἀφιερωμένη στὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου. Πρόκειται γιὰ μνημεῖο πού ἡ ἀρχικὴ του κτίση τοποθετεῖται στὴν Βυζαντινὴ περίοδο. Δέν εἶναι γνωστὸ πότε πρωτοχτίστηκε καὶ ἀπὸ ποιόν. Εἶχε δύο παρεκκλήσια-μετόχια στὴν Ἄρτα τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. Στὰ 1797 χτιστικὲ νέα μονὴ στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαιότερης ἀπὸ τὸν ὄπλαρχηγὸ Κωνσταντῖνο Πούλη. Δέχτηκε καταστροφές κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Τὸ 1842 περιτελιχίστηκε καὶ ἔτσι εἶχε κάποια ἀσφάλεια πού τῆς ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ αὐξηθεῖ καὶ νὰ πλουτίσει. Ἡ μονὴ ὑπάρχει καὶ σήμερα.

18. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 175.

μορφές) σέ μουσαμά χωρίς ύπογραφή (είκ. 10).

Τό δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι στρωμένο μέ ἀκανόνιστα τοποθετημένες πλάκες.

2. Ναός Ἁγίας Παρασκευῆς

Πρόκειται γιά μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική στά νότια τοῦ κάστρου τῆς πόλης μέ διαστάσεις 8×5,10μ. (είκ. 11).

Ἡ ναός εἶναι ἀνακαινισμένος. Ἀπό τό ἀρχικό κτίσμα διατηρεῖται μόνο ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ μέ τοιχογραφίες. Ὁ ὑπόλοιπος ναός εἶναι ἀσβεστωμένος καί δέν διακρίνονται οἱ τοιχογραφίες τοῦ 18 αἰ. πού ἀναφέρει ὁ Ὁρλάνδος.¹⁹

Σύμφωνα μέ πληροφορίες του, στό ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς εἰσόδου καί κάτω ἀπό τήν τοιχογραφία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου ὑπῆρχε ἡ ἐξῆς μισοσβησμένη ἐπιγραφή:

« Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καί πάνσεπτος οὗτος ναός τῆς (ἁγίας ἐνδόξου καί πανευφήμου ὀσιομάρτυρος Παρασκευῆς) παρά τοῦ εὐσεβεστάτου ἐν ἱερεῦσιν (καί ἡγουμένου τῆς μονῆς Βλαχιόρενας Ἀνανίου²⁰ ἀρχιερατεύοντος (τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἄρτης κυρίου Ἰακώβου)».

Ἡ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἡγουμένου Ἀνανία, στάθηκε γιά τόν Ὁρλάνδο τό στοιχεῖο χρονολόγησης τῶν τοιχογραφιῶν στό 18ο αἰ.

Στό τεταρτοσφαῖριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀποδίδεται ἡ Παναγία στόν τύπο τῆς Πλατυτέρας (είκ. 12) καί κάτω ἀκριβῶς οἱ συλλειτουργοῦντες Ἅγιοι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἰακώβος ὁ Ἀδελφόθεος (είκ. 13). Στήν κόγχη τῆς Πρόθεσης ὑπάρχει ἡ παράσταση τῆς Ἀποκαθήλωσης (Ἄκρα Ταπείωση), ἐνῶ πάνω ἀπό τήν κόγχη τοῦ Διακονικοῦ μία χαρακτηριστική παράσταση τοῦ Συμεών τοῦ Στυλίτη (είκ. 14).

3. Ναός Ὑπαπαντῆς

Πρόκειται γιά μονόχωρη βασιλική στήν ὁδὸ Νικηφόρου Ἀγγέλου, πολύ κοντά στό κάστρο τῆς πόλης (είκ. 15).

Ἡ ναός ἔχει ἀνακαινισθεῖ πρόσφατα καί ἀσβεστωμένος ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά. Ἀπό τό ἀρχικό κτίσμα διατηρήθηκε μόνο ἡ ἡμιεξάγωνη κόγχη τοῦ ἱεροῦ, πού φέρει δίλοβο παράθυρο καί ὀδοντωτή ταινία. Σήμερα ἔχει καλυφθεῖ ἀπό τά γύρω κτίσματα. Ἡ κόγχη αὐτή ἦταν καί τό μοναδικό κατάλοιπο ἀπό τόν παλαιότερο ναό πού βρῆκε ὁ Ὁρλάνδος στά 1936.²¹ Σχετικά μέ τίς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, εἶχε σημειώσει ὅτι τό πλάτος τοῦ τότε ἦταν 5,65μ. Σήμερα ἔχει μικρότερες διαστάσεις.

Τό τέμπλο εἶναι ξύλινο χωρίς γλυπτή διακόσμηση. Κοσμεῖται μέ δύο ἐνυπώγραφες εἰκόνες. Ἡ μία στά βόρεια τῆς Ὁραίας Πύλης εἰκονίζει τῆ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα καί ἔχει σημειωμένη τήν χρονολογία 1885. Ἡ ἄλλη, νότια, παρουσιάζει τόν Χριστό ἐνθρόνο καί φέρει τήν ἴδια χρονολογία.

4. Ναός Ἁγίου Μερκουρίου ἢ Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου

Πρόκειται γιά τόν σημερινό μητροπολιτικό ναό, πού βρίσκεται στό βόρειο-

19. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 178.

20. Σ. Ξενοπούλου «Δοκίμιον», 159. Ὁ Ἀνανίας ἀναφέρεται ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν τό 1771.

21. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 179.

ανατολικό τμήμα της πόλης, κοντά στον ποταμό "Αραχθο.

Είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που άποληγει ανατολικά σε πολύπλευρη άψίδα ιεροῦ (εἰκ. 16). Δίπλα άκριβώς υπάρχει τό μητροπολιτικό μέγαρο που χτίστηκε τό 1726 (έχει δεχθεῖ άνακαινίσεις) πάνω σε προϋπάρχον έρειπωμένο κτίριο, όπως μαρτυρεῖ επιγραφή²² που εἶναι λαξευμένη σε μαρμαρίνη πλάκα έντοιχισμένη στό υπέρθυρο της εισόδου:

*« Ἀνηγέρθησαν ἐκ θεμελίων οἱ οἴκοι οὗτοι πάντες ἀνώμαλοι καί σεσαθρισμένοι ὄντες τό πρῖν ἐπιστασία καί δαπάνη τοῦ νῦν ἔλεει θείῳ πανιερωτάτου καί ἔλλοιμοτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἄρτης κυρίου κυρίου Ἰωαννικείου ἐν ἔτει σωτηρίῳ αἰκς Ἰουνίου».*²³

Ἐὸ Ὀρλάνδος πιστεύει, ὅτι καί ὁ ναός εἶναι κτισμένος πάνω σε έρείπια άρχαιότερου ναοῦ στηρίζοντας τήν άποψη του στό μαρμαρίνο θύρωμα της βόρειας εισόδου που φέρει κυματοφόρο πλαίσιο συνηθισμένο μέχρι τόν 14ο αἰ.

Ἡ ἔκκλησία ἔγινε μητρόπολη τόν 13ο αἰ., ὅταν δεσπότες ἦταν οἱ Κομνηνοί. Ἐὸ σημερινός ναός εἶναι κτίσμα τοῦ 1800. Ἐχει δύο εισόδους μία στόν δυτικό καί μία στόν βόρειο τοῖχο. Τό ἔσωτερικό χωρίζεται σε τρία κλίτη μέ δύο κιονοστοιχίες, που κάθε μία άποτελεῖται από 5 κίονες. Ἐὸ Ὀρλάνδος άναφέρεται²⁴ σε κάτι που δέν σώζεται σήμερα: *«Τά κλίτη καλύπτονταν μέ ὀριζόντιες ὀροφές στῆς ὀποῖες, μέ τήν βοήθεια πήχων, σχηματίζονται διάφορα γεωμετρικά σχέδια τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου τονισμένα μέ έντονους χρωματισμούς».* Πιθανότατα πρόκειται γιά φατνωματική ραβδωτή ὀροφή μέ χρωματικούς συνδιασμούς, συνηθισμένη σε ἔκκλησίες καί τά άρχοντικά της Ἡπείρου.²⁵

Στήν βόρεια κιονοστοιχία καί συγκεκριμένα μπροστά από τόν τρίτο κίονα ύψώνεται ξύλινος ἄμβωνας μέ άνεστραμμένη πυραμιδοειδή βάση. Ἡ κλίμακα καταλήγει στό βόρειο κλίτος. Τό σχήμα του εἶναι πολυγωνικό καί χωρίζεται σε ὀρθογώνια πλαίσια μέ διακόσμηση από ένθετο λευκό μάρμαρο (εἰκ. 17). Στήν νότια κιονοστοιχία καί μπροστά από τόν δεύτερο κίονα υπάρχει ὁ ξύλινος ἐπισκοπικός θρόνος μέ ἄπλό, άκόσμητο κουβούκλιο, ψηλό έρεισινωτό καί λεπτή διακόσμηση (εἰκ. 18).

Ἰδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει τό ξυλόγλυπτο τέμπλο (εἰκ. 19) τοῦ ναοῦ μέ παραστάσεις ἄμπέλου, άνθέων, πτηνῶν (ένθετα ξυλόγλυπτα). Λεπτοδουλεμένες ξυλόγλυπτες φυλλόσχημες παραστάσεις κοσμοῦν τό δίφυλλο βημόθυρο τοῦ τέμπλου πλασιώνοντας τήν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ της Θεοτόκου (εἰκ. 20). Τό υπέρθυρο της Ὡραίας Πύλης κοσμεῖται μέ παραστάσεις άνθέων καί πτηνῶν. Ἰδια υπέρθυρα φέρουν καί τά δύο παραπόρτια τοῦ τέμπλου μέ τήν ἴδια διακόσμηση. Στό δεξιό παραπόρτι εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα, ὁ Μωυσής καί ὁ άρχάγγελος Ραφαήλ, ἐνῶ πῶ χαμηλά υπάρχει μία ρήση τοῦ Μητροπολίτη Ἄρτης καί Πρεβέζης Σέραφείμ. Στό ἄριστερό παραπόρτι παριστάνονται ὁ Μυστικός Δείπνος καί οἱ

22. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 176.

23. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 176, σημ. 1. Ὑπάρχει μία συνοδική ἐπιστολή τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννου Ἀποκαύκου που άναφέρεται στό ξαναχτίσιμο τοῦ ἐπισκοπεῖου ὕστερα από πλημύρα τοῦ Ἄράχθου, γεγονός που ἐπιβεβαιώνει τήν ύπαρξή του ἤδη κατά τόν 13ο αἰ. (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Βυζαντιδί, Α' 1909, 24).

24. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 176.

25. Ἀνάλογη διακόσμηση συναντᾶμε καί στόν Ἅγιο Νικόλαο Ἀμπελακιώτισσας στήν Αἰτωλοκαρνανία (Ἄθ. Παλιούρα «Βυζαντινή Αἰτωλοκαρνανία», Ἀθήνα 1985, 162.

ἀρχάγγελοι Μιχαήλ καί Γαβριήλ. Οἱ ἀπεικονίσεις αὐτές ἔχουν σημειωμένη τήν χρονολογία 1875.

Πάνω ἀπό τά ἀκόσμητα ξύλινα θωράκια τοῦ τέμπλου εἶναι τοποθετημένες δεσποτικές εἰκόνες τοῦ τέμπλου, χρονολογικά περίπου σύγχρονες μέ τίς ἀπεικονίσεις στά δύο παραπόρτια. Μία ἀπό αὐτές, ἡ εἰκόνα τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου φέρει τήν ἔνδειξη 1870.

Μία διπλή ζώνη ἀμπέλου χωρίζει τίς Δεσποτικές εἰκόνες ἀπό τό Δωδεκάορτο (εἰκ. 19). Οἱ σκηνές τοῦ Δωδεκάορτου ἀποδίδονται σέ τοξωτά πλαίσια πού φέρονται ἀπό τριάντα δύο ξύλινους κιονίσκους. Στά τμήματα τοῦ τέμπλου πού ἀντιστοιχοῦν στά δύο κλίτη τοῦ ναοῦ, ἡ ζώνη τοῦ Δωδεκάορτου δέν φέρει παραστάσεις.

Μία ζώνη ἀνθέων χωρίζει τό Δωδεκάορτο ἀπό τά Ἄποστολικά (εἰκ. 19) καί ἐδῶ οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ ἔνθρονου Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, τοῦ Προδρόμου καί τῶν Ἄποστόλων παριστάνονται σέ παρόμοια τοξωτά πλαίσια.

Στήν κορυφή τοῦ τέμπλου καί ἀκριβῶς στό κέντρο ὑψώνονται τά λυπητερά. Πλαισιώνονται ἀπό δύο ἐπιγραφές σέ ξύλο πού ἡ εἰκόνα τους θυμίζει πάπυρο πού ξετυλίγεται. Δίπλα στήν παράσταση τῆς Παναγίας ποίημα λαϊκότροπο, ἀνάμεσα σέ δύο κεφάλαια Α καί Σ, ἀναφέρει τά ἐξῆς:

*« Ἡ Μήτηρ τό Αἷμα Του τό ρέον θεωρούσα
Ἦν καί ἰδὼν σύν Μαθητή πρὸς αὐτὴν εἶπε: «Γυναί!
Αὐτός ὁ υἱός σου· καί εἰς αὐτόν πλησίον αὐτῆς μεῖνε».*

Κατά παρόμοιο τρόπο δίπλα στήν παράσταση τοῦ Ἰωάννη ἀναγράφονται:

*«Τετέλεσται, τῆς λέξεως τό ὕψος ἔννοεῖτε;
Ὁ Ἰησοῦς ἐκ τοῦ Σταυροῦ τά ἔθνη ἐνθυμεῖται
καί λέγει ἐξετέλεσα καί τόν προορισμόν μου
καί ἐκένωσα ὑπὲρ ὑμῶν πᾶν τό ποτήριον μου».*

Καί τά δύο τετράστιχα φέρουν τήν χρονολογία 1878.

Ἐξωτερικά ὁ ναός φέρει ἐντοιχισμένα μαρμάρινα γλυπτά μεταφερμένα τά πιό πολλά ἀπό τήν μονή τῶν Βλαχερνῶν, πού βρίσκεται στήν ἀπέναντι ὄχθη τοῦ Ἀράχθου. Πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου στόν βόρειο τοῖχο ὑπάρχει ὀρθογώνιο μαρμάρινο γλυπτό μέ παράσταση τριῶν συνεχομένων ὀρθογωνίων πλαισίων, πού φέρουν ἐλικές καί πλαισιώνονται ἀπό ταινία μέ ἐλισσόμενο ἀνθέμιο (εἰκ. 21). Στόν δυτικό τοῖχο βρίσκονται ἐντοιχισμένα ἕνα τεμάχιο ἀπό μαρμάρινο ἄμβωνα μέ διακόσμηση ἄλυσόπλεκτου σταυροῦ (εἰκ. 22) πού πλαισιώνεται ἀπό ρόδακες καί πυροστρόβιλους, καί μία πλάκα μαρμάρινη (εἰκ. 23). Αὐτήν ὁ Ὁρλάνδος²⁶ θεωρεῖ ὡς καλυπτήρια πλάκα σαρκοφάγου πού ἀνήκει στήν μονή τῶν Βλαχερνῶν καί μεταφέρθηκε στό ναό τῆς μητροπόλεως. Ἀπεικονίζεται τό θέμα τριῶν συνεχῶν τόξων, πού εἶναι συνηθισμένη διακόσμηση Βυζαντινῶν σαρκοφάγων. Κάτω ἀπό κάθε τόξο παριστάνονται σταυροί (ὁ μεσαῖος διπλός), ἀπό τίς βάσεις τῶν ὁποίων ξεκινοῦν ἀνακαμπτόμενα φυλλώματα. Στόν νότιο τοῖχο εἶναι ἐντοιχισμένο, στήν ἐπάνω ἀριστερή γωνία, ἕνα πῆλινο κυκλικό πινάκιο (εἰκ. 24) μέ παράσταση τεσσάρων ἡμικυκλίων πού τά ἄκρα τους ὀρίζουν τίς γωνίες ἐνός διπλοῦ τετραγώνου, τό ἐσωτερικό τοῦ ὁποίου φέρει παράσταση ρόδακα.

Ὁ ναός καί τό ἐπισκοπικό μέγαρο περικλείονται ἀπό περίβολο πού φέρει

26. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 36-37.

κινουστήριχο πρόπυλο μέ ἐξέχουσα ξύλινη στέγη. Ἡ διάταξη τοῦ προπύλου εἶναι ἀνάλογη μέ ἐκείνη τῶν ἀρχαίων προπύλων. Φέρει κίονες ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά τοῦ τοίχου πού διαπερνᾶται ἀπό τοξωτή θύρα (εἰκ. 25). Ὁ Ὀρλάνδος²⁷ πιστεύει ὅτι ἡ κατασκευή τοῦ προπύλου ἀνάγεται στόν 17ο αἰ.

5. Ναός Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Μπατζῆ

Πρόκειται γιά μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική μέ διαστάσεις 4,80×12μ. Καταλήγει ἀνατολικά σέ τρίπλευρη ἀψίδα.

Ἦταν μετόχι τῆς μονῆς Ροδιάς²⁸ μέχρι τό 1821. Χτίστηκε, μετά ἀπό θαῦμα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀπό κάποιον ὀθωμανό Μπατζῆ στά 1717.²⁹ Ἀπό τότε μέχρι σήμερα ἔχει ἀνακαινισθεῖ πολλές φορές.

Πάνω ἀπό τήν εἴσοδο, ἐξωτερικά, ὑπάρχει ὀρθογώνια ἐσοχή πού φέρει τήν εἰκόνα τοῦ πάτρωνα τοῦ ναοῦ, Ἁγίου Γεωργίου. Δίπλα καί νοτιότερα ἔχει ἐντοιχιστεῖ νεώτερη μαρμάρινη ἐπιγραφή, ὅπου ἀναγράφεται ἡ χρονολογία τῆς τελευταίας ἀνακαίνισης τοῦ ναοῦ: «*Ἡ ἐπισκευή τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἔργο τῆς Ἐδδοκίας συζύγου Ε. Χαρακλιᾶ 1963*» (εἰκ. 26).

Ὅπως εἶναι ὁ ναός σήμερα δέν παρουσιάζει κανένα ἰδιαίτερο στοιχεῖο ἀπό τήν Μεταβυζαντινὴ περίοδο. Οἱ τοῖχοι ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά εἶναι ἀσβεστωμένοι, ἐνῶ τοιχογραφίες δέν διακρίνονται παρά μόνο ἐλάχιστα στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι πολύ κατεστραμμένες. Ἀπεικονίζεται ἡ Παναγία στόν τύπο τῆς Πλατυτέρας (εἰκ. 27) καί πῶ κάτω οἱ συλλειτουργοῦντες ἄγιοι, ἡ ἀναγνώριση τῶν ὁποίων εἶναι ἀδύνατη (εἰκ. 28).

Ὁ Ὀρλάνδος,³⁰ ὅταν κατά τήν περιόδιό του τό 1936 ἐπισκέφθηκε τήν ἐκκλησία, δέν βρῆκε κάτι τό ἰδιαίτερο, πράγμα πού τό ὑπογραμμίζει ἄλλωστε. Ἡ μόνη διακόσμηση πού διαπίστωσε εἶναι ἕνας μέγας σταυρός, ἐξωτερικά πάνω ἀπό τήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἀπό μαρμάρινους ἀστραγάλους πού πλαισιώνονται ἀπό ἐρυθρούς βησσάλους. Ἡ κόγχη αὐτή μέ τήν διακόσμησή της διατηρεῖται ὡς σήμερα. Ἐπομένως διατηροῦνται τά κατάλοιπα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ στό ἀνατολικό τμήμα.

Τό τέμπλο εἶναι νεώτερο,τσιμεντένιο. Ἀνάμεσα ἀπό τήν Ὠραία Πύλη καί τά παραπόρτια ὑπάρχουν τρεῖς φορητές εἰκόνες τῆς Παναγίας Βρεφοκρατοῦσας, τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου. Ἡ τελευταία φέρει χρονολογία 1860 καί εἶναι ἀνυπόγραφη. Πάνω ἀπό τήν Ὠραία Πύλη ὑπάρχει μικρὴ εἰκόνα τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, ἐνῶ ἀριστερά καί δεξιά της, ἄλλες μικρότερες καί νεώτερες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καί τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα.

Στόν κυρίως ναό σώζεται μία ἐντοιχισμένη εἰκόνα, στόν βόρειο τοῖχο, παραπλεύρως στό σημεῖο συμβολῆς του μέ το τέμπλο. Ἔχει ἐπένδυση μουσαμᾶ πού προσαρμόζεται πάνω σέ ξύλο. Ἀπεικονίζει τοὺς Ἁγίους: Βησσαρίωνα, Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας καί Σπυρίδωνα (εἰκ. 29). Εἶναι ἐνυπόγραφη καί χρονολογημέ-

27. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 177.

28. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 131: Μεγάλη καί καλιὰ μονή τῆς Θεοτόκου, νότια τῆς Ἄρτας, στό τέλος τοῦ κάμπου, ἀνάμεσα στά χωριά Στρογγυλή καί Βιγλα. Εἶχε πολλά κτήματα καί μετόχια.

29. Σ. Ξενοπούλου «Δοκίμιον», 138-139.

30. Ἄν. Ὀρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., 174.

νη: «'Εφημερεύωντος παπᾶ Χρήστο Ἰκονίω Διμόσλου. Διά χειρῶς Μιχαὴλ καὶ Κωζαντί ζωγράφου χιονιαδίτες, 1860, Ἰανουαρίου 17». Ἡ σπουδαιότητα τῆς εἰκόνας εἶναι προφανής, γιατί πρόκειται γιὰ ἔργο ἡπειρωτῶν ζωγράφων³¹ πού ἐργάστηκαν στήν Ἡπειρο, στήν Θεσσαλία καί στήν Δυτική Μακεδονία.

6. Ναός Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος

Εἶναι μικρός ναός, λίγα μέτρα ἀνατολικά τοῦ Βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας. Πρόκειται γιὰ μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική μέ διαστάσεις 5,10×8,72μ. Ἡ τοιχοποιία εἶναι κοινή· ἀπλοὶ λίθοι, χωρίς ἰδιαίτερη ἐπεξεργασία πού συνδέονται μέ ἄφθονο κονίαμα (εἰκ. 30).

Πρὶν ἀπό ἀρκετά χρόνια φαίνεται πῶς ἐγινε κάποια συντήρηση στό ναό. Προστέθηκε ἐξωτερικά λεπτό στρώμα σοβά. Σήμερα ὅμως, ἀπό τήν πρόχειρη αὐτή συντήρηση, σώζεται μόνο ἓνα μικρό τμήμα, πάνω ἀπό τό ἀνώφλι στήν δυτική πλευρά. Ἐδῶ μάλιστα ὑπάρχει ἀσιδωτή ἐσοχή, ὅπου εἰκονίζεται ὁ Χριστός σέ προτομή καί σέ στάση εὐλογίας. Ἡ ἀπεικόνιση δέν εἶναι καί τόσο εὐδιάκριτη (εἰκ. 31).

Ἄλλη ἰδιαίτερη διακόσμηση ἐξωτερικά δέν ὑπάρχει, ἐκτός ἀπό ἓνα πινάκιο Ἰταλικῆς τέχνης τοῦ 16ου αἰ., ἐντοιχισμένο στόν ἐξωτερικό τοῖχο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Εἰκονίζει ἀσπίδες καί θώρακες. Αὐτή εἶναι καί ἡ μοναδική ἐξωτερική διακόσμηση πού σημείωσε καί ὁ Ὀρλάνδος στά 1936, ὅταν ἐπισκέφθηκε τό μνημεῖο.

Ἐπίσης σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ τελευταίου,³² ἡ ἡμικυκλική ἀψίδα τοῦ ναοῦ, ἀπό καταστράφηκε, ξαναχτίστηκε ἡμιεξαγωνική (εἰκ. 32). Ἐτσι σώζεται μέχρι σήμερα.

Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ναοῦ εἶναι στήν δυτική πλευρά. Ἡ θύρα εἶναι ξύλινη. Παλιά ὑπῆρχαν δύο εἰσοδοί, στόν βόρειο καί στόν νότιο τοῖχο ἀντίστοιχα. Τήν ἴδια παρατήρηση σημειώνει καί ὁ Ὀρλάνδος.³³ Σήμερα ὅμως, οἱ δευτερεύουσες αὐτές εἰσοδοί ἔχουν τοιχιστεῖ.

Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος ἐσωτερικά. Ὁ τρόπος τοιχογράφησης εἶναι χαρακτηριστικός τῆς Μεταβυζαντινῆς περιόδου. Οἱ σκηνές καί οἱ ἄγιες μορφές ἀπεικονίζονται σέ ζῶνες πού περιτρέχουν τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ. Στήν πάνω ζώνη ἀποδίδονται Θεομητορικές καί Χριστολογικές σκηνές σέ πλαίσια διαστάσεων

31. Κίτσου Μακρῆ «Χιονιαδίτες ζωγράφοι», Ἀθήνα 1981, 11, 20, 21, 25, 29, 31-35, 40. Τό ἐπίθετο Χιονιαδίτες προέρχεται ἀπό τόν τόπο καταγωγῆς τους, τοὺς Χιονιάδες, ἓνα μικρὸ χωριὸ κοντά στά Ἀλβανικά σύνορα. Οἱ Χιονιαδίτες ζωγράφοι ὑπογράφουν μέ διάφορους τρόπους, ὅπως «ἐκ Χιονιάδων», «Χιονιαδίτου», «ἀπὸ Χιονιάδες τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἁγίου Βελᾶς» κ.ά. Μέρη τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ἦταν δύο φάρες· οἱ Πασχαλάδες, πού εἶχαν κοινὸ ἐργαστήριο καί οἱ Μαρινάδες, πού ἔπαιρναν συνήθως τό ἐπώνυμο Ζωγράφος. Σήμερα γνωρίζουμε 61 ὀνόματα Χιονιαδιτῶν ζωγράφων καί πάνω ἀπὸ 251 ἐπιγραφές τους. Τό ἐξακριβωμένο ἔργο τους ἀπλώνεται σέ 101 χωριά. Συνδυάζουν Βυζαντινά καί φυσιοκρατικά στοιχεῖα στήν τέχνη τους. Στήν ἀγιογραφία ἐπηρεάζονται ἀπὸ τοὺς Κρητικούς ζωγράφους καθὼς καί ἀπὸ Ρώσικες χαλκογραφίες καί ἐγχρωμες λιθογραφίες. Τὰ χρώματα πού χρησιμοποιοῦσαν γιὰ βάθος εἶναι συνήθως τό σκοῦρο λουλακί ἢ ἡ ὄχρα, ἐνῶ τὰ πλαίσιά τους εἶναι τετράγωνα, κύκλοι, ἑλλείψεις καί σπάνια ρόμβοι. Ἐκτός ἀπὸ ἀγιογράφοι, οἱ πῖο πολλοὶ ἦταν συγγρόνως καί διακοσμητές σπιτιῶν. Χαρακτηριστικὰ ἔργα τους εἶναι: «Ἅγιος Γεώργιος ἐξ Ἰωαννίνων» τοῦ Ζήκου Μιχαήλ, 1838, «Τοπίο τοῦ Θεσσαλικοῦ κάμπου» Ἀθανασίου Παγῶνη 1870.

32. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 173.

33. Ἄν. Ὀρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 173.

1,30×1,10μ. Ἀμέσως ἐπόμενη εἶναι ἡ ζώνη τῶν στηθαριῶν. Ἁγίες μορφές ἀπεικονίζονται σέ στηθάρια διαμέτρου 0,18μ. Τό βάθος εἶναι ἐρυρθό ἢ γαλάζιο. Ἡ τελευταία ζώνη παρουσιάζει ὀλόσωμες παραστάσεις ἄγιων μορφῶν, μεγάλο τμήμα τῶν ὁποίων σήμερα εἶναι ἀσβεστωμένο. Εἰκονίζονται μορφές, ὅπως τοῦ Ἁγίου Προκοπίου, τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου, τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἐκεῖνη τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Πέρσου, πού φορᾷ τόν γνωστό ἰδιόσχημο πῖλο (εἰκ. 33), ὅπως τόν ἀπεικόνιζαν ἰδιαίτερα οἱ ζωγράφοι τοῦ 16ου αἰ.

Ἡ ζώνη τῶν ὀλόσωμων παραστάσεων στό δυτικό τοῖχο διακόπτεται ἀπό τήν εἴσοδο καί ἀπό τήν ἐπιγραφή πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό ὑπέρθυρο καί τή σκηνή τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 34). Βρίσκεται σέ ὀρθογώνιο πλαίσιο διαστάσεων 0,50×0,25μ.

« Ἀνεστρωθῆι ἐπιμελῶς καί διορθῶθεν ὁ ναός οὗτος τεῖς Μεταμόρφωσις τοῦ Κ(υρίου) καί Θ(εο)ῦ καί Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χ(ριστοῦ) ἀναλώμασι τεῖς αὐτοῦ ἐπιμελεία ἐνετίησιν καί ἐξόδου τοῦ Πανιεροτάτου μητροπολεῖτου τῆς ἀγιοτάτης μητροπόλεως Νεπάκτου καί Ἀρτης κυρίου Γαβριήλ. Ἔτους ΖΡΑΓ', Μῆν Μάρτιος Γ' ».

Ὁ Σ. Ξενόπουλος³⁴ μετατρέπει τή χρονολογία σέ 1622, ἐνῶ ὁ Ὁρλάνδος³⁵ διορθώνει στό ὀρθό 1625. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει ὅτι ὁ ναός ἐπισκευάστηκε καί τοιχογραφήθηκε τό 1625, πού σημαίνει ὅτι ἡ πρώτη κτίση του εἶναι παλαιότερη, πιθανότατα στά τέλη τοῦ 16ου αἰ. Συμπερασματικά, οἱ πληροφορίες πού παίρνομε ἀπό τήν ἐπιγραφή εἶναι ὅτι:

α) Ὁ ναός εἶναι ἀφιερωμένος στήν Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος,

β) ζωγραφίστηκε μέ ἐξοδα τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου καί Ἀρτης Γαβριήλ, ὁ ὁποῖος ἦταν μητροπολίτης στά χρόνια 1601-1633.³⁶

γ) ἡ τοιχογράφηση τελείωσε στίς 3 Μαρτίου τοῦ ἔτους 7133 ἀπό κτίσεως κόσμου, δηλ. τό 1625 μ.Χ., ἡμέρα καί χρονολογία κατά τήν ὁποία συντάχθηκε καί γράφτηκε ἡ ὑπέρθυρη ἐπιγραφή

δ) ὁ ζωγράφος δέν ὑπογράφει τό ἔργο του, κράτησε τήν ἀνωνυμία του καί ἔτσι μᾶς εἶναι ἄγνωστος.

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μόλις διακρίνονται ἡ Παναγία στόν τύπο τῆς Πλατυτέρας (εἰκ. 35) καί οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Μέγας Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Βόρεια στήν κόγχη εἰκονίζεται ὁ Πρωτομάρτυρας Στέφανος. Οἱ μορφές ἔχουν γίνει δυσδιάκριτες μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, ἔχουν ἐξασθενήσει τά χρώματα καί ἔχουν ὑποστεῖ φθορές ἀπό τήν ὑγρασία.

Τό τέμπλο εἶναι ξυλόγλυπτο μέ ἀπλά διακοσμητικά σκαλίσματα, μέ παραστάσεις ἀμπέλου, πτηνῶν, ἀνθεμίων. Ἀριστερά καί δεξιά τῆς Ὠραίας Πύλης ὑπάρχουν οἱ Δεσποτικές εἰκόνες. Δεξιά, ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος (πολύ φθαρμένη) καί ἀριστερά ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα πού φέρει τόν τίτλο «Μεσίτρια». Ὁ Ὁρλάνδος³⁷ τήν χρονολογεῖ στόν 17ο αἰ. ἢ 18ο. Μετά τίς Δεσποτικές εἰκόνες ὑπάρχει μία ζώνη μέ παραστάσεις ἀμπέλου, ἀκολουθεῖ μία ἄλλη μέ

34. Σ. Ξενόπουλος «Δοκίμιον», 139.

35. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 174.

36. Θ.Η.Ε. (Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια), 4, Ἀθήνα 1984, 114.

37. Ἄν. Ὁρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 174.

εναλλασσόμενα πτηνά και άνθemia. Άνάμεσα τους ύπάρχει κοσμητής με παράσταση φυτοϋ που ελίσσεται. Πάνω άπό τήν δεύτερη διακοσμημένη ταινία ύπάρχει μία πιό λεπτή, πάνω στην όποια διαγράφονται συνεχόμενα άνάγλυφα τόξα. Στα τοξωτά πλαίσια παριστάνονται τά Άποστολικά. Στο κέντρο σε προτομή ό Χριστός, ή Παναγία, ό Πρόδρομος και σε δύο ήμιχόρια άνά έξι οί άπόστολοι. Έχουμε δηλ. άνάπτυξη τής Μεγάλης Δέησης, που άποτελεί συνηθισμένο θέμα του τέμπλου στόν 17ο και 18ο αι. Πάνω άπό τό τέμπλο τοποθετούνται τά «*Λυπητερά*». Στο κέντρο ύψώνεται άνισοσκελής σταυρός με τήν παράσταση τής Σταύρωσης. Στη βάση του δύο δράκοντες κρατούν άσπίδα ώσειδή που έχει τήν μορφή οικόσημου. Φέρει άνάγλυφο ίσοσκελή σταυρό σε ώσειδές πλαίσιο και ένα άνθemia με όκτώ πέταλα. Στις ούρές τών δρακόντων στηρίζονται τοξωτά πλαίσια όπου εικονίζονται ή Παναγία και ό Ίωάννης. Οί άπεικονίσεις είναι πολύ κατεστραμμένες.

Οί ξυλόγλυπτες επιφάνειες του τέμπλου φαίνεται πώς είχαν περαστεί με χρυσό χρώμα. Έ επάλληλη αυτή σήμερα διακρίνεται μόνο σε μερικά σημεία. Έπίσης σε όλες τις εικόνες ύπάρχει χρυσό βάθος.

7. Ναός Κασσωπίτρας

Πρόκειται για μικρό ναό που βρίσκεται στην όμώνυμη όδό κοντά στην κεντρική όδό Σκουφά (είκ. 36).

Η πρώτη κτίση τοποθετείται τό 1732 όταν, σύμφωνα με πληροφορίες του Σεραφείμ Ξενόπουλου,³⁸ είχε καθιερωθεί νά γίνεται γιορτή στην Άρτα σε άνάμνηση ενός θαύματος. Κάποιος Στέφανος που τυφλώθηκε στην Κέρκυρα, ξαναβρήκε τό φώς του ύστερα άπό θαύμα τής ιερής εικόνας τής Θεοτόκου τής μονής Κασσιώπης. Τήν ίδια χρονιά (1732), στις 8 Μαρτίου οί χριστιανοί έχτισαν στην Άρτα ναό άφιερωμένο στην Παναγία Κασσιώπη. Όμως αυτός γκρεμίστηκε στά 1818 άπό ένα κυπαρίσσι που έπεσε. Τό 1820 ό ναός τής Κασσωπίτρας (Παναγίας Κασσιώπης) ξαναχτίζεται μετά άπό έρανους και μεταφέρθηκε έδω ή θαυματουργή εικόνα που φυλάγονταν άπό τό 1818 στην εκκλησία του Άγίου Ίωάννη του Θεολόγου.

Όπως γράφει τό 1936 ό Όρλάνδος³⁹ πρόκειται για μικρή, μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική, άβεστωμένη έσωτερικά και έξωτερικά. Είναι χτισμένη άκριβώς στην ίδια θέση με τόν άρχικό ναό και έχει τις ίδιες διαστάσεις.

Η παλιά εικόνα τής Παναγίας Κασσωπίτρας είναι σήμερα τοποθετημένη στό μαρμάρινο τέμπλο. Είναι ένυπόγραφη και χρονολογημένη, σύμφωνα με τήν επιγραφή:

«*Δέησις του δούλου του θεου Νικολάου (-)ου,*

Ίωάννης Θρακιώτης έποίηι 1746, Μαρτίου 27».

Δεξιά τής εισόδου του ναού ύπάρχει έντοιχισμένο εικονοστάσι με σύγχρονη εικόνα τής Θεοτόκου και λίγο πιό πάνω ένα έντοιχισμένο μαρμάρινο θωράκιο (είκ. 37). Φέρει άνάγλυγο ίσοσκελή σταυρό μέσα σε κύκλο, που συνδέεται με διπλούς κόμβους με τό όρθογώνιο πλαίσιο που φαίνεται πώς περιβάλλει.

38. Σ. Ξενόπουλου «Δοκίμιον», 144.

39. Άν. Όρλάνδου Α.Β.Μ.Ε., 179.

Στόν χώρο μπροστά από τόν ναό ἔχει προστεθεῖ νεώτερο τσιμεντένιο προστώο (εἰκ. 38).

Μαρτυρεῖται ὅτι στό ἐσωτερικό τοῦ περιβόλου τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, πού καταστράφηκε, ὑπῆρχε νεκροταφεῖο. Ἐδῶ εἶχαν θαφτεῖ πολλοί ἀγωνιστές πού σκοτώθηκαν στήν μάχη τῆς ἹΑρτας τό Νοέμβριο τοῦ 1821.⁴⁰ Τό νεκροταφεῖο αὐτό δέν σώζεται σήμερα καί οὔτε ὑπάρχει κάποια ἔνδειξη πού νά ἐπιβεβαιώνει τήν ὕπαρξή του. Παραμένουν οἱ μαρτυρίες τῶν παλιότερων πού διασώζει ὁ Σ. Ξενόπουλος.⁴¹

8. Ναός Ἁγίας Σοφίας

Βρίσκεται στήν ὁμώνυμη ὁδῶ, στό κέντρο τῆς πόλεως, κοντά στόν σημερινό μητροπολιτικό ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τοῦ ὁποῖου εἶναι καί παρεκκλήσιο.

Πρόκειται γιά τρίκλιτη βασιλική, (εἰκ. 39) ὀρθογώνιας κάτοψης μέ ἐξωτερικές διαστάσεις 24,60×13,30μ. Μία μαρμάρινη πλάκα ἐντοιχισμένη στήν πρόσοψη τοῦ ναοῦ ἀναγράφει τήν χρονολογία ἀνέγερσής του 1812.⁴² Ἡ πλάκα διακοσμεῖται μέ γλυπτή παράσταση σταυροῦ. Κάτω ἀπό τήν ὀριζόντια κεραία του σημειώνεται ἡ χρονολογία.

Ἐπίσημα ὁ ναός τιμᾶται στήν μνήμη τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου, ὅμως εἶναι κυρίως γνωστός ὡς ναός τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Στό ἐσωτερικό του ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν, τό ξυλόγλυπτο τέμπλο⁴³ τῶν μέσω τοῦ 19ου αἰ., ὁ ἐπίσης ξυλόγλυπτος ἄμβωνας καί ἡ εἰκονιστική ἀπόδοση τῶν τοιχογραφιῶν.

Τό τέμπλο εἶναι κατασκευασμένο ἀπό ξύλο καρυδιᾶς καί ἔχει πλάτος περίπου 11μ. Ἡ βάση του ἀποτελεῖται ἀπό γλυπτά θωράκια πλαισιωμένα μέ γλυπτούς πεσίσκουσ. Ἀκολουθοῦν οἱ μεγάλες Δεσποτικές εἰκόνες, ἀνά τέσσερις δεξιά καί ἀριστερά τῆς Ὡραίας Πύλης, μέ μικροῦς γλυπτούς κίονες ἀνάμεσά τους. Οἱ τέσσερις κεντρικές ἀπό αὐτές φέρουν τήν ὑπογραφή τοῦ Νικόλαου Δ. Γεωργιάδου. Χρονολογική ἔνδειξη ὅμως διακρίνεται μόνο σέ δύο τῆς Βρεφοκρατούσας Παναγίας καί τοῦ Προδρόμου, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου καί τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ, φέρουν ἀπλά τήν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου.

Οἱ Δεσποτικές εἰκόνες ἔχουν τοξωτές ἐπιστῆψεις. Ἀκολουθεῖ μιά στενή ταινία μέ γλυπτό διάκοσμο, ἐνῶ ἡ μετάβαση πρὸς τό ἐπιστύλιο γίνεται μέ μιά ἐσοχή πρὸς τόν κυρίως ναό πού στηρίζουν κιλλίβαντες. Αὐτοί πατοῦν πάνω στά κιονόκρανα τῶν κίωνων τῶν Δεσποτικῶν εἰκόνων. Τό ἐπιστύλιο ἔχει καί αὐτό μιά κλίση πρὸς τόν κυρίως ναό καί περιλαμβάνει ζώνη μέ κόσμημα καί μιά δευτέρα μέ σκηνές ἀπό τό Δωδεκάορτο καί μορφές ἁγίων. Ἐνα ἀκόσμητο κυμάτιο ἐπιστέφει τά τοξωτά πλαίσια τῶν εἰκόνων τοῦ Δωδεκάορτου καί φέρει χαραγμένη ἐπιγραφή μέ τό ὄνομα τοῦ τεχνίτη καί τήν ἡμερομηνία κατασκευῆς:

«ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΚΑΙ
ΦΙΛΟΧΡΗΣΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ —1853 ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ
ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ— ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΣΥΜΟΥ
ΜΑΡΓΑΡΙΤΟΥ ΣΙΟΝΑΔΙΤΟΥ»

Τό τέμπλο ἀπολήγει σέ ζώνη ἀνθοπλοκάμων ὅπου πατοῦν ὀλόγλυφα πουλιά.

40. Σ. Ξενόπουλου «Δοκίμιον», 144.

41. Σ. Ξενόπουλου ὁ.π., σημ. 1.

42. Σ. Ξενόπουλου «Δοκίμιον», 141. Ὁ ναός πυρπολήθηκε τό 1821 καί ξαναχτίστηκε τό 1829.

43. Εὐστρ. Τσαπαρλή «Τό τέμπλο τῆς Ἁγίας Σοφίας ἹΑρτας», «ΣΚΟΥΦΑΣ», Η (1984), 3-15.

Στό κέντρο είναι τοποθετημένα τὰ Λυπητέρ⁴⁴ μέ μεγάλο σταυρό πλαισιωμένο από φυτικά κοσμήματα και από τις δύο εικόνες του Ἰωάννη και τῆς Παναγίας. Ἡ ἀπεικόνιση του Ἐσταυρωμένου, καθώς και οἱ ἄλλες δύο μορφές, δέν υπάρχουν στην θέση τους. Στή ζώνη όπου πάντα ὁ Σταυρός, υπάρχει στό κέντρο ἕνα ζεύγος ἀντοπῶν λιονταριῶν, μέ τὰ κεφάλια στραμμένα στό κεντρικό κλίτος και ἄλλο ἕνα δρακόντων πού βλέπουν τήν Σταύρωση.

Τό βημόθυρο τῆς Ὁραίας Πύλης δέν σώζεται. Στά παραπόρτια υπάρχουν ἀπλά ξύλινα θυρώματα. Τό ἀριστερό φέρει παράσταση γραπτή ἀρχάγγελου.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ διάκοσμος τῶν μικρῶν κιόνων πού παρεμβάλλονται μεταξύ τῶν Δεσποτικῶν εικόνων. Κυρίως ἀποδίδεται ἡ ἄμπελος μέ σταφύλια, ζῶα, πουλιά ἀνάμεσα στά φυλλώματα και κεφαλές ἀγγέλων. Ἐδῶ συναντᾶμε και μικρές ὁλόσωμες μορφές μέ εὐρωστα σώματα και μεγάλα κεφάλια πού φοροῦν τοπικές ἐνδυμασίες. Ἀνάλογα χαρακτηριστικά ἔχουν και οἱ ἀρχάγγελοι δεξιά και ἀριστερά τῆς Ὁραίας Πύλης. Εἶναι ὅμως πιό ραδινές οἱ μορφές τους και ἔχουν αὐστηρά πρόσωπα.⁴⁵ Ὁ ἕνας κρατᾶ ρομφαία και ὁ ἄλλος κλαδί.

Κάτω ἀπό τις Δεσποτικές εικόνες οἱ ἐπιφάνειες κοσμοῦνται μέ γλυπτές ἀφηγηματικές σκηνές ἀπό τήν Παλαιά και τήν Καινή Διαθήκη. Οἱ ἀπεικονίσεις δειχνουν καλλιτέχνες μέ βαθιά πίστη και ἰδιαίτερες ἀνησυχίες πάνω στή δουλειά τους. Τά ἔργα τους εἶναι λιτά στην ἀπόδοση, ἄλλα πλούσια μέ ἔκφραση. Κάτω ἀπό τήν εἰκόνα του Δεσπότη Χριστοῦ υπάρχει λαξευμένη ἡ παράσταση τῆς θυσίας του Ἀβραάμ σάν προεικόνιση τῆς θυσίας του Χριστοῦ. Ὑπάρχουν και ἄλλες παραστάσεις, ὅπως ἡ Ἀποτομή τῆς κεφαλῆς του Προδρόμου, ἡ κλίμακα του Ἰακώβ, τό Προπατορικό ἀμάρτημα, ὁ κατακλυσμός, ἡ φιλοξενία του Ἀβραάμ.⁴⁶ Ὅλες τους συνδέονται μεταφορικά μέ τήν Δεσποτική εἰκόνα στην ὁποία ἀντιστοιχοῦν. Ἀνάλογα πλαίσια μέ γλυπτές παραστάσεις υπάρχουν και πάνω ἀπό τις Δεσποτικές εικόνες, ὅπως τῆς Ἀνάστασης, μιᾶς ἀνδρικής γενειοφόρας μορφῆς, πού ἔχει τό δεξιό πόδι σέ λουτήρα και δεξιά της στέκεται μιᾶ γυναικεία φιγούρα μέ ὑψωμένο τό δεξί της χέρι, του Μυστικοῦ Δείπνου, δύο ἀγγέλων μέ τό περιστέρι, ἑνός ἀετοῦ μέ στεφάνι στό ράμφος, του Δικέφαλου ἀετοῦ, φύλλων και ἀνθεμίων.⁴⁷ Καί ἐδῶ υπάρχει συσχετισμός ἀνάμεσα στίς μεγάλες εικόνες και στίς γλυπτές παραστάσεις, πού τούς ἀντιστοιχοῦν.

Ὁ Τσαπαρλῆς⁴⁸ σχολιάζοντας τήν διακόσμηση του τέμπλου σημειώνει χαρακτηριστικά πῶς: «Ὅ,τι ἀναζωογονεῖ ἰδιαίτερα τό γλυπτό διάκοσμο εἶναι ἡ παρουσία τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς πού ξεπροβάλλει, γεμάτη ζωή και μηνύματα μέσα ἀπό τὰ φυλλώματα... ἔχει και κάποια συμβολική σημασία... ἀποκαθιστώντας τόν ἄνθρωπο στόν παράδεισο τῆς ἀρχέγονης μακαριότητος... γιά τήν ὁποία εἶχε πλαστεῖ... μολονότι μέ ὑπαιτιότητά του ἔχασε».

Ὁ ἴδιος ἀποδίδει τήν ἰδιαιτερότητα του χαρακτήρα τῶν ἀπεικονίσεων, σέ ἐπίδραση ἑνός πνεύματος Ροκοκό στηριζόμενος στά χαρακτηριστικά ἑλληψοειδή πλαίσια και στίς φτερωτές κεφαλές τῶν ἀγγέλων.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τό τέμπλο, στό ἐσωτερικό του ναοῦ, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν

44. Εὐστρ. Τσαπαρλῆ «Τό τέμπλο τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἄρτας», 21.

45. Εὐστρ. Τσαπαρλῆ «Τό τέμπλο τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἄρτας», 24.

46. Εὐστρ. Τσαπαρλῆ, ὅ.π. 6-10, πιν. 24-27.

47. Εὐστρ. Τσαπαρλῆ, ὅ.π., 10, πιν. 28-29.

48. Εὐστρ. Τσαπαρλῆ, ὅ.π., 13.

ὁ ξυλόγλυπτος ἄμβωνας, ὁ ἐπίσης ξυλόγλυπτος ἐπισκοπικός θρόνος καί ἓνα κινητὸ ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι. Ὅλα διακοσμῶνται μὲ ἕξεργο ἀνάγλυφο. Ὁ ἄμβωνας (εἰκ. 40) φέρει ἀνεστραμμένη πυραμιδοειδῆ βάση πού στηρίζεται στὸν μεσαῖο ἀπὸ τοὺς τρεῖς κίονες τῆς βόρειας κιονοστοιχίας καί ὡς πρὸς τὸ βόρειο κλίτος σχηματίζει γωνία ἐπαναλαμβάνοντας ὡς πρὸς αὐτὸ μιὰ δευτέρη πυραμιδοειδῆ βάση. Στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται γιὰ δευτερο ἐξώστη πρὸς τὸ βόρειο κλίτος, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς σκάλας, πού ὀδηγεῖ στὸν ἄμβωνα καί ἔχει τὴν μορφή ψευδοεξώστη. Ὁ ἄμβωνας φέρει γλυπτὰ διακοσμητικὰ θέματα παρόμοια μ' ἐκεῖνα τοῦ τέμπλου. Ἴσως μάλιστα νὰ πρόκειται γιὰ σύγχρονα ἔργα.

Σὲ ὀρθογώνια πλαίσια πού ὀρίζουν κιονίσκοι, διακοσμημένοι μὲ ἐλίσσόμενο ἀνθέμιο, παριστάνονται γραπτὰ στὸ κεντρικὸ ὁ Χριστὸς καί ἀριστερά καί δεξιὰ του οἱ Ἅπόστολοι.

Ἀξιομνημόνευτες εἶναι καί οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ μὲ ἕξεργα, γύψινα περιμετρικά, ἐλλειψοειδῆ πλαίσια ἀπὸ συνεχῆ σαρκώδη φύλλα (εἰκ. 41). Δίνουν τὴν ἐντύπωση φορητῶν εἰκόνων καί ὄχι τοιχογραφημένων παραστάσεων.

Στοὺς τοίχους τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ ἀποδίδονται σὲ ἕξι ὀμάδες (τρεῖς στὸν βόρειο καί τρεῖς στὸν νότιο τοῖχο), Θεομητορικές καί Χριστολογικές σκηνές, διατεταγμένες κάθε φορά ἀνά τρεῖς σὲ δύο σειρές (εἰκ. 41). Στὰ ἡμικυκλικά τρίγωνα τῶν τόξων τῆς βόρειας καί νότιας κιονοστοιχίας, παριστάνονται σὲ ἀντιστοιχία στὴ βόρεια δύο ἀπὸ τοὺς Εὐαγγελιστὲς καί ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (εἰκ. 42) στὴ νότια οἱ ἄλλοι δύο Εὐαγγελιστὲς καί ὁ Ἅγιος Κοσμάς.

Τοιχογραφίες ὑπάρχουν ἐπίσης στὴν κάθε πλευρά τοῦ γυναικωνίτη πού βλέπει πρὸς τὸ ἀντίστοιχὸ της πλάγιο κλίτος. Διακρίνονται ἀπὸ τέσσερις παραστάσεις Ἁγίων γυναικῶν, ὅπως τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς, τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τῆς Ἁγίας Θεοδώρας (εἰκ. 43).

Στὸ κέντρο τῆς πρόσοψης τοῦ γυναικωνίτη παριστάνεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ἔγιναν πρὶν τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. γιατί τὸ τέμπλο πού τοποθετήθηκε, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή πού φέρει, μετὰ τὸ 1853, ὁπότε καί κατασκευάστηκε, κάλυψε κάποιες ἀπὸ τίς παραστάσεις πού ἀπεικονίζονταν στὰ σημεῖα συμβολῆς του μὲ τοὺς τοίχους τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ.

9. Μονὴ τῆς Κάτω Παναγιάς

Τοιχογραφίες ἐξωτερικά στὴν δυτικὴ πρόσοψη τοῦ Καθολικοῦ

Τὸ μοναστήρι τῆς Κάτω Παναγιάς βρίσκεται στὴ νότια πλευρά τῆς πόλεως καί λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ αὐτή, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Περάνθης.

Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς εἶναι βυζαντινὸς σταυρεπίστεγος ναὸς μὲ ὀρθογώνια κάτοψη καί τρεῖς ἡμιεξάγωνες ἀψίδες ἀνατολικά. Πολύ μεταγενέστερα προστέθηκε εὐρύχωρος νάρθηκας. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐξηγεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν παρουσία τοιχογραφιῶν στὴν δυτικὴ πρόσοψη τοῦ ναοῦ σήμερα. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ νάρθηκα ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὸ λίθινο κατώφλι του μὲ μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 1,36×1,40μ., πού διαφαίνεται στὸ πλακόστρωτο τῆς αὐλῆς καί σὲ ἀπόσταση 2,40μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς σημερινῆς δυτικῆς εἰσόδου.

Ἡ δυτικὴ πρόσοψη εἶναι κατάγραφη (εἰκ. 44) μὲ ἐνδιαφέρουσες παραστάσεις τῆς Δευτέρας Παρουσίας, σκηνῶν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καί τοιχογραφημένων «Δεσποτικῶν» εἰκόνων.

Εἶναι πολύ ἐμφανεῖς οἱ καταστροφές πού ἔχουν ὑποστῆ οἱ ἀπεικονίσεις ἀπό τόν χρόνο καί τίς καιρικές συνθήκες. Πρόσφατα ἔχει τοποθετηθεῖ ξύλινο στέγα-στρο γιά τήν προστασία τους.

Τό ἐπάνω τμήμα τοῦ τοίχου καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας μέ τό κεντρικό θέμα της, σέ ὀριζόντια διάταξη, στό κέντρο τῆς τριγωνικῆς ἀπόληξης τοῦ τοίχου, πλαισιωμένο ἀπό τίς ἐπιμέρους σκηνές τῆς παράστασης σέ κάθετη διάταξη. Ἡ εἰκονογράφηση δηλ. τοῦ θέματος εἶναι προσαρμοσμένη στήν τριγωνική ἀπόληξη τοῦ τοίχου πρὸς τά ἐπάνω.

Στό κέντρο ὁ Χριστός σέ κυκλική δόξα πού βαστάζεται ἀπό ὁμάδα ἀγγέλων, τήν Παναγία καί τόν Πρόδρομο σέ σύννεφα καί πλαισιώνεται ἀριστερά καί δεξιά ἀπό χορούς Προφητῶν (εἰκ. 45). Χαμηλότερα εἰκονίζοντας πλήθη Ἁγίων σέ μιά προσπάθεια προοπτικῆς ἀπόδοσης, ἐνῶ σέ πρῶτο ἐπίπεδο παριστάνονται καθιστές σέ συνεχόμενους θρόνους οἱ μορφές τῶν Ἁποστόλων. Ἡ ἀπεικόνιση μιᾶς ὁμάδας ἀγγέλων, πού ὑμνοῦν τή δόξα τοῦ Χριστοῦ, χωρίζει σέ δύο ὁμάδες τό πλῆθος τῶν Ἁγίων καί σέ δύο ἡμιχῶρια ἀνά ἕξι τοῦς Ἁποστόλους. Τό τμήμα αὐτό τῆς τοιχογραφίας, ἀκριβῶς πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου, εἶναι κατεστραμμένο. Διακρίνονται μόνο οἱ κεφαλές τῶν ἀγγέλων (εἰκ. 46).

Στά ἀριστερά τοῦ κεντρικοῦ θέματος καί σέ κάθετο ὡς πρὸς αὐτό ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀποδίδονται μορφές ἁγίων σέ δύο προοπτικά ἐπίπεδα, νά κατευθύνονται πρὸς τήν πύλη τοῦ Παραδείσου, πού ὀριοθετεῖται ἀπό μιά σχηματικὴ ἀπόδοση τείχους, τό ὁποῖο διαχωρίζει τίς καθιστές μορφές τῆς Ἁγίας Τριάδας καί τόν Χριστό πού κρατᾷ τόν σταυρό τοῦ μαρτυρίου (εἰκ. 47).

Ἀντίστοιχα, δεξιά τοῦ κεντρικοῦ θέματος καί σέ ἀνάλογο ὀρθογώνιο πλαίσιο ἀποδίδονται ἄλλες ἐπιμέρους σκηνές τῆς Δευτέρας Παρουσίας (εἰκ. 48): Ἄγγελος σαλπίζει « *Ἐγέρθητε οἱ καθεύδοντες*». Ἐπάλληλα καφέ βάθη παριστάνουν βουνά, κεκλιμένος σέ σεντόνι ὁ Προφήτης Δανιήλ. Ἀναστημένοι νεκροὶ ὄρθιοι σέ τετράγωνους τάφους. Ὁ Μωσῆς κρατᾷ ἀνοιχτό εἰλητό. Δεξιά του δύο σατανικές μορφές πλαισιώνουν ὁμάδα δαιμόνων (γυμνές ἀνδρικές φιγοῦρες). Στά ἀριστερά του ὁ «*ἄρχοντας Μιχαήλ ἀποκτεῖνας τόν ἀντίχριστον*». Πιο κάτω ὁ πύρινος ποταμὸς τῆς κολάσεως καί ὁ «*ζυγὸς τῆς δικαιοσύνης*».

Στά τμήματα πού ἀντιστοιχοῦν κάτω ἀπό τήν κεντρικὴ σκηνὴ τῆς Δευτέρας Παρουσίας καί ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἀπεικονίζονται τέσσερις σκηνές ἀπό τήν Παλαιὰ Διαθήκη. Ἀριστερά ἡ Δημιουργία τοῦ κόσμου καί ἡ Δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καί δεξιά οἱ Πρωτόπλαστοι στόν Παράδεισο καί ἡ Ἐκδίωξη τῶν Πρωτοπλάστων. Οἱ ἀπεικονίσεις εἶναι ἀρκετά ἀφηγηματικές.

Στὴν σκηνὴ τῆς Δημιουργίας τοῦ κόσμου (εἰκ. 49) ὁ θεός, καθαρά «χορευτικὴ» φιγούρα, αἰωρεῖται καί γύρω του ὑψώνονται βράχοι, κυλοῦν ποτάμια. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τριῶν ζώων καί ἡ σχηματικὴ ἀπεικόνιση δένδρων. Ὑπάρχει γραμμένος ὁ στίχος: «*ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καί τὴν γῆν, ἡ δὲ γῆ ἦταν ἄορατος καί ἀκατασκεύαστος*».⁴⁹

Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη σκηνὴ τῆς Δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου (εἰκ. 49), ὁ Ἀδάμ παριστάνεται γυμνός καθισμένος σέ βράχο, ἐνῶ ὁ Δημιουργὸς ἀγγίζει τό πρόσωπο καί τό πλευρό του. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τό στέμμα πού εἰκονίζεται νά φέρει ὁ τελευταῖος. Θυμίζει ἀνάλογα πρότυπα ἀπὸ χαλκογραφίες. Οἱ μορφές εἶναι τοποθε-

49. Γένεση, Α, 1-2.

τημένες σέ πρώτο επίπεδο, ἐνῶ τό βάθος τῆς σκηνῆς παρουσιάζει εἰκόνα τοῦ Παραδείσου μέ χαμηλούς λοφίσκους, ψηλά δένδρα καί δύο ζῶα· μιὰ καμηλά δίπλα στόν βράχο καί πιό πίσω ἕνα ἀλογάκι σέ καλπασμό μέ ἕνα χαρακτηριστικό κέρατο στήν κεφαλή καί σέ αὐτή τήν παράσταση ὑπάρχει κείμενο: «καί ἔπλασεν ὁ Θεός τόν ἄνθρωπον, ἰούν ἀπό τῆς γῆς καί ἐνεφύσησεν εἰς τό πρόσωπον αὐτοῦ πνοήν ζωῆς». ⁵⁰

Στή σκηνή τῶν Πρωτοπλάστων στόν Παράδεισο (εἰκ. 50) ὁ Δημιουργός πάνω σέ σύννεφο, ὀλόσωμη μορφή ἀποδοσμένη κατά τά τρία τέταρτα, μέ ἀπλωμένα τά χέρια καί ἡμιλυγισμένα τά γόνατα, γέρνει πρὸς τοὺς Πρωτόπλαστους. Ἄποδίδονται ὡς δύο γυμνές φιγούρες μπροστά ἀπό θάμνο. Ὁ Ἀδάμ ὀρθιος μέ τό σῶμα μετωπικό καί τό κεφάλι κατά κρόταφον (πρὸς τά ἀριστερά). Ἡ Εὐά εἶναι καθιστή σέ στάση τριῶν τετάρτων.

Τό ἔδαφος τῆς σκηνῆς καθορίζεται ἀπό βραχῶδη επίπεδα. Στό βάθος δύο κυπαρίσσια καί δυσδιάκριτο κείμενο. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ φιδιοῦ πού σέρνεται στοὺς βράχους, ἀνάμεσα στόν Δημιουργό καί τοὺς Πρωτόπλαστους. Τό κεφάλι του εἶναι στραμμένο πρὸς τήν θεϊκή μορφή.

Ἡ τέταρτη καί τελευταία σκηνή ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη, πού ἀπεικονίζεται, εἶναι ἐκείνη τῆς ἐκδίωξης τῶν Πρωτοπλάστων ἀπό τόν Παράδεισο (εἰκ. 50). Ἄγγελος μέ ἀνεμίζοντα ἱμάτια, ἀνεβασμένα χειρῖδια καί κυματιστή ράβδο, καταδιώκει τοὺς Πρωτόπλαστους πού προπορεύονται. Εἶναι καί πάλι γυμνές μορφές, ἐνῶ λεπτά φυλλώματα προσπαθοῦν νά καλύψουν ἕνα μέρος τῆς γυμνότη-
τας. Καί οἱ τρεῖς φιγούρες κινοῦνται πρὸς τά δεξιά. Ἡ Εὐά στρέφει τό ἕνα της χέρι σέ μιὰ «κίνηση συστολῆς». Τό βλέμμα της ἀκολουθεῖ τόν Ἀδάμ, πού τό δεξί του χέρι κατευθύνεται ἴσια μπροστά του σέ μιὰ κίνηση διαμαρτυρίας ἢ δηλωτικῆ κατευθύνσης. Ὑπάρχει μιὰ ἀντικίνηση στήν στάση του. Τό σῶμα του σέ στάση τριῶν τετάρτων στρέφεται πρὸς τά δεξιά, ἀντίθετα ἡ κεφαλή του εἶναι στραμμένη πρὸς τά ἀριστερά. Τά μάτια ἀκολουθοῦν τήν κατεύθυνση πού δείχνει μέ τό δεξί χέρι του.

Στά πόδια τῶν Πρωτοπλάστων εἰκονίζεται τό φίδι σέ σιγμοειδῆ κίνηση. Ἄριστερά τῆς σκηνῆς ὑψώνεται τετράγωνος μαρμάρινος πεσσός, πού καλύπτει ἕνα μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀγγέλου. Ἐνα μικρό δένδρο στά ἀριστερά καί ἕνα πιό μεγάλο δεξιά ὀριοθετοῦν τό βάθος τῆς σκηνῆς πού ἐπίσης φέρει ρήση. Οἱ μορφές πατοῦν σέ ἐπάλληλα κυματοειδῆ επίπεδα.

Τό κατώτερο τμήμα τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πρόσοψης διαχωρίζεται ἀπό τίς ὑπόλοιπες σκηνές μέ ἔξεργη γύψινη ζώνη διακοσμημένη μέ ἀνθέμια. Φέρει ὀχτώ ἀπεικονίσεις, ἀνά τέσσερεις δεξιά καί ἀριστερά τῆς εἰσόδου. Στά δεξιά παριστάνονται ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα, ὁ Πρόδρομος (εἰκ. 51), ὁ Ἄγιος Νικόλαος καί μιὰ γυναικεία μορφή (εἰκ. 52), πού σώζεται ἐλάχιστα καί δέν εἶναι δυνατή ἡ ἀναγνώρισή της. Ἄριστερά ἀποδίδονται ὁ Χριστός στόν τύπο τοῦ Παντοκράτορα, ὁ Ἄγιος Ἰωάννης (εἰκ. 53), ἡ Ἄγια Παρασκευή, ἀρκετά κατεστραμμένη καί ἡ σκηνή τῆς Βάπτισης, πολύ δυσδιάκριτη. Ὅλες οἱ μορφές φέρουν ἔξεργα γύψινα φωτοστέφανα μέ διακόσμηση ἀνθεμίων.

Οἱ διαστάσεις αὐτῶν τῶν εἰκόνων (1,5×0,87μ. περίπου), ἡ ἐμφανῆς προσπάθεια γιά τυποποιημένη καί κάπως αὐστηρή ἀπόδοση τῶν μορφῶν, ἡ σχεδόν γεωμετρικῆ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων ἀκόμη καί οἱ σκουρόχρωμοι τόνοι τῶν ἀπεικονίσεων,

50. Γένεση, Β, 7.

είναι στοιχεία που διαφοροποιούν τις τελευταίες από τις άλλες παραστάσεις της δυτικής πρόσοψης.

Αντίθετα ή κάπως «φλύαρη» αφηγηματικότητα σε συνδυασμό με τό γρήγορο σχέδιο και την έντονη χρωματική κλίμακα, που χρησιμοποιείται στην σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας και σ' εκείνες της Παλαιάς Διαθήκης, τις διαφοροποιούν με μία πρώτη ματιά από τις μεγάλες εικόνες στο κάτω τμήμα του τοίχου.

Μία πιό προσεκτική εξέταση αποδεικνύει την εικονογραφική και μορφολογική διάσταση των ιστορημένων ζωνών. Στις παραστάσεις της επάνω ζώνης ο καλλιτέχνης δέν έχει την διάθεση πιστής απόδοσης των εικονογραφικών θεμάτων που επιλέγει. Κρατάει κάποια βασικά στοιχεία, αλλά προσθέτει και κάποιες εμφανείς λεπτομέρειες, που μειώνουν την γενική εικόνα, όπως τό στέμμα του Δημιουργού στην σκηνή της Δημιουργίας του ανθρώπου.

Οί μορφές του δέν είναι ευπλαστες, αλλά χαρακτηρίζονται από μία «άκαμπτη» κινητικότητα. Είναι πολύ καθημερινές και έχουν έντονο, λαϊκό χαρακτήρα.

Αντίθετα οί παραστάσεις της κάτω ζώνης παρουσιάζονται πιό επιβλητικές συγκριτικά και τυποποιημένες στην απόδοσή τους. Δείχνουν μία τάση αυστηρότητας στην απόδοση της έκφρασης και των στάσεων. Δίνουν την εντύπωση Δεσποτικών εικόνων τέμπλου. Είναι ασφαλώς προγενέστερες των υπολοίπων παραστάσεων. Χρονολογούνται ίσως στά τέλη του 18ου αϊ. με άρχές του 19ου.

Οί υπόλοιπες απεικονίσεις (εκείνες της επάνω ζώνης) με τόν έντονο λαϊκισμό που παρουσιάζουν και χωρίς ο καλλιτέχνης νά έχει μία διαμορφωμένη εικόνα των θεμάτων του, ούτε συγκεκριμένα πρότυπα, δείχνουν πολύ νεώτερες, πιθανώς στά τέλη του 19ου ίσως και άρχές του 20ου αϊ.

Τήν έλλειδη ίσως πείρας, πάντως όπωσδήποτε ιδιαίτερης καλλιτεχνικής ταυτότητας αποδεικνύει και τό γεγονός της δυσερμήνευτης ιστόρησης σκηνών της Παλαιάς Διαθήκης με τήν παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Όλες οί ιστορημένες παραστάσεις της δυτικής πρόσοψης, δέν έχουν καμιά σχέση με τό εικονογραφημένο πρόγραμμα στό έσωτερικό του ναού. Έδω οί τοιχογραφίες είναι χρονολογημένες από έπιγραφή στά 1717 πάνω σε στρώμα πολύ παλιότερων, ίσως σύγχρονων με τήν κτίση του ναού στόν 13ο αϊ. Κάποιες έχουν ανακαινισθει στά μέσα του 18ου αϊ. όπως ή σκηνή του κοινωνίας των Αποστόλων στό ιερό που φέρει έπιγραφή με τήν χρονολογία 1857.

Τό δυνατό και καθαρό σχέδιο που τις χαρακτηρίζει και ή έντονη έκφραστική δύναμη που αποπνέουν, αποκλείουν όποιοδήποτε χρονολογικό συσχετισμό με τις έξωτερικές τοιχογραφίες του δυτικού τοίχου.

Τοιχογραφίες έξωτερικά συναντούμε και σε μνημεία της Καστοριάς. Έδω όμως, συμπληρώνουν τό όλο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού.⁵¹

Επομένως, στην περίπτωση της Κάτω Παναγιάς, θά πρέπει ίσως νά δεχτούμε τήν αναγκαιότητα της τοιχογράφησης του δυτικού τοίχου, που επέβαλλε ή κατά πολύ μεταγενέστερη από τό αρχικό κτίσμα, προσθήκη νάρθηκα στό ναό.

51. Στ. Πελεκανίδη-Μαν. Χατζηδάκη «Καστοριά» Παναγία Κουμπελίδικη ή Καστριώτισσα, 84-91. Έξωτερικά του δυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα υπάρχουν χρονολογημένες από έπιγραφή τοιχογραφίες στά 1496 που παριστάνουν τήν Δέηση, διηγηματικές σκηνές από τό συμπόσιο του Ήρώδη, τήν Παναγία του Πάθους και τόν Προφήτη Ήλία με τόν κόρακα που φέρνει άρτο.

Σύγχρονοι Ναοί χτισμένοι σέ έρείπια μεταβυζαντινών

1. *Άγιος Σπυρίδωνας*: Στήν παλιά συνοικία Ρωμαιοπάζαρο, σήμερα οδό Βασ. Κωνσταντίνου, χτίστηκε τό 1726 ό ιερός ναός του Άγίου Νικολάου του Νέου μέ συνδρομή του άρτινου Νικολάου Λιδωρίκη.⁵² Τό 1874 πυρπολήθηκε καί ξαναχτίστηκε τό 1878 άφιερωμένος όμως στον Άγιο Σπυρίδωνα. Σώζεται καί σήμερα καί είναι πολύ κοντά στον μητροπολιτικό ναό του Άγίου Δημητρίου.

2. *Άγιος Δημήτριος*: Στήν ίδια συνοικία, δίπλα στην οδό Σκουφά χτίστηκε τό 1814 ό ιερός ναός του Άγίου Δημητρίου, πού καταστράφηκε τό Νοέμβριο του 1821 (εϊσοδος Έλλήνων έπαναστατών στην Άρτα). Ξαναχτίστηκε τό 1829.⁵³ Πότε καί πώς ξανακαταστράφηκε δέν είναι γνωστό. Πάντως σήμερα στην ίδια θέση ύψώνεται ό νέος μητροπολιτικός ναός του Άγίου Δημητρίου. Ό παλιός ναός είχε τρία παρεκκλήσια:

α) του Άγίου Γεωργίου του Μπαχαρά, πού χτίστηκε τό 1812 καί πυρπολήθηκε τό 1821.

β) τής Θείας Μεταμορφώσεως, χτισμένο καί αυτό τό 1812 καί κατεστραμμένο στα 1821.

γ) του Άγίου Μηνά, πού καταστράφηκε από πυρκαγιά επίσης.

3. *Άγιος Νικόλαος του Λισγαρά*: Στήν παλιά συνοικία Τουρκοπάζαρο, σήμερα οδό Άγίου Νικολάου, χτίστηκε τό 1625 ναός μέ τό όνομα Άγιος Νικόλαος του Λισγαρά από κάποιον άρτινό Συμεών Λίζγαρά. Ό Ξενόπουλος⁵⁴ αναφέρει ότι έγιναν ανακαινίσεις τό 1852 καί τό 1871. Σήμερα ύπάρχει σύγχρονος ναός χτισμένος στην ίδια ακριβώς θέση καί αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο.

Έπίλογος

Αυτή ήταν μία γενική παρουσίαση των μνημείων τής Μεταβυζαντινής περιόδου στην πόλη τής Άρτας.

Δέν είναι έντυπωσιακά σέ μορφή, όμως είναι ιστορικά ως μάρτυρες μίας έποχής καί δηλωτικά τής τέχνης καί τής πνευματικής δραστηριότητας στην πόλη κατά την περίοδο τής Τουρκοκρατίας. Ένισχύουν την άποψη για συντηρητισμό τής Μεταβυζαντινής Θρησκευτικής τέχνης, τηρώντας ώστόσο τις βασικές αρχές τής τεχνικής της. Όπου διασώζονται ολοκληρωμένα τό αρχιτεκτόνημα καί τό εικονογραφικό πρόγραμμα, αλλά καί σέ άλλα μνημεία, πού διατηρούν μόνον την κόγχη από τό Μεταβυζαντινό κτίσμα, είναι φανερή ή «καταπίεση» τής σκλαβιάς, τόσο στο μέγεθος των ναών όσο καί στις τοιχογραφημένες άπεικονίσεις, πού ή παράστασή τους περιορίζεται από την στενότητα του χώρου καί σκιάζεται από τό πνεύμα τής έποχής. Μία κάποια λαϊκότητα στις άπεικονίσεις αυτές (μορφές-ένδυματα) είναι έπιβεβλημένη για την τόνωση του ήθικου των ανθρώπων. Αυτό άλλωστε είναι κάτι πού συναντάται σχεδόν σ' όλα τά Μεταβυζαντινά μνημεία στον Έλλαδικό χώρο. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική ή άποψη του Μ. Χατζηδάκη⁵⁵ πού σημειώνει: «δειχνουν τή ζωτική ανάγκη ενός έθνους νά διατηρήσει την

52. Σ. Ξενόπουλου «Δοκίμιον» (συμπλ. Τσούτσιου), 128.

53. Σ. Ξενόπουλου ό.π., 128.

54. Σ. Ξενόπουλου ό.π., 127.

55. Μ. Χατζηδάκη Ι.Ε.Ε. (Ίστορία του Έλληνικού Έθνους), «Η Μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) καί ή άκτινοβολία της», 410-416.

ταυτότητά του μέσα στις πύδ δύσκολες πολιτικές, οίκονομικές καί βιοτικές συνθήκες, χωρίς ή τέχνη νά μένει άνεξέλιγκτη, αλλά νά εξέλισσεται μέ άργό ρυθμό έπηρεασμένη από τήν τύχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τούς μεταβαλλόμενους πνευματικούς του όρίζοντες».

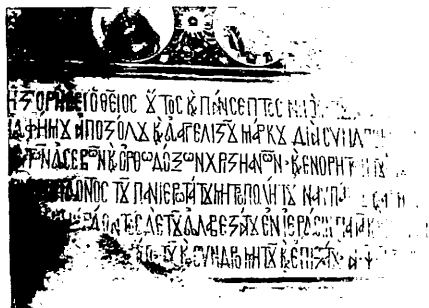
Τά μνημεία στήν σημερινή τους μορφή, ἔχουν άνάγκη συντήρησης καί προστασίας τόσο άρχιτεκτονικά, όσο καί άναφορικά μέ τόν γραπτό τους διάκοσμο. Ἡ καλή θέληση τών άνθρώπων καί ή σωστή επέμβαση τών ειδίκων, εἶναι άπαραίτητα στοιχεία γιά τήν διατήρηση τών μικρών ναίσκων πού διασώζουν μέ τό πέρασμα τών χρόνων στοιχεία τής τέχνης τής Μεταβυζαντινής περιόδου, πού όπως ήδη τονίστηκε, άποτελοῦν μάρτυρες μιås ιδιαίτερης εποχής.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Ἐνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Εικ. 2. Ἐφιερωματική έπιγραφή στό ύπέρθυρο τής βόρειας εισόδου. Εικ. 3. Τοξωτή άπεικόνιση στό ύπέρθυρο τής δυτικῆς εισόδου. Εικ. 4. Τοιχογραφίες έξωτερικά τοῦ δυτικοῦ τοἴχου. Εικ. 5. Παράσταση τής Πλατυτέρας στήν κόγχη τοῦ ιεροῦ. Εικ. 6. Κοινωνία τών Ἀποστόλων. Ἐριστερό ήμιχώριο. Εικ. 7. Κοινωνία τών Ἀποστόλων. Δεξιό ήμιχώριο. Εικ. 8. Κοίμηση τής Θεοτόκου στό ύπέρθυρο τής δυτικῆς εισόδου. Εικ. 9. Ἐποψη από τή ζώνη τών στηθαρίων στόν βόρειο τοἶχο. Εικ. 10. Ἡ εἰκόνα τών Τριῶν Ἱεραρχῶν. Εικ. 11. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ τής Ἁγίας Παρασκευῆς. Εικ. 12. Ἡ Πλατυτέρα στό τεταρτοσφαίριο τής κόγχης. Εικ. 13. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἄγιοι. Εικ. 14. Διακονικό. Παράσταση τοῦ Συμεῶν τοῦ Στυλίτη. Εικ. 15. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ τής Ἰπαπαντῆς. Εικ. 16. Ἐνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου. Εικ. 17. Ἐό άμβωνας. Εικ. 18. Ἐό έπισκοπικός θρόνος. Εικ. 19. Τό τέμπλο τοῦ ναοῦ. Εικ. 20. Τό βημόθυρο. Εικ. 21. Μαρμάρινο γλυπτό στό ύπέρθυρο τής βόρειας εισόδου. Εικ. 22. Ἐντοιχισμένο μαρμάρινο τεμάχιο άμβωνα (δυτικός τοἶχος). Εικ. 23. Ἐντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα σαρκοφάγου. Εικ. 24. Ἐντοιχισμένο πηλίνο πινάκιο. (νότιος τοἶχος) Εικ. 25. Κάτοψη τοῦ προπύλου. (σχέδιο από Α.Β.Μ.Ε., 12) Εικ. 26. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Μπατζῆ. Εικ. 27. Ἡ κατεστραμμένη άπεικόνιση τής Παναγίας στό τεταρτοσφαίριο τής κόγχης. Εικ. 28. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἄγιοι. Εικ. 29. Ἡ έντοιχισμένη εἰκόνα τών Χιονοιαδιτῶν ζωγράφων. Εικ. 30. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ τής Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος. Εικ. 31. Ἐψιδωτή έσοχή στό ύπέρθυρο τής δυτικῆς εισόδου. Εικ. 32. Ἐνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ τής Μεταμορφώσεως. Εικ. 33. Τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου καί τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Πέρσου. Εικ. 34. Ἡ έπιγραφή τοῦ ναοῦ καί ή σκηνή τής Κοίμησης τής Θεοτόκου. Εικ. 35. Ἡ Πλατυτέρα στό τεταρτοσφαίριο τής κόγχης. Εικ. 36. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ τής Παναγίας Κασσωπίτρας. Εικ. 37. Ἐντοιχισμένο μαρμάρινο θωράκιο. Εικ. 38. Ἡ πρόσωση τοῦ ναοῦ μέ τό προστώο. Εικ. 39. Πρόσοψη τοῦ ναοῦ τής Ἁγίας Σοφίας. Εικ. 40. Ἐό ξυλόγλυπτος άμβωνας. Εικ. 41. Ἐποψη τοιχογραφιῶν μέ πλαίσια από συνεχή σαρκώδη φύλλα. Εικ. 42. Οἱ άπεικονίσεις τών Ἐθαγγελιστῶν στά τρίγωνα τών τόξων. Εικ. 43. Γυναικεῖες μορφές στήν πρόσωση τοῦ άμβωνα. Εικ. 44. Δυτική πρόσωση τοῦ καθολικοῦ τής μονῆς τής Κάτω Παναγιάς. Εικ. 45. Δευτέρα Παρουσία. Ἡ δόξα τοῦ Χριστοῦ. Εικ. 46. Ἐπεικονίσεις Ἁγίων καί τών Ἀποστόλων, στή σκηνή τής Δευτέρας Παρουσίας. Εικ. 47. Ἡ άπεικόνιση τοῦ Παραδείσου. Εικ. 48. Ἐπιμέρους σκηνές τής Δευτέρας Παρουσίας. Εικ. 49. Οἱ σκηνές τής Δημιουργίας τοῦ κόσμου καί τής Δημιουργίας τοῦ άνθρώπου. Εικ. 50. Οἱ Πρωτόπλαστοι στόν Παράδεισο καί ή Ἐκδίωξη τών Πρωτοπλάστων. Εικ. 51. Ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα καί ὁ Πρόδρομος. Εικ. 52. Ἐό ἄγιος Νικόλαος καί ή δυσδιάκριτη άπεικόνιση μιås γυναικείας φιγούρας. Εικ. 53. Ἐό Χριστός στόν τύπο τοῦ Παντοκράτορα καί ὁ ἄγιος Ἰωάννης.

1

2

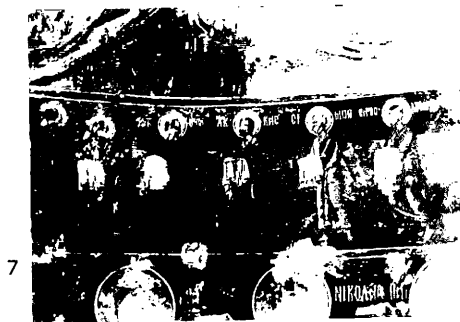
3

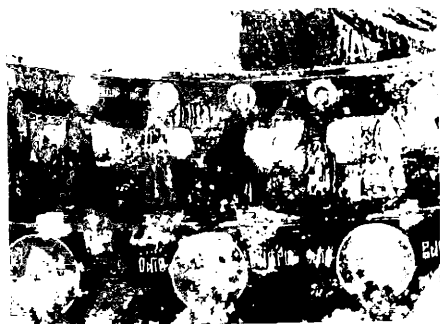
4

5

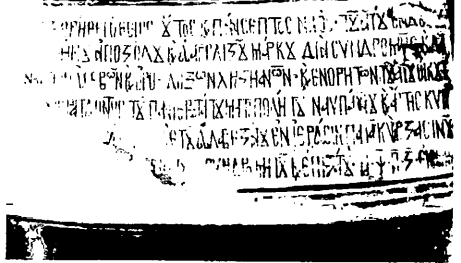
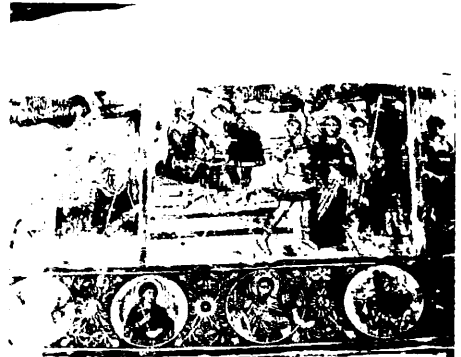

7

8

9

10

11

12

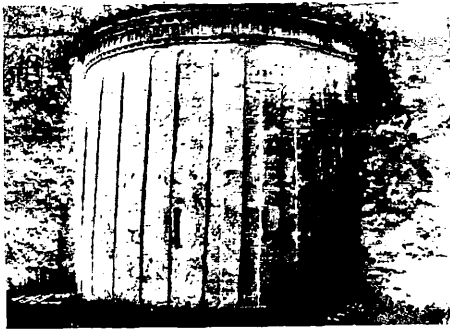
13

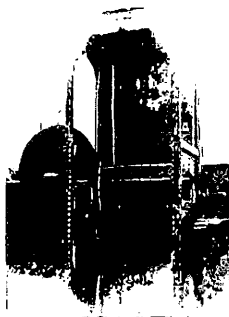
14

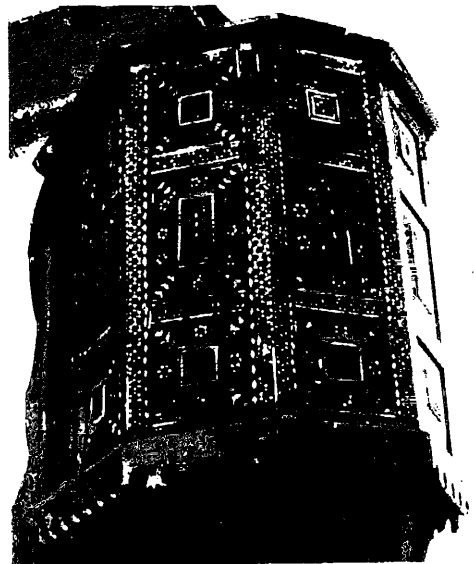
15

16

18

17

26

27

28

29

30

31

32

19

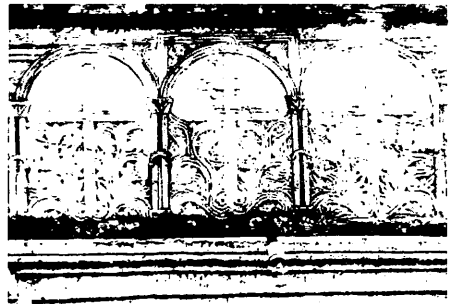
20

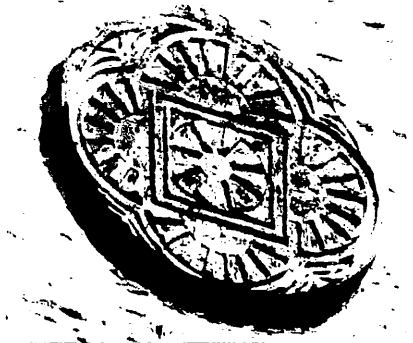
21

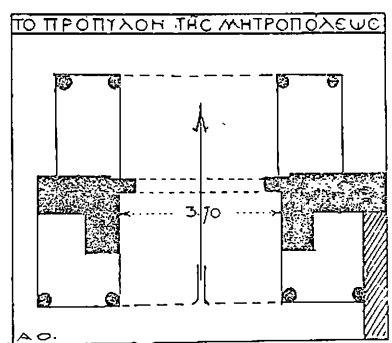
22

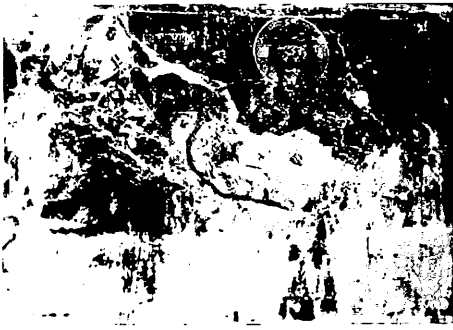
23

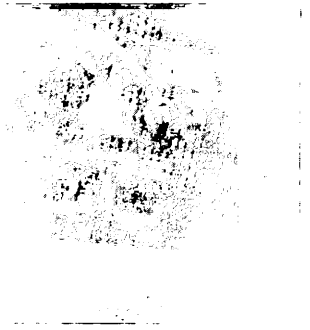
24

25

33

34

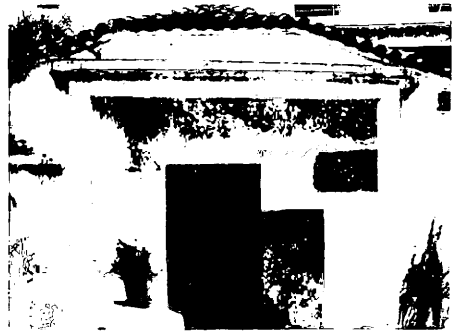
35

36

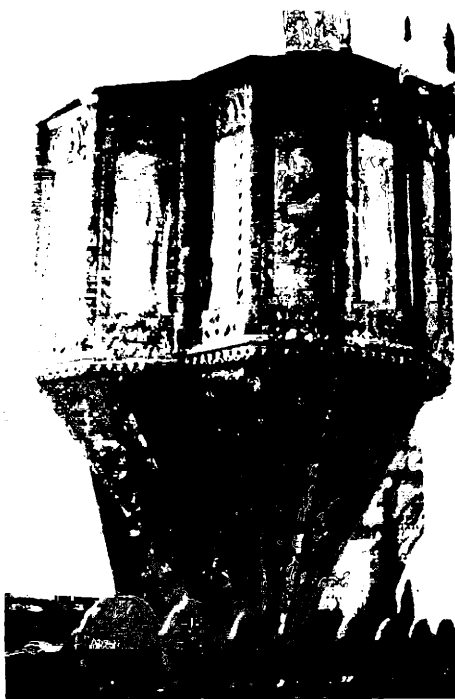
37

38

39

40

41

42

43

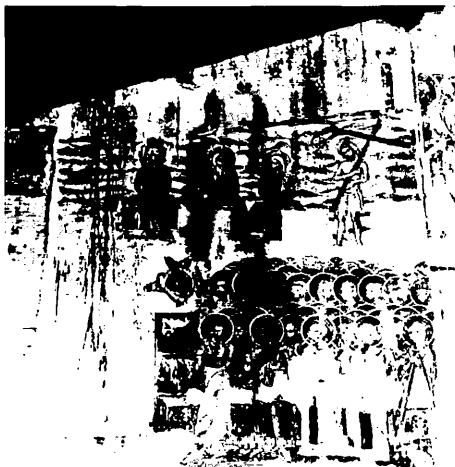
44

45

46

47

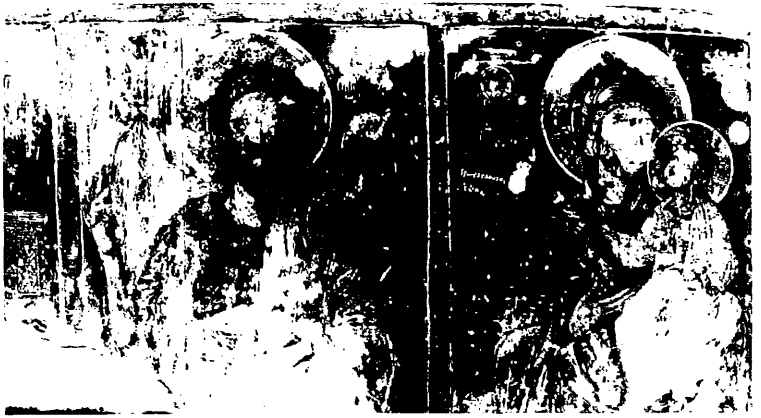
48

49

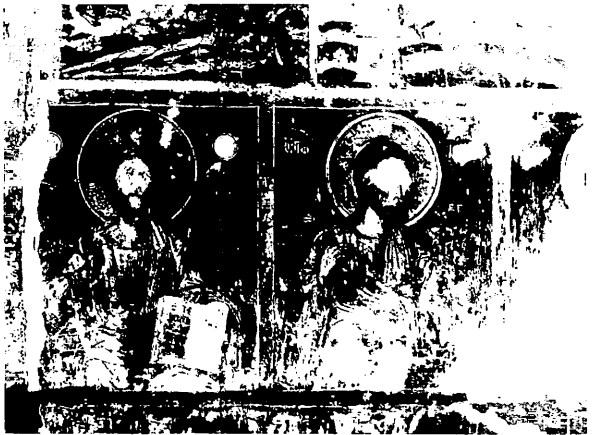
50

51

52

53

ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΑΙΔΟΦΘΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΑΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ

Γ.Μ. ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ

Τό θέμα τοῦ κακοποιημένου παιδιοῦ βρίσκεται τή στιγμή αὐτή στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ μέσα στό χώρο τῆς σύγχρονης Κλινικῆς, Κοινωνικῆς καί Δικαστικῆς Παιδοψυχιατρικῆς.

Ἡ σεξουαλική, εἰδικότερα, κακοποίηση τοῦ ἀνήλικου κοριτσιοῦ, ἀποτελεῖ ἕνα θέμα, πού ὡς τέτοιο φαίνεται νά ἀπασχόλησε σοβαρά καί τήν τότε κοινωνία τῆς Ἄρτας τοῦ Δεσποτάτου, τίς ἐκκλησιαστικές ἀρχές τοῦ τόπου καί αὐτό ἀκόμη τό Πατριαρχεῖο, ἐξ αἰτίας τῆς σοβαρότητας καί τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν προβλημάτων, πού τό ἴδιο γεννᾷ.

Τό περιστατικό τῆς σεξουαλικῆς κακοποίησης τοῦ ἀνήλικου κοριτσιοῦ τῆς Ἄρτας (Παιδοφθορία) ἔμεινε περίφημο μέσα στήν Ἱστορία, προκάλεσε τήν ἐκδοση εἰδικοῦ πατριαρχικοῦ Σημειώματος, συνεχίζει δέ νά ἀναφέρεται ὡς χαρακτηριστικό παράδειγμα στήν Ἱστορία τοῦ Δικαίου τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ ἱστορικοί τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἄρτας δέν παραλείπουν τήν, ἔστω καί ἀπλή, μεία του στήν καταγραφή τῶν γεγονότων τοῦ συγκεκριμένου ἱστορικοῦ χώρου καί χρόνου.

Ὅμοια καί οἱ ἐρευνητές τοῦ καθημερινοῦ βίου καί τοῦ πολιτισμοῦ τῶν βυζαντινῶν γενικότερα.

Τό ἴδιο αὐτό γεγονός ἀποτελεῖ ἕνα στοιχεῖο ἀποδεικτικό τῶν κοινωνικῶν κανόνων καί τῶν ἠθῶν ἀπ' τή μιά, ἀλλά καί τῆς δικαϊκῆς πραγματικότητας ἀπ' τήν ἄλλη, πού ἴσχυαν ὡς ρυθμιστικοί παράγοντες στήν κοινωνική ζωή καί τίς σχέσεις τοῦ παιδιοῦ στά χρόνια ἐκεῖνα τῆς ἀκμάζουσας ὑστεροβυζαντινῆς Ἄρτας.

Πρόκειται γιά μιά περίπτωση Παιδοφθορίας (σεξουαλικῆς κακοποίησης), πού ἀφορᾷ σ' ἕνα κοριτσάκι, τό ὁποῖο μνηστεύθηκε πρὶν ἀπ' τήν ἡβη καί πού ἡ σεξουαλική του περιπέτεια (καί ἡ συνακόλουθη, πιθανότατα, πρῶιμη ψυχotraυματική ἐμπειρία) ἀναφέρεται μέ σαφήνεια: *«ἡ τήν παρθενικήν λυθεῖσα ζώνην ἐν ἁώρῳ ἡλικία»*.

Ὁ τότε ἐπίσκοπος τῆς Ἄρτας Ἰωάννης, ἀπευθύνθηκε στόν Πατριάρχη Γερμανό τόν Β' ρωτώντας τον τί πρέπει νά κάνει γιά τό κοριτσάκι αὐτό, πού ἡ σέ ἄνηβη ἡλικία μνηστεία της ἱερολογήθηκε ἀπό κάποιον ἱερέα, καί ἔλαβε τήν παρακάτω ἀπόκριση: Ἐξαιτίας τῆς ἁώρης ἡλικίας της νά χωρίσει ἀπό τόν «φθορέα» καί ὁ ἱερέας πού ἱερολόγησε τήν παράνομη αὐτή μνηστεία νά τιμωρηθεῖ μέ καθαίρεση.

Ἡ σχετική μαρτυρία ἔχει ὡς ἐξῆς *«Ἐτι δέ ἐξήτησεν ὁ Ἄρτης ἐπίσκοπος, ὀρισθῆναι τί ποιητέον καί ἐπί τῷ ἱερολογηθέντι πρό τῆς ἡβης τελείαν ἱερολογίαν*

κορασίῳ ἐν τῇ κατ' αὐτόν ἐνορία καί παιδοφθορία παθόντι· καί μὴν ἀλλὰ καί ἐπὶ τῷ ἱερολογῆσαντι ἱερεῖ. Καί ἤκουσεν ὡς ἡ τὴν παρθενικὴν λυθείσαν ζώνην ἐν ἄώρῳ ἡλικία τοῦ φθορέως διαζυγῆσεται, καί ὁ ἱερολογήσας αὐτοῦς ἐν γνώσει καθαιρεθήσεται. Ταῦτα παρεκβληθέντα ἀπὸ τῶν ἡμερησίων συνοδικῶν προσημειώσεων καί τῇ ὑπογραφῇ καί σφραγίδι τοῦ τιμωτάτου χαρτοφύλακος τῆς ἀγιοτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, συνήθως βεβαιωθέντα, ἐπεδόθη μηνί καί ἐπινεμήσει τοῖς προγεγραμμένοις, ἔτους ἱστυμγ'. Ἡ ὑπογραφή. Ὁ χαρτοφύλαξ τῆς Ἀγιοτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Καί ὄπισθεν τῇ συμπήξει τῆς βούλλης, τῷ μηνί Ἰουλίῳ ἐπινεμήσει ἡ'».¹

Δηλωτικὸ τῆς σοβαρότητας τοῦ θέματος εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὴν ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ Σημειώματος προκάλεσε μὲ ἐρώτημά του ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἄρτας Ἰωάννης Α', πού φέρεται ὡς γνώστης τῶν εἰδικῶν θεμάτων τοῦ Δικαίου τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας σύμφωνα, τουλάχιστον, μὲ ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἄρτης Σεραφεῖμ Ξενοπούλος, πού μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος «ἔγραψε λύσεις νομικῶν τινῶν περὶ γάμου ζητημάτων (...) σωζομένων ἐν τῇ ἐν Μόσχῳ βιβλιοθήκῃ, ὑπ' ἀρ. 208».²

Ὁ ἰδιαίτερος προβληματισμὸς γιὰ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Ἄρτας Ἰωάννη, φαίνεται πῶς ἀφοροῦσε:

1) σ' ἓνα θέμα μνηστείας ἀνήλικου κοριτσιοῦ,

2) στὴν ἱερολόγησιν αὐτῆς τῆς μνηστείας, πού τελέστηκε πρὶν ἀπ' τὴν ἡβή, καί 3) στὴ «φθορά» τῆς σέ τέτοια ἄωρη ἡλικία μνηστῆς δηλαδὴ στὴν διαπαρθένευσιν (παρθενοφθορία), ἡ ὁποία στὴν προκειμένη περίπτωση τῆς ἀνηβότητας ἀποδίδεται μὲ τὸν ὄρο «παιδοφθορία».

Στό δίκαιο τῆς ἐποχῆς δὲν συναντᾶται ὄρος γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς παρθενοφθορίας καί ἡ πράξις ἀποδίδεται μὲ τὴν ἔκφραση «φθορά κόρης» ἢ —ἀπλούστερα— «φθορά». Ὁ δράστης ἀποκαλεῖται «φθορεὺς» καί ἡ κόρη «φθαρεῖσα».

Ἐντούτοις ὁ ὄρος ἔπαιρνε μιὰ εὐρύτερη σημασία, καί ἀφοροῦσε ὄχι μονάχα σέ παρθένας κόρες (ἐφήβους), ἀλλὰ καί σέ κάθε ἀνύπαντρη γυναῖκα καί παιδιά.³

Αὐστηρὴ ὡς τὴν ὑπερβολή καί σκληρὴ ὡς τὴν ἀπανθρωπία ἡ βυζαντινὴ κοινωνία ἀπέναντι στοῦ θέματος τῆς λεγόμενης ἀγνότητος τῆς γυναίκας καί τὴν προστασία τῆς παρθένας κόρης, ἐδημιούργησε, ὡστόσο, θεσμούς,³ πού ἀπέτρεψαν τὴν ἀνάπτυξη ἡθῶν σέ βάρος τῆς ἴδιας τῆς γυναίκας καί συντέλεσαν —μάλιστα— καί στὴν ἀνύψωση τῆς κοινωνικῆς τῆς θέσης.

Ἔτσι, ὁ κολασμὸς τῆς «φθορᾶς» (σημαντικὰ τροποποιημένος στίς διαφορῆς χρονικῆς περιόδους) γινόταν μὲ περιουσιακὴ ποινὴ, ἀκρωτηριασμό, στιγματισμὸ, μαστίγωση καί ἄλλα σωματικὰ βασανιστήρια, πού πολλῆς φορῆς συνέβαινε νὰ

1. J.-P. Migne (1864), «Patrologia Graeca», T. 119 στ. 801. — Γ.Α. Πάλλη - Μ. Ποτλῆ (1885), «Σύνταγμα τῶν θεῶν καί ἱερῶν κανόνων», T. V, σ. 109 — V. Laurent (1971), «Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople», T. I, τ. IV (Les Regestes de 1208-1309) σ. 91 (no 1283) — Α. Μηλιαράκη (1898), «Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, 1204-1261», Ἐν Ἀθήναις, σ. 52 — Σ.Ν. Λαγοπάτη (1913), «Γερμανὸς ὁ Β', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως - Νικαίας, 1222-1240», Ἐν Τριπόλει, σ. 92.

2. Σεραφεῖμ Ξενοπούλου (1962?), «Δοκίμιον περὶ Ἄρτης». Ἐκδ. — Συμπλ. Γ. Τσοῦτσίνου, σ. 95 (Ἀνατύπωση ἀπ' τοὺς τόμους ΣΤ καί Ζ τῆς «Ἡπειρωτικῆς Ἐστίας»).

3. Ι.Π. Παπακρησκοπούλου (1943), «Ἡ διαπαρθένευσιν κατὰ τὸ ἑλληνικὸν ἴδιον δίκαιον», Ἀθήναι, T.A, σ. 97 — Μ.Α. Τουρτόγλου (1963), «Παρθενοφθορία καί εὗρεσις θησαυροῦ», Ἀθήναι, σ. 15-16 — Σ.Ι. Παπαδάτου (1984), «Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον», (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, T. 50) Ἀθῆναι, σ. 213.

προκαλέσουν τόν θάνατο τοῦ καταδικασμένου ἐνόχου.

Ἀρχικά καί σέ περιπτώσεις βιασμοῦ ἐπιβαλόταν ἡ ποινή τοῦ θανάτου («ἐσχάτη» τιμωρία) ὑπαγόμενη στίς λεγόμενες «κεφαλικές ποινές» ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ἦταν ἡ ἀποκοπή τῆς κεφαλῆς, ὁ λιθοβολισμός, ἡ ἐξορία καί ὁ μεταλλισμός (ἡ διαρκῆς δηλαδή ἐξορία σέ μεταλλεῖα), ποινή πού πλησίαζε ἡ ἰσοδυναμοῦσε μέ θάνατο κι ἀπ' τήν ὁποία ἀπαλλάσσονταν μονάχα οἱ... βουλευτές καί μερικοί ἀξιωματοῦχοι.⁴

Ἄλλες μορφές τιμώρησης καί σωφρονισμοῦ ἦταν τό κούρεμα (ἡ «ἐν χρῶ κούρα») καί ἡ διαπόμπευση ἢ πομπή («*κουρᾶ καί πομπῇ σωφρονίζεσθαι*»).⁵ Ὁ Φ. Κουκουλῆς ἀναφέρει ὅτι «ἡ ποινή τῆς διαπομπεύσεως ἐπεβάλλετο καί εἰς τοὺς παιδεραστάς καί τοὺς φθειρόντας παρθένους, ἀφοῦ πρότερον οὗτοι ἐκαυλοκοποῦντο».⁶ Τό παλαιότερο, σχετικά μέ τήν παρθενοφθορία, παράδειγμα διαπόμπευσης ἀναφέρεται ἀπό τόν Μακάριο τόν Αἰγύπτιο, καλόγηρο, ὡς ἀθήμα τοῦ ἴδιου ὅτι δῆθεν ἐφθειρε παρθένα κόρη.⁷

Ἡ πόμπευση, τήν ὁποία ἐπέβαλαν ἀκόμη καί συνοδικές ἀποφάσεις, συνίστατο στήν ἀτιμωτική περιαγωγή, ἀνά τās ὁδοὺς, τοῦ τιμωρουμένου, πού τόν κάθιζαν πάνω σ' ἓνα γαϊδούρι ἀνάστροφα καί τόν ἀνάγκαζαν νά κρατᾶ τήν οὐρά τοῦ ζώου ἀντί γιά χαλινάρι. Πολλές φορές, πέρα ἀπό τό κούρεμα,⁸ πασάλειβαν τό πρόσωπό του μέ κάπνα ἢ καί τόν τύφλωναν.⁹ Λέξη συνώνυμη τῆς «πομπῆς» εἶναι ἡ λέξη «σουργούνη».

4. Φ. Κουκουλῆ (1953), «Μία τῶν παρά βυζαντινοῖς ποινῶν, ὁ μεταλλισμός». Περ. «Ἑλληνικά», Παράρτ. 4, Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδη, σ. 376.

5. Ἀναφέρεται ἀπ' τόν Φ. Κουκουλῆ (1949), «Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός», Ἐν Ἀθήναις, Τ. Γ', σ. 188 καί 193-195.

6. *Ibid.*, σ. 189.

7. Μακάριον τοῦ Αἰγυπτίου «Ἀποφθέγματα». Μέσα στό J.-P. Migne, 1899, P.G., Τ. 34, στ. 236-237: «Ὅτε ἡμιν νεώτερος (...) ἐκρατήσαν με καί ἐποίησαν κληρικόν εἰς τήν κόμην (...) συνέβη δέ ἀπό πειρασμοῦ παρθένον τινά εἰς τήν κόμην ἐκπεσεῖν καί λαβοῦσα κατά γαστρός ἠρωτάτο τίς εἶη ὁ τοῦτο πεποιηκώς, ἡ δέ ἔλεγεν ὁ ἀναχωρητής καί ἐξεληθόντος συνέλαβόν με εἰς τήν κόμην, καί ἐκρέμασαν ἐν τῷ τραχήλῳ μου ἠσβολομένως χύτρας καί ὠτία κούφων, καί περιεπόμπευσάν με ἐν τῇ κώμῃ κατά ἄμφοδον, τύποντάς με καί λέγοντες οὗτος ὁ μοναχός ἐφθειρε ἡμῶν τήν παρθένον, λάβετε αὐτόν, λάβετε. καί ἔτυψάν με καί μικρόν τοῦ ἀποθανεῖν (...) καί λέγουσιν οἱ γονεῖς αὐτῆς οὐκ ἀπολύομεν αὐτόν, ἕως δῶ ἐγγυητήν καί τρέφειν αὐτήν. (...) καί εἰργαζόμεν νύκτα καί ἡμέραν, καί ἐξέπεμπον αὐτῆ, καί ὅτε ἦλθε ὁ καιρός τῆ ἀθλία τεκεῖν, ἐμεινε ἐπί πολλὰς ἡμέρας βασανιζομένη καί οὐκ ἔτικτε. καί λέγουσιν αὐτῆ. τί ἐστί τοῦτο; ἡ δέ εἶπεν ἐγώ οἶδα ὅτι τόν ἀναχωρητήν ἐσυκοφάνησα καί ψευδομένη ἠττιασάμην καί οὗτος οὐκ ἔχει πρᾶγμα, ἀλλά ὁ δεῖνα ὁ νεώτερος».

8. Ἡ τέτοια «ἀποθέρισις τριχῶν» ἦταν ὕβρις, ὅπως δείχνει καί ἡ μέχρι καί σήμερα χρησιμοποιοῦμενη περιφρονητική φράση «ἀντε νά κουρευέσαι». (Φ. Κουκουλῆ (1949), ὁ.π., Τ. Γ', σ. 194. Κατά τή διαπόμπευση, ἡ περιαγωγή τοῦ Κουτρούλη (τοῦ κουρεμένου δηλαδή ἀτόμου) καί ἡ συνακόλουθη ὄχλοβοή, βρίσκεται στή βάση τῆς γνωστῆς φράσης «ἔγινε τοῦ κουτρούλη ὁ γάμος». Ὡστόσο, ὁ δ. Θεοχαρίδης στό μελέτημά του «Κομνηνοδοικᾶδες τῆς Ἡπείρου», τό δημοσιευμένο στόν τιμητικό τόμο «Χαριστήριον Σερραφεῖμ Τίκα» (ἀφιέρωμα στόν ἄλλοτε μητροπολίτη Ἄρτης καί σήμερα ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Σερραφεῖμ) ἐκδομένο τό 1984, δέν ἀποκλείει τήν προέλευση τῆς παραπάνω «λίαν διαδεδομένης παροιμιώδους λαϊκῆς ἐκφράσεως», ἀπό τήν ἱστορία τοῦ Δημητρίου-Μιχαήλ, τελευταίου γιοῦ τοῦ δεσπότη τῆς Ἄρτας Μιχαήλ Β' καί τῆς Θεοδώρας, πῶ γνωστοῦ μέ τό παρατσούκλι «κουτρούλη» (φαλακρός) καί τοῦ ὁποίου ὁ γάμος κατέληξε σέ καταστροφή. Ἔτσι, γιά τόν συγγραφέα, ἡ παροιμιώδης λαϊκή ἐκφραση, «λέγεται διά νά δηλώσῃ αἰφνιδίαν ἀναταραχήν πραγματών» (σ. 319).

9. Ἀπ' ἐδῶ καί ἡ γνωστή φράση «τύφλες καί μουντζες νάχης». Ἡ φράση, ἐπίσης, «ἔγινε βούκινο», πού χρησιμοποιοῦται στίς μέρες μας ἔχει τήν ἀρχή της στό γεγονός ὅτι κατά τήν διαπόμπευση, κήρυκας διαλαλοῦσε τό ἔγκλημα πού προκαλέσει μιά τέτοια τιμωρία, χρησιμοποιοῦντας σάλπιγγα (βούκινο) γιά

Πέρα, όμως απ' τή «φθορά κόρης» (στήν εὐρεία —ὅπως εἶδαμε— ἐκδοχῆ τοῦ ὄρου) καί τοῦ, μέ τούς τρόπους αὐτούς, κολασμοῦ της, ὁ ἐπιμέρους προβληματισμός ἐπικεντρώνεται στίς περιπτώσεις: 1) Φθορᾶς ἀνηβου κοριτσιοῦ καί 2) τῆς «ἰδίας μνηστῆς».

Στήν πρώτη περίπτωση ὁ κολασμός φθορᾶς γινόταν μέ ἐκτομή τῆς ρινός καί παροχῆ μισῆς περιουσίας τοῦ φθορέα, ἀδιάφορο ἂν τό κορίτσι συνήνεσε ἢ ὄχι.

Στή δεύτερη περίπτωση ἡ φθορά συνιστοῦσε ἀδίκημα πού ἐπέσυρε τήν ποινή μονάχα ἂν αὐτή γινόταν πρίν απ' τή συμπλήρωση τοῦ ἡλικιακοῦ ὀρίου ἔναρξης τῆς ἐφηβείας καί οἱ γονεῖς ἐπιθυμοῦσαν τή λύση τῆς μνηστείας. Ἐδῶ ἡ τιμωρία ἦταν περιουσιακῆ ποινή (παροχῆ τοῦ ἐνός τρίτου τῆς περιουσίας του ἢ τῆς μισῆς) καί ἡ ρινοκοπία ἂν ἡ φθορά ἐγινε μέ βιασμό. Συνήθως ἀρκοῦσε αὐτή τῆς ρινοκοπίας. Εἶναι περιττό νά ἀναφερθεῖ στό σημεῖο αὐτό ὁ ψυχολογικός συμβολισμός τῆς ἀποκοπῆς τῆς ρινός, ἀφοῦ εἶναι γνωστός —καί μέσα ἀπό κοινές λαϊκές ἐκφράσεις, ὅπως παρατηρεῖ ὁ R. Held¹⁰— ὁ συμβολικός χαρακτήρας τῆς ρινός ὡς φαλλικοῦ ὄργάνου.

Ἡ τιμωρία μέ ἐκτομή τῆς ρινός, ἀποσκοποῦσε στή μεγαλύτερη ταπείνωση καί προσβολή τοῦ φθορέα. (Ἐπ' ἐδῶ καί ἡ γνωστῆ στήν Ἡπειρο φράση «τοῦ ὄωκε τῆ μῦτη στό χέρι», πού σημαίνει: τόν ταπείνωσε, ὅπως, ἐξάλλου, καί ἡ φράση «νά μοῦ τρυπήσεις τῆ μῦτη».)¹¹

Ἐντί γιά τή ρινοτομία ἀρκοῦσε συνήθως ὁ στιγματισμός τοῦ προσώπου μέ πυρακτωμένο σίδερο. Ἀλλά καί στίς περιπτώσεις αὐτές, ἀρχικά μέν «ἐστίζετο τό πρόσωπον», ἀργότερα ὅμως ὁ στιγματισμός περιοριζόταν σέ ἄλλες περιοχές, ὅπως τά χέρια ἢ τίς κνήμες «ἵνα μή σπιλωθεῖ ἡ ὄψις ἢ πεπλασμένη πρός μίμησιν τῆς οὐρανίας ὄραιότητος».¹²

Γιά τήν Ἐκκλησία, ἡ Παιδοφθορία εἶχε ὑπαχθεῖ —πάντοτε— στά λεγόμενα «θανάσιμα ἁμαρτήματα» θεωρούμενη ὡς μιά μορφή τῆς πορνείας καί εἰδικότερα: «γέννημα τῆς πορνείας».

Διαβάζει κανεῖς, λόγου χάρι, στό «Ἐξομολογητάριο» τοῦ μοναχοῦ Νικοδήμου καί πῶς συγκεκριμένα, στήν «πρός τόν πνευματικόν» διδασκαλίαν του: «Πρέπει νά ἤξεύρης ὅτι καθώς ὁ Ἴατρος εἶναι ἀνάγκη νά ἤξεύρη ποῖαι εἶναι αἱ ἀσθένειαι τοῦ σώματος, διά νά τὰς ἰατρεύῃ, ἔτσι καί ἐσύ ὁποῦ μέλλεις νά γένης Πνευματικός, εἶναι χρεία νά γνωρίζης ποῖαι εἶναι αἱ ἀσθένειαι τῆς ψυχῆς ἥτοι αἱ ἁμαρτίαι, διά νά ἤξεύρης καί νά τὰς ἰατρεύῃς».¹³

Στό «Περὶ θανάσιμων ἁμαρτημάτων» κεφάλαιο, σημειώνει ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτά τά θανάσιμα καί μὴ συγγνωστά ἁμαρτήματα ὑπάγεται καί ἡ («ψυχοβλαβῆς») πορνεία καί ὅτι τῆς πορνείας «ἐνέργειαι» εἶναι καί ἡ Παιδοφθορία (παρθενοφθο-

νά συγκεντρώσει τό πλῆθος στήν παρακολούθηση τοῦ θεάματος. (Φ. Κουκουλέ, 1949, «Ἡ διαπόμπευσις κατὰ τούς βυζαντινοὺς χρόνους», Περιοδ. «Βυζαντινά-Μεταβυζαντινά», Τ. Ι, Μέρος ΙΙ, σ. 95 καί 98).

10. R. Held (1952), «Psychopathologie du regard». Μέσα στήν «L'evolution Psychiatrique», Τ. 17, τ. 1, σ. 247.

11. Βλ. σχ. Φ. Κουκουλέ (1926), «Ἡ νεοελληνικὴ καί τὰ βυζαντινὰ ἔθιμα». Μέσα στό «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος», 1926, σ. 201-202. Ὁ συγγραφεὺς προσθέτει ὅτι «καί ἐν καιρῷ πολέμου ἀπεκόπτοντο αἱ ρίνες τῶν ἀντιπάλων, αἵτινες ἐνίστο ἐπεδεικνύοντο πομπῶδως (ἀπ' ὅπου καί ἡ σημερινὴ φράση «δὲν γλύτωσε —δὲν ἔμεινε— ρουθούνι»).

12. Ibid., σ. 378.

13. Μοναχοῦ Νικοδήμου (1857), «Ἐξομολογητάριον ἥτοι βιβλίον ψυχοφελέστατον», Ἐν Βενετίᾳ, σ. 14.

ρία) για την οποία δίνει τον παρακάτω όρισμό: «τήν παιδοφθορίαν ἔτζι τήν ἐξηγοῦν τινες, ὅτι εἶναι δηλαδή ἡ φθορά τῆς ἀνηλικού κόρης ἢ πρό τῶν δέκα καί τριῶν ἐτῶν γενομένη». ¹⁴

Γιά τίς μέ ἱερολογία μνηστείες εἶχε καθορισθεῖ ὡς ἡλικιακό ὄριο τό 14ο ἔτος γιά τά ἀγόρια καί τό 12ο γιά τά κορίτσια (ἤ καί τό 13ο).

Τό κοινό δίκαιο θεωροῦσε ἔγκυρη τή μνηστεία μετά τή συμπλήρωση τοῦ ἑβδόμου ἔτους τῆς ἡλικίας. Ἐναφέρεται σχετικά «Καί γάρ ἑπταετοῦς τυγχάνοντες χρόνου δύνανται μνηστεῖαν συνστήσασθαι». ¹⁵ Κι ἄλλοῦ: «ὁ τό γεγόμενον νοῶν καλῶς μνηστεύεται, τοῦτ' ἔστιν ὁ μή ὦν ἦτων τῶν ἐπτά ἐτῶν», ¹⁶ πού σημαίνει ὅτι ἔπρεπε τά παιδιά νά εἶναι σέ θέση νά κατανοοῦν ἐκεῖνα πού λέγονταν τή στιγμή τῆς μνηστείας. Ἐπρεπε δηλαδή νά ἔχουν ὑπερβεῖ τήν «προσχολική ἡλικία» ὅπως λέμε σήμερα (τήν «νηπιακή», ὅπως ἔλεγαν οἱ παλαιότεροι ἀφοῦ, πράγματι, αὐτή ἔφθανε ὡς τό ἑβδομο ἔτος, παρόλο πού ὁ ὄρος «νήπιο» σχετίζεται ἐτυμολογικά μέ τήν ἔλλειψη λόγου, ὅπως καί ὁ ἀντίστοιχος λατινικός «*infans*» πού σημαίνει: αὐτός πού δέν μιλάει). ¹⁷

Στό πρόσφατα ἐκδομένο βιβλίο σχετικά μέ τίς κοινωνικές καί τίς νομικές ἀντιλήψεις γιά τό παιδί στόν ἑλληνικό 19ο αἰῶνα, ὁ δ. Ληξουριώτης ¹⁸ ἀναφερόμενος στά χρονικά ὄρια καί τίς ἀναβαθμίσεις τῆς ἀνηλικότητας, σημειώνει ὅτι ἡ περίοδος τῆς νηπιότητος χαρακτηριζόταν ἀπ' τήν πλήρη ἀνικανότητα τοῦ παιδιοῦ γιά τήν διενέργεια δικαιοπραξιῶν, πού τό ἐξομοίωσαν ἔτσι περίπου μέ τούς ἄλαλους καί τούς ψυχοδιανοητικά ἀσθενεῖς (τούς «φρενοβλαβεῖς» τῶν παλαιότερων). Ἀκολουθοῦσε ἡ περίοδος τῆς ἀνηβότητος μέ τήν περιορισμένη γιά τό παιδί δικαιοπρακτική ἰκανότητα, περίοδος πού ἀρχίζει ἀπ' τό 7ο ἔτος. Τά πρὸς τά πάνω ὄρια σχετιζόνταν μέ τό φύλο. Γιά τά κορίτσια ἦταν τό 12ο ἔτος συμπληρωμένο, ἐνῶ γιά τ' ἀγόρια ἦταν συναρτημένο μέ τή σωματική του τελείωση καί τήν ἀπόκτηση ἰκανότητας γιά συνουσία. (Γινόταν, μάλιστα, καί σωματική ἔρευνα ὡστε νά διαπιστωθεῖ ἡ ἰκανότητά τους γιά τεκνοποιία). Ἐτσι, ἡ διανοητική κατάσταση συνδέονταν μέ τήν φυσική καί ἰδιαίτερα τήν σεξουαλική, πού ἀποτελοῦσε τεκμήριο καί γιά τήν ὑπαρξη τῆς διανοητικῆς τελειότητας. Μετά τήν

14. *Ibid.*, σ. 137 σημ. 2.

15. Σχόλια στό Βιβλ. 28, τίτλ. 1, κεφ. 12 τῶν Βασιλικῶν. Ἔκδ. H.J. Scheltema - D. Holwerrda, 1961, T. E, σ. 1800.

16. Βασιλικά, Βιβλ. 28, τίτλ. 1, κεφ. 12. Ἔκδ. H.J. Scheltema - D. Holwerrda, 1962, T. Δ, σ. 1317.

17. Ὁ D. Poroi, στό βιβλίο του «Les troubles du langage», 1978, Paris, σ. 15 σημειώνει ὅτι ἐτυμολογικά ἡ λ. *enfant* προέρχεται ἀπ' τό *in* Βασιλικά, Βιβλ. 28, τίτλ. 1, κεφ. 12. Ἔκδ. H.J. Scheltema - D. Holwerrda, 1962, T. Δ, σ. 1317.

17. Ὁ D. Poroi,

16. Βασιλικά, Βιβλ. 28, τίτλ. 1, κεφ. 12. Ἔκδ. H.J. Scheltema - D. Holwerrda, 1962, T. Δ, σ. 1317.

17. Ὁ D. Poroi, στό βιβλίο του «Les troubles du langage», 1978, Paris, σ. 15 σημειώνει ὅτι ἐτυμολογικά ἡ λ. *enfant* προέρχεται ἀπ' τό *in+fans* καί σημαίνει: ἐκεῖνος πού δέν μιλάει.

16. Βασιλικά, Βιβλ. 28, τίτλ. 1, κεφ. 12. Ἔκδ. H.J. Scheltema - D. Holwerrda, 1962, T. Δ, σ. 1317.

17. Ὁ D. Poroi, στό βιβλίο του «Les troubles du langage», 1978, Paris, σ. 15 σημειώνει ὅτι ἐτυμολογικά ἡ λ. *enfant* προέρχεται ἀπ' τό *in+fans* καί σημαίνει: ἐκεῖνος πού δέν μιλάει.

18. Γ.Δ. Ληξουριώτη (1986), «Κοινωνικές καί νομικές ἀντιλήψεις γιά τό παιδί τόν πρῶτο αἰῶνα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους». Ἔκδοση Ἰδρύματος ἔρευνῶν γιά τό παιδί. Πρόλογος Σπ. Δοξιάδη, Ἀθήνα-Γιάννινα, σ. 291-292.

περίοδο τῆς ἀνηβότητας ἀκολουθοῦσε ἐκείνη τῆς ἐφηβείας ὡς μεταβατικό στάδιον πρὸς τὴν ἐνηλικίωση (25ο ἔτος).

Ἄλλᾳ, ὅταν τὸ κοινὸ δίκαιο θεωροῦσε —ὅπως σημειώθηκε λίγο πρὶν— ἔγκυρη τὴν μνηστεία μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ ἐβδόμου ἔτους, δικαιολογημένα ἔχει ἐπισημανθεῖ ἐδῶ «μιά σαφὴς προσποίηση» ἀφοῦ «ἡ σύναψη τῆς μνηστείας στηριζόταν στὴν ἰκανότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπτάχρονου παιδιοῦ, τὸ ὁποῖο ἐνῶ γενικά ἀντιμετωπίζεται σὰν ἀνίκανο νὰ δικαιοπρακτεῖ, εἰδικά γιὰ τὴν περίπτωση τῆς μνηστείας «νοεῖ καλῶς...».¹⁹

Οἱ σὲ τέτοια ἡλικία μνηστεῖες ὀνομαζόταν «μνηστεῖαι ἀνήβων».

Καὶ στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ μνηστήρας μποροῦσε νὰ παραλάβει τὴ μνηστή τὸν στό σπίτι του καὶ σὲ τάξιν νόμιμης συζύγου.

Ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς (ἀπ' τὴς ἐξέχουσες πνευματικὲς προσωπικότητες τοῦ ἡπειρωτικοῦ Δεσποτάτου καὶ τοὺς σημαντικότερους νομομαθεῖς τῆς ἐποχῆς του) στὸ «Περὶ ἀνήβου κόρης...» πόνημά του σημειώνει: «τῆς κόρης οὖσης ἐπταετοῦς, (...). Καὶ ἡ κόρη ἔκτοτε οὐ μνηστή, ἀλλὰ γαμετὴ ὀνομάζεται».²⁰

Ἐνάντια σ' αὐτές τὴς πρόωρες μνηστεῖες ἡ Ἐκκλησία ὤψωσε, πράγματι, τὴ φωνή της.²¹ Ἀλλὰ καὶ ὁ λαὸς ἀπέστεργε στὴν ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν διατάξεων τοῦ δικαίου, πού τότε ἐπικρατοῦσε ἐξαιτίας τῆς ἀνηλικιότητος τῶν μνηστῶν,²² παρόλο πού πολλοὶ γονεῖς συνήθιζαν νὰ μνηστεύουν νέους μικρῆς ἡλικίας καὶ —ἰδιαίτερα— μικρὰ κορίτσια μὲ ἀνυπόμονη σπουδῆ.²³ Ὁ Ἰωσήφ Βρυένιος τοποθετεῖ ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού ντρόπιαζαν τὴν χριστιανικὴ πίστη, κι ὅσους ἀπ' τοὺς γονεῖς «τάς θυγατέρας αὐτῶν ἀνήβους παιδοφθορία διδάσιν»²⁴ ἐννοώντας, προφανῶς, «τὴν ὑπὸ τῶν γονέων πρῶιμον μνήστευσιν καὶ τὴν, τῇ ἀνοχη αὐτῶν, σαρκικὴν ὁμιλίαν».²⁵

Ἡ ἄποψη, πού ὑποστηρίχθηκε ἀρχικά (τόσο ἀπὸ ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου,²⁶ ὅσο καὶ ἀπὸ ἄλλους, ὅπως ὁ Σπ. Λάμπρος)²⁷ καὶ πού σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ μοναχὸς —συγγραφέας καὶ ὑπέρμαχος τῆς χριστιανικῆς πίστεως (ὁ Ι. Βρυένιος) ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὸ «δικαίωμα τῆς πρώτης νυκτός», δέν εὐσταθεῖ. Ἄνεξάρτητα ἀπ' τὸ ἄν

19. Ibid., σ. 298.

20. J.B. Pitra (1891), «Analecta sacra et classica, spicilegio solesmens...». Parisii/Romae, Σειρά VI, κεφ. 15, στ. 61.

21. J. Zhishman (1912), «Τὸ Δίκαιον τοῦ γάμου τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας», Ἑλλ. μετάφρ. Μ. Ἀποστολοπούλου, Ἐν Ἀθήναις, Τ. Α, σ. 359.

22. Σπ. Ι. Παπαδάτου (1984) ὅ.π., σ. 55.

23. J. Zhishman (1912) ὅ.π., σ. 358.

24. Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυενίου τὰ παραλειπόμενα. Ἐκδ. Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, 1784, Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας, Τ. Γ', σ. 120.

25. Σπ. Ι. Παπαδάτου (1984) ὅ.π. σ. 122, σῆμ. 3.

Στὴ βιβλιοκριτικὴ παρουσίαση τῆς πραγματείας τοῦ Ν.Β. Τωμαδάκη «Ὁ Ι. Βρυένιος καὶ ἡ Κρήτη τοῦ 1400» (Ἐκδ. 1947), ὁ Φ. Κουκουλὲς σημειώνει σχετικὰ μὲ τὸ παραπάνω ἀναφερόμενο χωρίο τοῦ Ι. Βρυενίου, ὅτι «... ἀπλῶς ψέγει ἐκείνους (ἀπ' τοὺς γονεῖς) οἵτινες, ἐν ᾧ ἡ νόμοι ὄριζον ὅτι μία κόρη ἐπετρέπετο νὰ ἔλθῃ εἰς γάμου κοινωνίαν, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ δωδεκάτου καὶ βραδύτερον τοῦ δεκάτου τρίτου ἔτους, αὐτοὶ τὰς ὑπάνδρευον πρὶν φθάσῃ τὸν χρόνον τῆς ἐφηβείας» (Κρητικά Χρονικά, 1948, Τ. Β', σ. 372-373).

26. Κ.Ε. Zachariae von Lingenthal (1877), «Geschichte des griechisch-romischen Rechts», Berlin, σ. 247.

27. Σπ. ΙΙ. Λάμπρος (1907), «Τὸ δικαίωμα τῆς πρώτης νυκτός παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς». Μέσα στὸ «Νέος Ἑλληνομνήμων» Τ. Δ, τ. Α, σ. 14-19.

ένα τέτοιο δικαίωμα ἴσχυε ὡς θεσμός στή φεουδαρχικά δομημένη βυζαντινή κοινωνία, στή συγκεκριμένη καί εἰδική περίπτωσή μας τό ἐπίμαχο χωρίο «παρερμηνεύθηκε» καί ὁ ὅρος «παιδοφθορία» (παρθενοφθορία) εἶναι —ὅπως ἀπέδειξε ὁ Ν. Βέης²⁸— «ἄσχετος» πρὸς τό «δικαίωμα τῆς πρώτης νυκτός», ἀφοῦ «ὁ Ι. Βρυένιος κακίζει ἀπλῶς τούς συγχρόνους αὐτοῦ ὀρθοδόξους, διότι παρά τούς κανόνες τῆς τε ἐκκλησίας καί τῆς πολιτείας ἐνύμφεον τὰς θυγατέρας αὐτῶν πρὸ τῆς ἐφηβότητος».

Στό πλαίσιο τέτοιων περιπτώσεων πρώιμων «*συναλλαγμάτων*» μέ τήν ἀνοχή τῶν γονέων, ἐντάσσεται καί τό περιστατικό πού ἀναφέρεται ἀπό τόν Δ. Χωματιανό (τόν περίφημο γιά τίς νομικές του γνώσεις μητροπολίτη, πολιτικό καί λόγιο τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἄρτας) καί πού ἀφορᾶ σ' ἕνα γάμο, ὁ ὁποῖος ἔγινε «*ἐν ἀτελεῖ τῆς κόρης ἡλικία*»²⁹ μετά ἀπό ψευδή δήλωση τοῦ πατέρα τῆς ὅτι ἦταν 12 ἐτῶν. («...*ψευδῆ θέμενος ὁμολογίαν, ὡς ἔστιν ἡ κόρη δωδεκαετής, ἵνα δῆθεν ἐλκύσῃ ἐπ' αὐτῇ τὰ τῆς ἱερολογίας ἔθιμα*»).²⁹ Ὅσον ἀφορᾶ, εἰδικότερα, στίς περιπτώσεις μνηστείας, ὁ ἴδιος ὁ Χωματιανός σημειώνει τήν περίπτωση ἑνός πεντάχρονου κοριτσιοῦ, πού μνηστεύθηκε «*ἐν ἀτελεστάτῃ πάντῃ ἡλικία τῆς κόρης*», ἀλλά «*μετά τό ἕβδομον ἔτος τό συνάλλαγμα ἐπιγνοῦσα, ἔκτοτε μέχρι καί νῦν ἦτε δωδεκαετής οὔσα εὐρίσκεται, ἐς τοσοῦτον τό γεγονός ἐπαναίνεται ὡς μηδέ εἰς ὄψιν ἀνέχεται τοῦ μνήστορος προέρχεσθαι (...)* ὅθεν διά τε τό ἀβούλητον (...) λύσιν ἐζήτη τοῦ συναλλάγματος». Ἐπιπλέον, μάλιστα, ὅτι ἂν δέν γινόταν αὐτό θά αὐτοκτονοῦσε. («...*εἰ μή τούτου διαζευχθεῖν, ἑαυτήν ἐλέσθαι κατά κρημνόν ᾧσαι ἢ καθ' ὑδάτων ἢ καί ξηρῶν*»). Τελικά, ἐπιτεύχθηκε ἡ λύση «*οὐ μόνον ἐκ τῆς ἀωρίας, ἀλλά καί ἐκ τοῦ μή συναινεῖν τήν κόρην τοῖς παρά τοῦ πατρὸς αὐτῆς πεπραγμένοις*».³⁰

Κρίθηκε —καί πολύ δικαιολογημένα— ὡς ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον («ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας») τό παρακάτω περιγραφόμενο περιστατικό, πού ἄστόσο δέν ἀφορᾶ μονάχα στήν πρακτική τῶν βυζαντινῶν δικαστηρίων. Ἀποτελεῖ, θά πρόσθετε κανεῖς, καί μιὰ σπάνια μαρτυρία κλινικῆς περίπτωσης μέ εἰδικό ψυχοπαθολογικό περιεχόμενο καί φανερῆ ψυχιατροδικαστική σημασία, μοναδική, ἴσως, στίς βυζαντινές γραμματειακές πηγές. Πρόκειται γιά τήν μνηστεία, καί μάλιστα ἱερολογημένη, ἑνός μικροῦ (ἐπτάχρονου) κοριτσιοῦ μετά ἀπό ψευδή δήλωση τοῦ πατέρα τῆς ὅτι ἦταν 12 ἐτῶν. Ὁ μνηστήρας τῆς ἐφθειρε μέ βία τήν κόρη, ἡ ὁποία —πέρα ἀπ' τίς σωματικές κακώσεις— εἶχε ὑποστῆ ἕναν πρώιμο, ἔντονο καί ἀπόλυτα καθοριστικό γιά τόν ὑπόλοιπο βίο τῆς ψυχοτραυματισμό («*καί ἀπειθοῦσαν κατέσχε καί ἐνέφραζε τό στόμα αὐτῆς καί τῇ ἀνάγκῃ αἶμα διά τῶν ὠτων ἐρρῦει καί ἐβλάβη ἡ κόρη· καί γάρ ἐδεματοῦτο (= φοβόταν) καί πρὸς μόνην ὄψιν ἀνδρός*»).³¹

Γιά τήν Ἐκκλησία, ὅμως, σ' ὄλες τίς περιπτώσεις, πού ἀφοροῦσαν σέ μνηστείες ἀνήθων, ἡ ἱεουργία ἦταν ἀπαγορευμένη. Ἡ ἱερολογία ἢ ἡ εὐχολόγησις ἀπό μέρους ἑνός ἱερέα μιᾶς παράνομης μνηστείας, συνιστοῦσε ἀδίκημα καί ἐπέσυρε τήν ποινή τῆς ἰσοβίας ἢ τῆς πρόσκαιρης ἀργίας ἢ καί τήν ποινή ἀκόμη τῆς καθάρσεως, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ἱερέα τῆς Ἄρτας τοῦ Δεσποτάτου, ὕστερα ἀπό τήν —ὑπό μορφή Σημειώματος— γνωμοδότηση τοῦ Πατριάρχη

28. Νίκου Α. Βέη (1912), «Ἐπῆρχε jus primae noctis παρά Βυζαντινοίς;» Μέσα στό «Byzantinische Zeitschrift», Τ. 30, σ. 167-186.

29. J.B. Pitra (1891), ὁ.π. Σειρά VI, κεφ. 15, στ. 67-68.

30. Ibid., στ. 76-77 (Κεφ. 19).

31. Μ.Α. Τουρτόγλου (1963), ὁ.π. σ. 45 σημ. 1.

Γερμανού τῆς Νίκαιας, τὸ 1235.

Ἀντίθετα, τὴν ἴδια ἀκριβῶς χρονιά, στό Νικαιϊκὸ κράτος (τὸ ἀνατολικὸ ἑλληνικὸ βασίλειο μὲ τὸ ὁποῖο σχετίστηκαν ἱστορικὰ τὸ δυτικὸ ἑλληνικὸ Δεσποτάτο τῆς Ἄρτας καὶ συνδέθηκε μὲ δεσμούς φιλίας καὶ συγγένειας, ἀλλὰ καὶ ἐκδηλώσεις ἀνοιχτῆς ἀντιπαλότητας ἢ γεγονότα πολεμικῶν συγκρούσεων) σημειώνεται ἡ περίπτωση τοῦ γάμου τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου Θεοδώρου Β΄, πού ἐντεκάχρονο, ἀκόμη, ἀγόρι νυμφεύθηκε τὴν μόλις 9 ἐτῶν Ἑλένη.³² Ἐξαιτίας τῆς ἀνηλικιότητάς του («ἀφῆλιξ ἐτύγχανε ὦν»), «τά ἐξ συνουσίαν ἔμενον ἀτελεῆ». ³² Ἐντούτοις, θυμᾶται κανεὶς ἐδῶ τὴν διατριβὴ τοῦ Ι. Λαμπρίδη («Διδάκτορος τὴν Ἱατρικὴν») ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἐναίσιμος περὶ γάμου καθόλου πραγματεία» ἐκδομένη «Ἐν Ἱωαννίνοις», («Τύποις τοῦ Βιλαετίου Ἱωαννίνων») τὸ 1871, ὅπου ἀναγράφεται: «...ὁ Ἱερώνυμος διηγεῖται ὅτι γυνὴ τις, συνευρεθεῖσα μετὰ παιδίου δεκαετοῦς, ἔκυοφόρησεν».

Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ πατέρας τοῦ Θεοδώρου Β΄, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Βατάτζης, 52 τότε ἐτῶν, πῆρε γιὰ σύζυγό του τὴν δωδεκάχρονη θυγατέρα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σικελίας καὶ κατοπινοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Φρειδερίκου Β΄ τοῦ Χοχενστάουφ, Κωνσταντῖνα (Ἄννα³³ ὅπως ὀνομάστηκε στό Βυζάντιο).

Ὁ Πατριάρχης ἐκτιμῶντας τὰ διπλωματικὰ κέρδη ἀπὸ ἓνα τέτοιο γάμο, δὲν πρόβαλε καμιὰ ἀντίρρηση γιὰ τὴν τέλεσή του.

Σημειώνεται ἐδῶ —καὶ σὲ βραχεία παρένθεση— ὅτι ὁ ἐν λόγῳ Γερμανὸς αὐτοκράτωρ Φρειδερίκος Β΄ (πού ὑπῆρξε φίλος καὶ «σύμμαχος» κατὰ κάποιον τρόπο καὶ τοῦ δεσπότη τῆς Ἄρτας Μιχαὴλ Β΄, τοῦ ὁποῦ ἡ κόρη —ἡ ἀραιότατη ἀρτινοπούλα Ἑλένη— παντρεύτηκε τὸ γιό του καὶ διάδοχό του στό Βασίλειο τῆς Σικελίας, Μανφρέδο) σχετίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ μὲ τὸ ὑπὸ διαπραγματεύου θέμα μας, ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη Ἱστορία τῆς Παιδοψυχιατρικῆς. Ἡ περίπτωση τοῦ ἀφορᾷ στὰ αὐτιστικά (ψυχωσικά) παιδιὰ καὶ ἰδιαίτερα στὴν πρώιμη συναισθηματικὴ ἀποστέρηση (κακοποίηση στὴν οὐσία) καὶ τίς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῆς στὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ. Θέλοντας νὰ μάθει ποιὰ ἀπ' τὶς γλώσσες θὰ μιλοῦσαν βρέφη πού δὲν εἶχαν ἀναπτύξει ἀκόμη τὸ λόγο καὶ δὲν ἄκουσαν ποτέ κάποιον νὰ τοὺς μιλάει, ἀνέθεσε σὲ τροφούς νὰ τὰ ἀναθρέψουν ἀλλὰ νὰ μὴ ἔχουν μαζί τους, μὲ κανένα τρόπο, ἔσω καὶ τὴν ἐλάχιστη λεκτικὴ ἐπαφή. Ὅλα τὰ παιδιὰ πέθαναν ἀφοῦ —ὅπως σημειώνει ὁ Br. Bettelheim— «ἢ ἐπιβίωσή τους ἦταν ἀδύνατη χωρὶς τὰ χαμογελαστὰ πρόσωπα, τὰ χᾶδια καὶ τὰ λόγια ἀγάπης τῶν τροφῶν τους, κι ἔτσι, ἀπ' τὸν 13ο κι ὀλ αἰῶνα ὁ ἄνθρωπος γινώριζε πὼς κανένα παιδί συναισθηματικὰ ἀποστερημένο δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐπιβίωσει ἢ, τουλάχιστον, νὰ μπορέσει νὰ γίνῃ ἓνα ἀνθρώπινο ὄν».³⁴

Ἡ μὴ αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῶν περιορισμῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἀνηβότητα, ὀδηγοῦσε σὲ παρόμοιες περιπτώσεις βασιλικῶν γάμων «ὧν τινες ἦσαν ἐντελῶς ἀκανόνιστοι καὶ ἄθεσμοι».³⁵

Ἀνάμεσα σ' αὐτές ὑπάγεται καὶ ἡ περίπτωση τῆς μόλις 5 ἐτῶν Σιμωνίδος, κόρης τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (τοῦ αὐτοκράτορος πού ὁ στρατός του πολιορκήσε τὴν Ἄρτα τοῦ Δεσποτάτου καὶ ἔκαψε τίς ἐκεῖ ὑπάρχουσες περιουσίες τῶν βενετῶν ἐμπόρων), ἡ ὁποία «βρέφος οὔσα» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ν.

32. Γεωργίου Ἀκροπολίτου, Χρονικὴ Συγγραφὴ, 34. Ἔκδ. Α. Heisenberg, 1903, Lipsiae, T. I, σ. 52.

33. Νικηφόρου Γρηγοῦρά, Ρωμαϊκὴ ἱστορία, II, 7. Ἔκδ. L. Schopen, Bonnae, 1829, T. I, σ. 45: ...μὴ φέρων τὴν μόνωσιν καὶ δευτέραν ἀγεται σύζυγον. αὕτη δὲ ἦν Ἄννα ἡ ἐξ Ἀλαμανῶν, ἔτι νῆα πάνυ τῆς ἡλικίας, ἀδελφὴ τοῦ ρηγὸς Σικελίας Μαφρέ».

34. Br. Bettelheim (1967), «La forteresse vide. L'autisme infantile et la naissance du Soi». Γαλλ. μετᾶφρ. R. Humery, Paris, σ. 469. — Πρὸβλ. Ἡροδότου, Ἱστοριῶν II, 2. Ἔκδ. H. Kallenberg (1884) Lipsiae, σ. 124-125. (Br. Bettelheim, 1967, ὁ.π. σ. 468).

35. Φ. Κουκουλέ (1951), ὁ.π. T. IV, σ. 145.

Γρηγορά,³⁶ δόθηκε στον κράλη της Σερβίας για να την παντρευτεί σε εἶθετο χρόνο.³⁷ Ἡ ὑπόσχεση δὲν τηρήθηκε καὶ συνέβηκε «τῇ θυγατρὶ ὀκταετεί, πλέον ἢ τετταρακοντούτης ὁ Κράλης μιγῆς, βλαβῆναι τὴν ταύτης μήτραν, ὡς μηδέ γονὴ ἐξ ἐκείνης ἐτι δύνασθαι γίγνεσθαι».³⁸

Πρόκειται γιὰ μιὰ φανερὴ περίπτωση παιδοφορίας ἀφοῦ γιὰ τὰ ἄνηβα κορίτσια ἀναφέρεται μὲ σαφήνεια: «Εἰ τοίνυν ἡ μὲν μήπω ἡβάσκουσα γονῆς ἐστὶν ἀνεπίδεκτος, διὰ δὲ παιδογονίαν ὁ γάμος, ὁ συνερχόμενος ἄρα τῇ μὴ γεγονυῖα δωδεκάτου ἐνιαυτοῦ, φθορεὺς ἐστὶν, ...».³⁹

Μιὰ ἄλλη, ἀπ' τὶς πολλὲς παρόμοιες περιπτώσεις, ἀφορᾷ στους ἄρραβῶνες τῆς «πολὺ μικρῆς καὶ ἄγουρης»⁴⁰ παιδούλας κόρης τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου VII, Ἀγνῆς (Ἄννας). Ὁχτάχρονη μόλις, ἄφησε τὸ Παρίσι γιὰ νὰ πάει στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἄρραβωνιάστηκε τὸν δεκάμισι ἐτῶν βασιλιᾶ τότε καὶ αὐτοκράτορα ἀργότερα Ἀλέξιο Β', γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Νικητᾶς ὁ Χωνιάτης γράφει: «οὐπω καθαρῶς τῆς ἡβης ἀπάμενος ἀλλ' ἐτι παιδοκόμων καὶ τιθευτρίας (= τροφῶ) δεόμενος».⁴¹ Ὁ γάμος ἀναβλήθηκε γιὰ ἀργότερα ἂν καὶ μερικοὶ ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτὸς τελέστηκε.⁴² Ὁ ἐξηνταπεντάχρονος θεῖος τοῦ αὐτοκράτορ Ἀνδρόνικος Α' ὁ Κομνηνός, πού τὸν διαδέχτηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν δολοφονία τοῦ τὴν ὁποία διέπραξαν ἄνθρωποι τοῦ Ἀνδρονίκου, παντρεύτηκε μὲ συνοδικὴ ἄδεια⁴³ τὴν μνηστή (σύζυγο;) τοῦ δολοφονημένου ἀνεψιοῦ τοῦ Ἀγνῆ-Ἄννα, πού ἦταν τότε 11 ἐτῶν κατὰ τὸν Ν. Χωνιάτη, πού σημειώνει:⁴⁴ «καὶ οὐκ ἡσχύνετο Κρονίων ἀπόζων, ἀνεψιοῦ γυναικὶ μιλλοπαρήῳ καὶ τρυφερᾷ καὶ μήπω τὸ ἐνδέκατο ἔτος ἐξηνκυβία, συγκατακείμενος ἀθεμίτως, καὶ παραγαλιζόμενος ὁ πέπων τὴν ὀμφακίζουσαν, ὁ ὑπέρωρος τὴν ἡλικίαν τὴν ὀρθότιθον νεάνιδα, καὶ ὁ ρικνὸς τῷ χρόνῳ καὶ χαλαρός, τὴν ῥοδοδάκτυλον κορίσκη καὶ ὀρόσον ἔρωτος στάζουσαν» («καὶ δὲν ντρεπόταν ὁ βρωμόγερος παράνομα νὰ συνέρχεται μὲ τὴν γυναῖκα τοῦ ἀνεψιοῦ του, πού ἦταν νέα καὶ τρυφερή, νὰ ἀγκαλιάζει ὁ πεπονιασμένος τὴν ἄγουρη, ὁ τόσο στά χρόνια περασμένος τὸ ὀρθόστηθο κοριτσάκι, ὁ γέρος μὲ τὰ ζαρωμένα μάγουλα τὴν τριανταφυλλοκόκκινη κοπελίτσα πού ἔσταζε ἔρωτα δροσιά».)⁴⁵

Μιὰ ἀκόμη ἀπ' τὶς σχετικὲς περιπτώσεις ἀφορᾷ στὴν κόρη τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (τοῦ αὐτοκράτορος πού πέτυχε, τελικὰ, τὴν προσάρτηση τῶν

36. Νικηφόρος Γρηγορά, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, VI, 9. Ἔκδ. L. Schopen, Bonnae, 1829, T. I, σ. 204.

37. Ν. Γρηγορά, VI, 9. Ἔκδ. Schopen, T. I, σ. 203: «ὁ βασιλεὺς μνησεί τῷ κράλη περὶ τῆς ἑαυτοῦ θυγατρὸς Συμωνίδος, πέμpton τῆς ἡλικίας ἀγούσης ἔτος, ἴν' ὑπ' ἐκείνῳ λαβόντι τρέφοιτο, μέχρις ἂν ἐς τὸ νομιζόμενον ἔλθῃ τοῦ γάμου χρόνον κάπειτα εἴη σύζυγος αὐτῷ τοῦ λοιποῦ».

38. Ν. Γρηγορά, VII, 5. Ἔκδ. Schopen, T. I, σ. 243. — Βλ. καὶ Γ. Παχυμέρους, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, III, 31. Ἔκδ. E. Bekker, Bonnae, 1845, σ. 275: «ἦν οὖν πάνυ ἀστεῖον (= χαριτωμένο, νόστιμο) τοῦτο τὸ θυγάτριον, οὐπω τὸν ἕκτον παραλλάτων ἐνιαυτῶν».

39. Γ.Α. Ράλλη-Π. Ποτλῆ (1855), ὀ.π. T. E, σ. 35 (καὶ σημ. 1).

40. Χρονικὸν τοῦ Ἐρνούλ (Κ. Βαρζοῦ, 1984, «Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν» Θεσσαλονίκη, T. Β', σ. 457).

41. Νικητᾶ Χωνιάτου, Χρονικὴ διήγησις, (Βασιλεία Ἀλεξίου τοῦ Πορφυρογεννήτου). Ἔκδ. E. Bekker, 1835, Bonnae, σ. 291.

42. Κ. Βαρζοῦ (1984) ὀ.π. T. Β', σελ. 460 σημ. 24.

43. O. Jurewicz «Andronicos Komnenos». (Ἄναφέρεται ἀπὸ τὸν Κ. Βαρζό, 1984, T. Α', σ. 566, σημ. 332).

44. Ν. Χωνιάτου, Χρονικὴ Διήγησις (Ἱστορία Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ, I, 1). Ἔκδ. E. Bekker, 1835, Bonnae, σ. 357.

45. Κ. Βαρζοῦ (1984), ὀ.π. T. Α', σ. 566.

ἐδαφῶν τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἱερουσαλῆμ (Ἱερουσαλῆμ στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία) καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται: «...δούς εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα αὐτοῦ (...) ἐτῶν οὖσαν αὐτὴν ἐγγέα».^{46 47}

Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν καὶ ἰδιαίτερα στὴ μακρόχρονη περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ἴσχυε —πέρα ἀπ' τὸ κατὰ τόπους ἐθιμικὸ ἢ καὶ τὸ δίκαιο τοῦ κατακτητῆ— καὶ τὸ ρωμαιοβυζαντινὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο ἐφαρμοζόταν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία (τοὺς μητροπολίτες) ἰδιαίτερα σὲ θέματα ὅπως ἡ μνηστεία, ὁ γάμος, ἡ ἐποπτεία ἀνηλίκων κ.ἄ.⁴⁸

Στὶς περιπτώσεις τῆς μνηστείας ἦταν δεκτὸ τὸ ἡλιακὸ ὄριο τῶν ἐπτὰ ἐτῶν, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ φύλο τῶν παιδιῶν. Ἄλλὰ καὶ οἱ περιπτώσεις γάμων ἀνηλικῶν κοριτσιῶν σὲ πολὺ μικρὴ ἡλικία, δέν ἦταν σπάνιες καὶ μάλιστα μὲ μεγάλη διαφορά ἡλικίας σὲ σχέση μὲ τοὺς γαμπροὺς. Ἀναφέρονται παραδείγματα δωδεκάχρονων κοριτσιῶν μὲ σαραντάριδες καὶ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης διαφορᾶς στοῦ ἀνάστημα τῆς νύφης καὶ τοῦ γαμπροῦ, «ὑπῆρχε σὲ κάθε Ἐκκλησία ἓνα σκαμνὶ ὅπου ἀνέβαινε ἡ νύφη γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ παπᾶς ν' ἀλλάξει τὰ στέφανα».⁴⁹

Ἀναφέρονται ἀκόμη καὶ συμφωνίες γιὰ μνηστείες στὴ διάρκεια τῆς κύησης. Ὁ Ν. Πολίτης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «οὐδόλως σπάνιοι εἰσὶν οἱ ἀρραβῶνες μελλονύμφων ἐν τῇ γαστέρι τῆς μητρὸς ἐτιδόντων».⁵⁰ Ἄλλὰ καὶ μνηστείες βρεφῶν («ἀπ' τὴν κούνια») δέν ἦταν κάτι τὸ ἀσυνηθιστὸ ἢ νεογνῶ ὅπως ἐκείνη «στὴν ὁποία ὁ γαμπρὸς ἦταν 8 ἡμερῶν καὶ ἡ νύφη 2 ἡμερῶν».⁵¹ Στὶς τελευταῖες αὐτές, πολλὲς φορές «ἡ μάνα τοῦ ἀγοριοῦ κολλοῦσε μὲ κερί στοῦ μέτωπο τοῦ νεογέννητου κοριτσιοῦ ἓνα φλωρί, σημάδι πὼς τὸ κορίτσι ἦταν καταρωμένο».⁵¹

Ὅσο γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα τῆς Παιδοφθορίας, σὲ περιπτώσεις «φθορᾶς» μιᾶς ἀνηβῆς μνηστῆς, ἦταν δυνατὴ ἡ λύση τῆς μνηστείας μὲ ταυτόχρονη περιουσιακὴ ποινὴ ἢ ἡ τέλεση γάμου μετὰ τὴν εἴσοδο στὴν ἐφηβεία.⁵² Στὶς ἄλλες περιπτώσεις «φθορᾶς» ἀνηβῆς ἀλλὰ ἀμνήστευτης, ὁ κολασμὸς ἦταν ἡ ρινοκοπία

46. Ν. Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστ. XI, 7. Ἔκδ. L. Schopen, 1829, Bonnæ, T. I, σ. 546.

47. Στὴν ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὰ κατὰ τὴν γέννησιν, τὴν βάπτισιν καὶ τὸν γάμον ζήτημα τῶν βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν» μελέτη του, τῆ δημοσιευμένη στὴν «Ἐπετηρίδα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχεῖου» (1953, Τ. Ζ', σ. 134) ὁ Γ. Σπυριδάκης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μνηστείες (καὶ γάμοι) ἀνήβων δέν ἦταν κάτι τὸ σπάνιο στοὺς βυζαντινοὺς, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ περίπτωση τῆς Ἀγίας Εὐπραξίας (4ος αἰ.), ποὺ ἡ μητέρα της τὴν ἀρραβώνισσε σὲ ἡλικία 5 ἐτῶν. («...ἦν τότε πᾶν παιδίον ὅτε τοὺς ἀρραβῶνας ἐδέξατο, ὡς ἐνιαυτῶν ε' καὶ μόνον τοῖς χρόνοις ὑπάρχουσα»). Μνηστείες ἀνήβων κοριτσιῶν ἀναφέρονται καὶ στοῦ βίου τῆς Ὁσίας Θεοδώρας (9ος αἰ.), ποὺ ἐπτάχρονη καὶ ὠραιότατη —ὅπως διαβάζει κανεὶς στοῦ «βίο» της— («τὸ ἐβδόμιον τῆς ἡλικίας ἢ παῖς διήρχετο χρόνον (...) κάλλει τε τοῦ σώματος») μνηστεύθηκε κάποιον ἀπ' τοὺς κοινωνικὰ ἐξέχοντες τῆς πατρίδας της. («Ὀὖπω τὴν τῶν παιδῶν ἡλικίαν παραδραμοῦσα μνηστεύεται ἀνδρὶ τῶν κατὰ τὴν νῆσον ὑπερχόντων»). Βλ. καὶ Γ. Θανάση (1983), «Ἀρραβῶνες καὶ γάμοι μικρῆς ἡλικίας». Λαογραφικὴ ἐξέταση. Ἀθήνα, σ. 13-14.

48. Γ. Ληξουριώτη (1986), ὁ.π. σ. 23.

49. Κ. Σιμόπουλος, (Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Γ. Ληξουριώτη, 1986, ὁ.π. σ. 298).

50. Ν.Γ. Πολίτου (1931), «Λαογραφικὰ Σύμμεκτα», Ἄν Ἀθήνας, Τ. Γ', σ. 232 (βλ. καὶ τὴν σημ. 1). Δὲς καὶ Γ. Θανάση, 1983, ὁ.π. σ. 25.

51. Γ. Θανάση (1983) ὁ.π. σ. 31 καὶ 21.

52. «Περὶ δὲ ἂν μνηστευθῆ τινὰς μίαν νέαν καὶ νὰ μὴ δέν εἶναι τοῦ νόμου ἡγουν δώδεκα χρονῶν καὶ τὴν ἐφθέρη εἰμέν καὶ θέλουν οἱ γονεῖς αὐτῆς χωρίζουν τὴν ὑπ' αὐτὸν τὸν ἀρραβωνιαστικὸν αὐτῆς καὶ χρεωστει νὰ τῆς δώσῃ διὰ τί τὴν ἐφθέρη τὸ τρίτον ὅσον ἀξίζουσιν τὰ πράγματα ὅπου ἔχει ἠδὲ καὶ δέν θέλουν νὰ τὴν χωρίσουν, νὰ προσμεῖνῃ ἢ ὑπόθεσις ἕως οὐ νὰ ἔλθῃ ἡ νέα εἰς τὴν νόμιμον ἡλικίαν τῶν δώδεκα χρονῶν καὶ τότε νὰ τὴν ἐδορηθῆ» (Βλ. σχετ. Ι.Π. Παπακυριακοπούλου, 1943, ὁ.π. σ. 123, σημ. 33).

καί ἡ ὑποχρεωτική, ἐπίσης, περιουσιακὴ ποιη.^{53 54}

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπανάστασης καί τὰ πρῶτα μετεπαναστατικά χρόνια, ἡ τιμωρία σέ περιστατικά Παιδοφθορίας ἦταν σημαντικὰ ἀσθηρότερη⁵⁵ ἀπ' ὅ,τι σέ «φθορά» μιᾶς ἐνήλικης γυναίκας παρθένου («φθορά ἐνήβου κόρης»).⁵⁶

Ἐξαιτίας τῆς τοπικῆς σημασίας του, παραθέτω ἐδῶ —ἐντελῶς παρενθετικά— ἓνα πράγματι ἐνδιαφέρον περιστατικὸ,⁵⁷ ποὺ συνέβηκε τὸ 1825 καὶ ποὺ ἀφοροῦσε σέ μιὰ Ἄρτινιά Αἰκατερίνα («Ἡ Ἄπο Ἄρτας Αἰκατερίνα»), ἡ ὁποία μύησε κάποιον ἔγγαμο ἀπ' τὴν Πάργα «ὡς φθορὰ τῆς παρθενίας τῆς». Ἡ ἐπιτροπή ποὺ συστάθηκε τὸν καταδίκασε νὰ τὴν παντρευεῖ ἢ νὰ καταβάλει σ' αὐτὴν 500 γρόσια ὡς ἀποζημίωση. Ὁ κατηγορούμενος ἀπευθύνθηκε στὸ «Υπουργεῖο Δικαίου» ζητώντας ἀναθεώρηση ἀφοῦ, γιὰ τὴν ἀπόφασή της, ἡ ἐπιτροπὴ στηρίχθηκε στὸν ἰσχυρισμὸ τῆς ἴδιας «ὅτι ἐγὼ τὴν ἔφθειρα καὶ ὅτι παρ' ἐμοῦ συνέλαβε καὶ δῶα τέκνα, χωρὶς νὰ συνευρεθῆ με' ἕτερον ἄνδρα». Διαμαρτυρήθηκε, ἐπίσης, γιὰ τὸ ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ δέν ζήτησε πληροφορίες «περὶ τῆς φωλοβίου διαγωγῆς τῆς» τονίζοντας ὅτι «ἐγὼ δέν τὴν ἔφθειρα, ἀλλ' ὡς ἄνθρωπος συνευρέθην με' αὐτὴν, με' τὴν συγκατάθεσίν τῆς». Ἐξήγησε ὅτι δέν μποροῦσε νὰ τὴν παντρευεῖ γιὰτὶ πρὶν ἀπὸ χρόνια ἦταν παντρεμένος καὶ γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ ἔπρεπε «νὰ μετακαλεσθῆ τὸ ἀλκοράνιον εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸ ὁποῖον μόνον συγχωρεῖ τὴν πολυγαμίαν». Οὔτε τὰ 500 γρόσια δεχόταν νὰ πληρώσει λέγοντας ὅτι «ὁ Νόμος τῆς Ἑλλάδος προσδιορίζει ποιὴν πενήκοντα γροσίον, ὅταν μάλιστα ἡ γυνὴ εἶναι παρθένα. Ἄλλ' ἡ γυνὴ εἶναι παλακίς, καὶ τὴν παρ' αὐτῆς λεγομένην παρθενίαν, ἢ ὀρθότερον ἀσωτία τὴν ἐμεταχειρίζετο ἐμπόριον».

Μισὸ αἰῶνα ἀργότερα, ὁ μητροπολίτης τῆς Ἄρτας Σεραφεῖμ Ξερόπουλος ἀσχολήθηκε με' μιὰ παρόμοια ὑπόθεση⁵⁸ («σκανδαλώδη διαφορά») μεταξὺ δύο συγχωριανῶν τοῦ Μητροῦ καὶ τῆς Κωνσταντίας, «ἥτις ἐνάγει αὐτόν, ὡς ἐκπαρθεύσαντα αὐτὴν». Ὁ μητροπολίτης, ἔχοντας πλήρη ἀρμοδιότητα σέ τέτοιες περιπτώσεις «φθορᾶς παρθένου», ἀνέθεσε, με' ἐπιστολῆ⁵⁹ του, σέ ἐπιτροπὴ νὰ ἐξετάσει τὴν ὑπόθεση καὶ νὰ φροντίσει με' κάθε τρόπο ὥστε ὁ φθορέας νὰ τὴν νυμφευθεῖ ἢ νὰ καταβάλει «τὴν δικαίαν πρὸς αὐτὴν τιμὴν τῆς παρθενίας τῆς». Ἄν δέν δεχθεῖ, νὰ ἀποσταλεῖ στὴ μητρόπολη «ἵνα βιάσωμεν αὐτόν διὰ τὴν Κυβερνήσεως».

Ἄλλ' ἐάν τὰ περιστατικά αὐτὰ στὴν τουρκοκρατούμενη Ἄρτα (ποῦ ἐντελῶς παρενθετικά σημειώσαμε χάρις στὸ ἰδιαίτερο τοπικὸ ἐνδιαφέρον τους) σχετίζονται με' τὴν «φθορά» μιᾶς ἐνήλικης κόρης, τὰ ὅσα συνέβησαν στὴν Ἄρτα τοῦ Δεσποτάτου ἀφοροῦσαν σέ μιὰ μικρὴ κοπελίτσα, «λυθεῖσα τὴν παρθενικὴν ζώνην ἐν ἰσχυρῷ ἡλικίᾳ» καὶ με' τὴν ἔννοια αὐτὴ ἀποτελοῦν ἓνα τυπικὸ παράδειγμα κακοποίησης παιδιοῦ (Παιδοφθορία), ποὺ ἔμεινε —ὅπως εἰπώθηκε— περίφημο μέσα στὴν Ἱστορία.

Ἐδῶ ἡ «φθορά» τοῦ ἀνήλικου κοριτσιοῦ τῆς Ἄρτας ἀποδίδεται με' τὴν ἔκφραση «λυθεῖσα τὴν παρθενικὴν ζώνην».

53. «Περὶ παιδοφθορίας θηλυκοῦ...»: «ὅποιος φθεῖρη κόρην προτίτερα περὶ ἂν ἔλθῃ εἰς τὴν νόμιμον ἡλικίαν αὐτῆς, νὰ κόπτου τὴν μύτην αὐτοῦ καὶ τὰ ἦμισυ αὐτοῦ ρούχα νὰ δίδου αὐτῆς τῆς κόρης ὅπου τὴν ἔφθειρε». (Ibid., σ. 121, σημ. 21).

54. Διαφοροποιημένο χρονικὰ καὶ τοπικὰ τὸ δίκαιο σχετικὰ με' τὸν κολασμὸ «φθορᾶς κόρης», ἐφαρμόστηκε με' παραλλαγές προσαρμοσμένες στὶς κάθε φορὰ διάφορες τοπικὲς συνθήκες. Ἔτσι, ἡ ποινικὴ κύρωση τῆς ρινοκοπίας δέν φαίνεται νὰ ἐπιβλήθηκε ποτέ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας (Βλ. σχετ. Μ. Τουρτόγλου, 1963, ὅ.π. σ. 94).

55. Σύμφωνα με' τὸ «Ἀπάνθισμα τῶν Ἑγκληματικῶν», ποὺ ἴσχυε τότε (παρ. νε), ὅποιος φθεῖρη κόρην ἡλικίας κατωτέρας τῶν δώδεκα ἐτῶν, νὰ φυλακόνηται ἕως ἑξ ἡμερῶν καὶ νὰ προκίξει τὴν κόρην...» (Γ. Ληξουριώτη, 1986, ὅ.π. σ. 245).

56. «...νὰ φυλακόνηται ἕξ μῆνας καὶ π...» (Ibidem).

57. Τὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ περίπτωση δημοσίευσε ὁ Μ. Τουρτόγλου στὸ βιβλίον του, γιὰ τὸ ὁποῖο ἤδη ἔγινε λόγος (σελ. 110-111 καὶ Παράρτημα 16 καὶ 17 στὶς σελ. 174-177).

58. Ibid., σ. 97.

59. Ibid., σ. 115-116 (Παράρτημα 5). Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει ὅτι «φωτογραφίαν τῆς ἐπιστολῆς εὐγενῶς μοὶ ἀπέστειλε πρὸς δημοσίευσιν ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ν. Πανταζόπουλος».

Ἡ παρθενική ζώνη ἦταν σύμβολο τῆς ἀγνότητος καί τό λύσιμό της ὑπαινισσό-
ταν τήν πρώτη ἐρωτική ἐπαφή τῆς γυναίκας. Ἡ φράση, ἐξάλλου, «*λυσίζωνος γυνή*»
σήμαινε τή γυναίκα, πού ἐρχόταν σέ πρώτη ἐρωτική ἔνωση καί τήν μὴ παρθένα⁶⁰
(«*ἐπί τῶν παρθένων τῶν πρώτως πλησιαζουσῶν ἀνδρί*»)⁶¹.

Στό πολύ πρόσφατα ἐκδομένο βιβλίο του «Ἡ ἀρχαία ἐλληνική μίτρα», ὁ Ν.
Μπεζεντάκος, ἀναφερόμενος στόν ὁμηρικό στίχο 245 («*λῦσε δέ παρθενίην ζώνην*»)⁶²
τοῦ λ. τῆς Ὀδυσσεΐας καί στόν 164 στίχο τοῦ ὁμηρικοῦ «*Ὑμνου εἰς Ἀφροδίτην*
(«*λῦσε δέ οἱ ζώνην*»⁶³) γράφει: «πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ σημασία τῆς φράσεως
«*λύω ζώνην*» ἐξελίχθηκε ἀπό τήν συγκεκριμένη πράξη τοῦ λυσίματος τῆς ζώνης
στήν ἐννοούμενη καί ἀκολουθοῦσα ἐρωτική ἔνωση».⁶⁴ Γιά τόν ἴδιο, ἡ —μέ
ἐρωτικοῦ περιεχομένου συμφοραζόμενα— σημασία τῆς παρθενικῆς ζώνης δέν εἶναι
παρά ἀνάμνηση τοῦ τελετουργικοῦ τρόπου εἰσόδου τῶν νέων κοριτσιῶν στήν
ἐφηβεία, στήν περίοδο δηλαδή πού οἱ νεαρές κοπέλες θά φοροῦσαν τή ζώνη, ἡ
ὁποία ἀπ' τή μιά θά συμβόλιζε τήν ὠρίμανσή τους κι ἀπ' τήν ἄλλη θά ἀποτελοῦσε
προστασία καί ἐγγύηση τῆς ἀγνότητάς τους. Τή ζώνη αὐτή θά ἔλυε, ὅταν ἔφθανε ἡ
ώρα, ὁ πρῶτος ἐρωτικός σύντροφός τους ἢ, συνήθως, ὁ σύζυγος.

«*Ἀζώστος*», ἐξάλλου, σήμαινε τήν κοπέλα στό προεφηβικό στάδιο, δηλ. τήν
χωρίς ἐρωτική ἐμπειρία παρθένο. Μέ τήν ἔννοια αὐτή χρησιμοποιεῖ τή λέξη
(ταυτόσημη μέ τή λ. «*μίτρα*») ὁ Καλλιμάχος στό 260α ἀπόσπασμά του,⁶⁵ ὅπως καί ὁ
Σχολιαστής του, πού γράφει («*ἀμίτρος*:) *ἀζώστους, μὴ διαπαρθενευμένας, μίτρας γάρ
ἐζώνωντο ὅταν ἐμελλον διαπαρθενεύεσθαι*».⁶⁶ ⁶⁷

Σχετικά μέ τό λύσιμο τῆς ζώνης, ὁ Πλούταρχος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τήν πρώτη
νόχα τοῦ γάμου ὁ νυμφίος «*ἔλυε τήν ζώνην*» τῆς νύφης καί «*μετήνεγκεν αὐτήν
ἀράμενος ἐπί τήν κλίνην*».⁶⁸

Σημειώνεται ἐδῶ μέ τήν εὐκαιρία ὅτι ἡ σημασία τῆς ζώνης στους ἀρχαίους
ἦταν ιδιαίτερα οἰκεία καί ἡ ἀρχική της χρήση σχετίζεται μέ τό αἶσθημα τῆς
ντροπῆς καί τήν ἀνάγκη προστασίας εὐαίσθητων περιοχῶν τοῦ ὑπογαστρίου σέ
εἰδικές περιπτώσεις (πόλεμος, πάλη κ.ἄ). Ἔτσι, πέρα ἀπ' τή γυναικεία ζώνη
(«*εὐζώνοιο γυναικός*» κατά τόν ὁμηρικό στίχο)⁶⁹ ὑπῆρχε καί ἡ ἀνδρική ζώνη καί τό
ἴδιο αὐτό ἐπίθετο «*εὐζωνος*» χρησιμοποιήθηκε κι ἀπ' τοὺς Ἡρόδοτο⁷⁰ καί
Θουκυδίδη⁷⁰ ἀλλά γιά νά χαρακτηριθεῖ αὐτός πού ἔχει ἐλαφρά ἐνδυμασία,
κατάλληλη γιά πεζοπορία.

60. Ν.Π. Μπεζεντάκου (1987), «Ἡ ἀρχαία ἐλληνική μίτρα», Ἀθήνα, σ. 170.

61. Μιχαήλ Ἀποστόλου (τοῦ Βυζαντίου), «*Συναγωγή παροιμιῶν*», Χ, 96. Μέσα στό Corpus Paroemiog-
raphorum Graecorum, Ἔκδ. E.L.A. Leutsch, 1851, Τ. II, σ. 513.

62. Ὀμήρου Ὀδυσσεΐα, Λ, 245. Ἔκδ. G. Dindorf, 1891, Lipsiae, Μέρος I, σ. 177.

63. Ὀμηρικοί Ὑμνοι, IV: Ὑμνος εἰς Ἀφροδίτην, στ. 164. Ἔκδ. A. Baumeister, 1888, Lipsiae, σ.
44.

64. Ν.Π. Μπεζεντάκου (1987), ὁ.π. σ. 174.

65. Καλλιμάχου: «Ἀποσπάσματα». Ἔκδ. R. Pfeiffer, 1949, Oxonii, Τ. I, σ. 421.

66. Καλλιμάχου: «Ὑμνοι καί Ἐπιγράμματα». Ἔκδ. R. Pfeiffer, 1953, Oxonii, Τ. II, σ. 59 (Σχόλια στό
3, 14).

67. Ν.Π. Μπεζεντάκου (1987), ὁ.π. σ. 175 καί 167.

68. Λυκούργος, XV (Πλουτάρχου: «Βίοι Παράλληλοι». Ἔκδ. K. Zeigler, 1926, Lipsiae, Τ. III/2, σ.
25).

69. Ὀμήρου: Ἰλιάς, «Α, 429». Ἔκδ. G. Dindorf (1890), Lipsiae, Μέρος I, σ. 14.

70. Ἡρόδοτος I, 72, 3 – Θουκυδίδου 2, 97, 2 (Ν.Π. Μπεζεντάκου, 1987, ὁ.π. σ. 156). Λόγω τῆς τοπικῆς
σημασίας (ἀφού ἡ Ἄρτα ἦταν μία ἀπ' τίς τρεῖς-τέσσερις περιοχές τῆς Ἑλλάδος, πού ἔδιναν τό ἔμφυχο

Στή συνέχεια, ή λ. ζώνη συνδέθηκε μέ τήν έρωτική ζωή ώς «παρθενική ζώνη». Κυρίως, όμως, ή σημασία της έπαιρνε ένα όλότελα συμβολικό χαρακτήρα και μέ τόν τρόπο αυτό δέν ήταν παρά έκφραση τής παρθενίας γενικά. Ξεπερνούσε δηλαδή τή στενή και συγκεκριμένη σημασία τής ζώνης ώς αντικειμένου, πού προστάτευε τήν παρθενία μιās γυναίκας, ή όποια «τήν φορούσε στό διάστημα ανάμεσα στην έφηβεία και τήν άπώλεια τής παρθενίας».

Μ' αυτή, άκριβώς, τήν ευρύτερη έννοια θά πρέπει νά έγινε ή χρήση τής έκφρασης «παρθενική ζώνη» στό κείμενο τό σχετικό μέ τήν άνήλικη κοπέλα τής "Αρτας του Δεσποτάτου, «*λυθείσα τήν παρθενικήν ζώνην έν άώρω ήλικία*» άφού αυτή ή «άωρη ήλικία» άφορά στην πρίν άπ' τήν έφηβεία (120-130 έτος) περίοδο (στήν όποια ώστόσο ήταν, μέχρι και τό ήλικιακό όριο των επτά έτων, έπιτρεπτή και έγκυρη, κατά τό κοινό δίκαιο, ή σύναψη μνηστειών).

'Αλλ' εάν ή ζώνη ήταν σύμβολο τής άγνότητας και τό λύσιμό της ύποδήλωνε —όπως είδαμε— τή θυσία τής παρθενίας, ή ίδια αυτή ζώνη συνιστούσε, ταυτόχρονα, κι ένα μέσο για τήν πρόκληση του έρωτα.⁷¹

Στίς άρχές του δικού μας αιώνα, ένας μεγάλος των νεοελληνικών Γραμμάτων, ό Ν. Καζαντζάκης, θά χρησιμοποιήσει στην Τραγωδία του «'Ο Πρωτομάστορας» (έργο έμπνευσμένο από τόν θρύλο του γιοφυριού τής "Αρτας) τήν παρακάτω, πράγματι έκπληκτική, έκφραση:

*«λύσε από τή μέση σου τή ζώνη τής άρρώστιας (...) έσύ δέν ήρθες στή ζωή για νά χαρείς, μονόρθες για νά χτύσεις».*⁷²

Τά λόγια αυτά, ό Καζαντζάκης θέτει στό στόμα των γυναικών του Χορού, πού άπευθύνονται στον Πρωτομάστορα του γιοφυριού τής "Αρτας για νά τόν άποτρέψουν άπ' τίς χαρές (κατά τήν έκφραση του συγγραφέα) του σεξουαλικού έρωτα, ό όποιος στάθηκε αίτία νά μήν στεριώνει τό γιοφύρι και πού οι ίδιες άποκαλούν «ζώνη τής άρρώστιας» (σέ άντιζυγία, προφανώς, προς τή γνωστή έκφραση «παρθενική ζώνη»).

'Από τότε πολύ νερό κύλισε κάτω άπ' τίς καμάρες του ιστορικού αυτού γιοφυριού και ή γυναίκα κατάκτησε άρκετά δικαιώματα, πού σχετίζονται μέ τήν γενετήσια έλευθερία.

'Αλλ' εάν ή έλευθερία τής σεξουαλικής έκφρασης και ίκανοποίησης για μία άνήλικη γυναίκα (νομικά, οικονομικά, ήθικά και σεξουαλικά άνεξάρτητου, σήμερα, προσώπου) θεωρήθηκε ώς ένα κατακτημένο δικαίωμα, ή σεξουαλική κακομε-

δλικό για τήν επάνδρωση των έπίλεκτων Μονάδων Ευζώνων του έλληνικού Στρατού) παραθέτω εδώ ένα άπόσπασμα από τά Σχόλια του Εύσταθίου στό Α, 429 τής 'Ιλιάδος ("Εκδ. 1827, Lipsiae, T. A, σ. 107) όπου άναγράφεται: «Οί μένοι μεθ' "Ομηρον εζώνων οδίτην λέγοντες ή τοιούτον τι επί άσκεύου και εστολοϋς».

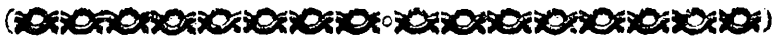
71. «ώς έν 'Ιλιάδι 14, 214-217» (Ι.Π. Παπακυριακόπουλος, 1943, δ.π. σ. 56). 'Η 'Αφροδίτη δίνει στην "Ηρα, πού ήθελε νά διεγείρει τόν έρωτα του Διός προς αυτήν, τήν κεντημένη ζώνη («*κεστόν ίμάντα*»), πού συμβόλιζε τήν άκατανίκητη έρωτική έλξη και πού δέν δενόταν μονάχα στό στήθος, αλλά και γύρω στις λαγόνες. 'Ο 'Αλ. Πάλλης ('Η 'Ιλιάδα, έκδ. 1950, 'Εν 'Αθήναις, σ. 247) μεταφράζει: «Νά, ζώσε άφτό στή μέση σου τ' ώριόχρωμο ζουνάρι/θλα θάν τάβρεις μέσα εκεί πλεγμένα, και στό τάζω/πώς άκατόρθωτα δέν πās, ότι άν σκοπεύει ό νοϋς σου» (στ. 219-221). Γι' αυτή τήν έρωτική δύναμη τής ζώνης «πού και τόν νοϋ τόν πιο γερό τρελαίνει» σύμφωνα μέ τόν όμηρικό στίχο (14, 217), ό Νόννος χρησιμοποιεί τό, πράγματι, ωραίο έπιθετο «*φρενοθελής*». (Νόννου: «Διονυσιακά» 7, 278. "Εκδ. Α. Ludwich, 1909, Lipsiae, σ. 164).

72. Πέτρου Ψηλορείτη (Νίκου Καζαντζάκη), 1910, «'Ο Πρωτομάστορας» (Τραγωδία), 'Αθήνα, σ. 33.

ταχείριση ενός ἀνήλικου («ἐν ἄωρῳ ἡλικίᾳ») κοριτσιοῦ — ὅπως αὐτό τῆς Ἄρτας τοῦ Δεσποτάτου— συνιστᾷ μιά βαριά παραπτωματικὴ συμπεριφορὰ, πού ἡ παθογένεια καί ἡ αἰτιολογία τῆς σχετίζεται (σύμφωνα μέ τίς σύγχρονες ψυχοδυναμικές καί κοινωνιολογικές ἀπόψεις) μέ ψυχο(παθο)λογικούς καί ὀπωσδήποτε κοινωνικούς συντελεστές.

Ἔτσι, τό περιστατικό τοῦ κακοποιημένου παιδιοῦ τῆς Ἄρτας εἶναι —καί ἀπ' αὐτή τήν πλευρά— δηλωτικό τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς καί τοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου στά χρόνια ἐκεῖνα τῆς ἀκμῆς τῆς Ἄρτας καί τοῦ Δεσποτάτου τῆς.

Η ΜΑΝΙΩ

ΝΙΚΟΥ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗ

Ήταν φαίνεται θέλημα Θεού νά φύγουν οί ὄχτροί.

Ἡ Τουρκιά, ἡ μαύρη πανούκλα ὅπου κατάκατσε ἄσωτα χρόνια πάνω στήν ἄμοιρη ρωμιούνη καί δέν ἄφηνε πράσινο φύτρο ν' ἀντικρύσει τόν ἥλιο, μάτι ραγιά ν' ἀγναντέψει Θεοῦ πρόσωπο, ἀποδωγμένη ἀπό τῆς λευτεριάς τό μαρτυροκαπνισμένο ἀγέρι, ξέφταγε, σκόρπαγε μέρα μέ τή μέρα σά στό βοργιά τό σύγνεφο, καί τό γαλάζιο τ' οὐρανοῦ ἔταζε χαμογέλια.

Στήν Ἄρτα μέ τήν ἀνάσα κομμένη οἱ σκλάβοι πρόσμεναν. Πρόσμεναν τό χαρούμενο μήνυμα πού θά ἔφερνε ἡ φωτισμένη ἀπόφαση τῶν μεγάλων.

Τό μαντάτο πού θά ἔπαιρνε τά σύνορα ἀπό τό ποταμάκι τοῦ Ἄννίνου, δύο δρασκελιές τόπο κείθε ἀπό τήν πόλη, καί θά τά ἔφερνε δῶθε ἀπό τήν Ἡπειρο, ὡς ἐκεῖ πού ἀκόμα καρτερούσανε οἱ σκλάβοι, ὡς ἐκεῖ πού πρόσμενε τοῦ ραγιά τό δίκιο.

Οἱ ἀγάδες κιωτεμένοι κι ἀδίσταχοι, μέ τίς πλάτες ριζωμένες στόν τοίχο καί τά ποδάρια βαριά στυλωμένα στό ξένο χῶμα, δέν κλείνανε μάτι.

Δέν ἄφηναν ἀπό τό χέρι τό σπαθί, πασκίζονταν ἀκόμα μέ τῆς φοβέρας τόν ἀχό νά λοξοδρομήσουνε τή μοίρα, νά γυρίσουν πίσω τό ποτάμι τό μανιασμένο, τό ξέχειλο ἀπό τοῦ ραγιά τό δάκρυ πού κύλαγε φουρτουνιασμένο, μ' ἀπόφαση στό διάβα του νά μήν ἀφήσει ὄχτροῦ σπορά.

Ὁ Δεσπότης, ἡ πίστη καί ἡ ἀπαντοχή τοῦ σκλάβου, μερόνυχτα στήν ἐκκλησιά ἰκέτευε σκυφτός καί δοξολογοῦσε τόν Κύριο. Κρεμάστηκε ἀπό τό θέλημά του καί πίστευε. Πίστευε πῶς αὐτή τή φορά δέν μπορούσε νά εἶναι ἀλλιώτικο ἀπό τό θέλημα τῶν ταπεινῶν καί τῶν καταφρονεμένων.

Ἐδῶνε καί ἔπαιρνε μηνύματα κρυφά στήν ἐλεύθερη πατρίδα καί κάτω ἀπό τή μύτη τοῦ ὄχτροῦ, ὀρμήνευε τούς δυνατούς, ἔκανε κουράγιο στούς κιωτεμένους, σὺναζε πιστούς μυστικά κι ἀπόκρυφα κι ὄλοι ἀντάμα λογαριάζανε καί βάνανε στή σειρά τό κάθε τί γιά κείνη τήν εὐλογημένη ὥρα. Μιά τέτοια χαρά, ἔλεγαν, ἕνα τόσο τρανό πανηγύρι, οὔτε πού σοῦ πάει ἡ καρδιά νά τ' ἀφήσεις ἔτσι στήν τύχη του.

Καί στόν ὕπνο καί στόν ξύπνιο τους ἀκόμα οἱ ραγιάδες δέν συλλογιούνταν καί δέν λογάριζαν τίποτ' ἄλλο, παρά τήν ἅγια ὥρα, τήν εὐλογημένη μέρα καί τά μάτια τους τ' ἀποσταμένα τή βλέπανε ὀλοφάνερα νά φτάνει. Τή βλέπαν νά ῥχεται ἀλλιώτικη ἀπ' τίς ἄλλες, σεμνή ὀλόφωτη, χαρούμενη καί μοιρωμένη, ἔτσι καθώς τή φαντάζονταν αἰῶνες μέσα στής ἄραχνης σκλαβιάς τό σκοτάδι, μέρα εὐλογημένη, χαρά Θεοῦ. Μέρα μέ τά παραθύρια δλάνυχτα ἀντίκρυ στό γαλάζιο οὐρανό, μέ τίς αὐλές μυργιάνθιστες ἀπό χαρᾶς λουλούδια, μέ γειτονιές ἀνάστατες ἀπό τῶν παιδιῶν τίς φωνούλες καί τῶν χελιδονιῶν τά παιγνιδίσματα, μέ τούς δρόμους γεμάτους ἀνθρώπους, ἀνθρώπους γελαστούς καί περήφανους μέ τή σιγουργιά

κεντημένη στό πρόσωπο καί τό χαμόγελο στό χεῖλια.

Μιά μέρα καμωμένη ἀπ' τό Θεό ξεχώρα γι' αὐτούς, ζυμωμένη μέ ἥλιο καί φῶς, μ' ἀγάπη καί διάθεση.

Καί συλλογιόνταν ὁ Ἱεράρχης μέρες, κι δραματίζονταν νύχτες καί ξόμπλιαζε στό νοῦ καί σομπόλιαζε στό χαρτί τό κάθε τί ἀπό κείνη τή μέρα, ἀπό κείνη τή γιορτή καί γιά κείνη τή γιορτή καί γιά κείνη τή στρατιά τῶν ἐλευθέρων πιά σκλάβων πού κινούσαν στό δρόμο μέ ψαλμούς καί τραγούδια, μέ τά μάτια γεμάτα δάκρυα χαρᾶς καί τά χέρια φορτωμένα λουλούδια, εὐωδιαστή προσφορά πού πηγαιναν νά τήν ἀποθέσουν στήν ἀγκαλιά τῆς λεύτερης πατρίδας.

Ἱεραρχοῦνταν ἐκείνους πού θά ῥχονταν περήφανοι μέ τῆς χαρᾶς τή σάλπιγγα μπροστά καί τόν καθαλό μετ' ἑξῆς τῆς νίκης τῆ σημαία νά τ' ἀνταμώσουν μέ τό δικό τους ὕμνο, μέ τή δική τους εὐχή. Ν' ἀδερφώσουν τή σημαία τῆς πατρίδας μέ τό δικό τους λάβαρο, τό ὑφαμένο στής σκλαβιάς τό σκοτάδι ἀπ' τῶν ἀγωνιστῶν τίς μάννες καί τό κεντημένο μέ τοῦ Θεοῦ τῆ φώτιση ἀπ' τ' ἀπροσκύνητα νειάτα τῆς πόλης μας. Τό λάβαρο πού μερόνυχτα κεντούσαν μέ χρυσή κλωστή καί μεταξένια κρώσια τά κοριτσόπουλα τῆς ἀδελφῆς τοῦ Δεσπότη κρυμένα στής ἐκκλησιᾶς τό γυναικωνίτη ἀλάργα ἀπό τά μάτια ἐχθρῶν καί φίλων μήν ἰδοῦν καί ἀπό χαρά ἢ ἀπό φθόνο τό μαρτυρήσουν στόν ἐχθρό καί τότε ἀλλοίμονο. Καί μολογάνε, πῶς ὅτι φοβήθηκε ὁ γέροντας δέν τό ἀπογλύτωσε. Τό μάτι τό φθονερό τοῦ δγαιβόλου, ἔφτασε κι ὡς ἐκεῖ καί τό εἶδε καί μαρτύρησε καί πῆγε καί τό πρόδωσε.

Κι ἀρματώθηκαν ἀγάδες καί σύναξαν ἀσκέρια καί πῆραν τά ντουφέκια καί τρόχισαν τά σπαθιά καί φράξαν ὀλόγυρα τῆς μητρόπολης τῆ μάντρα καί ζώσαν τήν ἐκκλησιά καί κλώτσησαν τίς πόρτες καί τσάκισαν τά παραθύρια καί χύθηκαν μέσα σάν τά μανιασμένα θεριά κι ἄρχισαν καί παγάνευαν σάν τά λαγονίκια. Τά κοπελάκια κέρωσαν ἀπό τό φόβο τους καί τό κέντημα μισοφκιασμένο τοῦς ἔπεσε ἀπό τά χέρια. Ὁ Δεσπότης πού μάντεψε τίς προθέσεις τους κιωτεμένος στήν ἀρχή, φέρνει τά μάτια γύρα, μά πού νά βρεθεῖ ἐκείνη τή στιγμή ἢ σίγουρη κρυψώνα. Σάν ἀπό Θεοῦ φώτιση, σκύβει ἀρπάζει στό χέρι τό μισοκεντημένο λάβαρο, σηκώνει τῆς μικρῆς Μάρθας —τῆς Μανιώως καθώς τῆ λέγαμε στήν Ἄρτα παραῦστερα— τό φόρεμα καί μαζωμένο κουβάρι τό κρύβει στό τουρμπάνι της, ἔτσι τόλεγαν τότε τό βρακί ὁπού ἦταν καί φαρδύ καί μακρῦ σάν πανταλόνι καί πού σούφρωνε στόν πάτο στό ποδονάρια, καί βγήκε ἀδιάφορος τάχα νά εἶδεῖ καί νά ρωτήσῃ σάν τί νά θέλει ἢ ἀφεντιά τους.

Τίποτα δέν ἀφῆκαν ἄναχτο, τίποτα δέν ἔμεινε ἀγύριστο ἀνάποτα καί τά στασιδία τῆς ἐκκλησιᾶς καί τά μανάλια καί τά κονίσματα καί τίς πλάκες πού πατάμε ἄν γυρίζαν θά τίς εἶχαν γυρίσει κι αὐτές γιά νά τίς ψάξουν. Καί τό Δεσπότη τόν ψάξανε καί τίς κοπέλες καί τίποτε δέν βρῆκαν.

Καί φύσησαν καί βρόντησαν ἀπό τό κακό τους καί φοβέρισαν καί βλαστήμησαν καί κατάφεραν τά μάτια γύρα νά ἰδοῦν μήν ἔμεινε τίποτα στόν τόπο του κι ἔτσι καθώς ἦρθαν ἀγριεμένοι ματάφυαν.

Καί ματάσειρε στής ἐκκλησιᾶς τήν πόρτα τήν ἀμπάρα ὁ Δεσπότης καί ματαθάρεψαν σέ μέρες τά κοπελάκια καί τό ἀποκέντησαν τῆς λευτεριάς τό χρυσαφένιο λάβαρο.

Μ' αὐτό τό λάβαρο μπροστά, τότε, στήν Ἄγια ὥρα, μ' αὐτό ὀπόλαμπε στόν ἥλιο κι ἀνέμιζε στόν ἀέρα καί θάμπωνε μέ τήν ὁμορφιά του τά μάτια καί φώτιζε καί ζέσταινε μέ τή χάρη του τίς καρδιές, μ' αὐτό τῆς πίστεως τό σύμβολο πῆγαν οἱ Ἄρτινοί ὁμολογώντας τόν Κύριο κι ἀντάμωσαν τῆ λευτεριά καί νοιώσανε

άνθρωποι και ζήσανε νοικοκυραίοι, αφέντες στα σπίτια τους, στον τόπο τους, στη φαμελιά τους.

Και διαβάναν στερνά οι καιροί ξέγνοιαστοι μέσ σε χαρά και προκοπή και διαβάναν τά χρόνια πότε καλά και πότε ανάποτα και οι μικροί τρανέβανε πασχίζοντας αδιάκοπα να χτίσουνε ένα σήμερα αλλιώτικο, ένα σήμερα καλύτερο απ' τό χτές και φτάνανε άλλοι ψηλότερα, άλλοι χαμηλότερα και οι τρανοί γέρνανε αγάλια-αγάλια και πέφτανε και χάνονταν. Μαζί τους σε χρόνια χάθηκε και ο καλός τους ο Μητροπολίτης ο Σεραφείμ ο Ξενόπουλος τό σύμβολο και ή πίστη. 'Ο κόσμος σκάνιασε, μά στη θέση του παλαιού, ήρθε κανούργιος κι έγινε κι αυτός σε καιρό ένα με τον κόσμο του.

'Η πολιτεία, μέρα με τή μέρα άλλαζε πρόσωπο, τράνευε κι όμορφαινε και ήμέρευε και παράβαινε σ' άρχοντιά και γνώση μ' άλλες πολιτείες και λησμονήθηκαν τά παλαιά και προσφορές κι άγώνες και θυσίες. 'Αρχοντοφαιμιές και σύμβολα πέσανε και σηκώθηκαν άλλοι και τραβήσανε μπροστά και διαφέντεψαν ό καθέννας με τή σειρά του ακολουθώντας τής ζωής τή φάλαγγα πού αδιάκοπα πορεύονταν στής δημιουργίας τό δρόμο. 'Ο καθέννας έδινε τό νέο παρόν με τήν καταποσύνη ή τή χαμάρα του κι όλοι άντάμα πλέκανε τής πολιτείας τό καινούργιο ψηφιδωτό.

'Απ' τά περασμένα, ως κι απ' τής μεγάλης χαράς τήν άγια ώρα, όλο και κάτι έμεινε, κάτι άντεξε στου καταλύτη χρόνου τή φθορά. Τά πολλά χαθήκανε άντάμα με τους πολλούς, τά πήρε ή λήθη στα φτερά της και τά σκόρπισε στους πέντε άνέμους.

'Η Μανιώ, ή Μάρθα ή μικρή κεντήστρα και τό τιμημένο τής λευτεριάς τό λάβαρο, φτάσανε ως τίς μέρες μας, κάποιοι πού είδανε, κάποιοι πού θυμούνται μάς μολογάνε ακόμα. "Όμως στους δύσκολους όπου ματάβρανε τον τόπο μας καιρούς χαθήκανε κι εκείνα κι ούτε πού ματαγνιάστηκε κανέννας. "Έρμη κι άβοήθητη, με τή λαχτάρα των δραγουμάνων τής σκλαβιάς στα μάτια με τό νου σαλαμένο απ' των 'Αγάδων τή φοβέρα τή βρήκε ή λευτεριά να γυροφέρνει άκαταλόγιστη τίς ρούγιες τή μικρή Μανιώ. Μά ως τόσο πάντα με τήν άρχοντιά στ' άθάρι και τής καταγωγής τήν ευγένεια στην έκφραση, έμεινε σαν ή ζωντανή μαρτυριά, σαν τό γκρεμισμένο μάρμαρο άρχαίου ναου πού κάποτε θαυμάστηκε, κάποτε λατρεύτηκε γιατί κράτησε κι αυτό άπάνω του κομμάτι απ' του ναου τό θόλο, κάποτε χαιδεύτηκε από τής θυσίας τήν κνίσσα, κι όμως, σαν βρέθηκε άβοήθητο κατάχαμα και τό δρασκέλησαν και τό πάτησαν και τό κλώτσησαν και τό κοίλησαν κάποιοι, όσοι μόπορεσαν, μά καρτερικά ύπόμενε τή μοίρα του.

'Υπόμενε, όσπου ή δικαίωση τό γνώρισε, τό τίμησε, τό μάζεψε και εύλαβικά τό άπίθωσε σ' ενός μουσείου τή γαλήνη για να στοχάζεται συντροφιά μ' άλλα τέτοια, μ' όσα ή μόπορα των καιρών δεν πρόλαβε να παραχώσει. Τ' άπίθωσε να στοχάζεται νοσταλγικά τό δικό του κόσμο.

Κάπου, στίς μαύρες μέρες τής 'Ιταλο-Γερμανικής κατοχής, νηστικιά κι άβοήθητη, άρρωστη και λησμονημένη σαν ή τελευταία αναλαμπή μις άνέσπερης φλόγας, χάθηκε ή Μανιώ, έφυγε από τον κόσμο σεμνά και άθόρυβα χωρίς λιβάνι και κερί, χωρίς παπά και ψάλτη. Πήγε κοντά στους δικούς της, στους τιμημένους κι άθάνατους, με τής περηφάνιας τή λάμψη στ' άθάρι, άπομεινάρι τής προσφοράς και του χρέους.

"Όσο για τό λάβαρο, για τό τιμημένο σύμβολο τής λευτεριάς, κάποιος απ' του Δεσπότη τή γενιά, παραύστερα τό βρήκε άνάμεσα στής φαμελιάς τά κειμήλια και

τό εμπιστεύτηκε στην πολιτεία, στο Σύλλογο «ΣΚΟΥΦΑΣ» στον παλμό και τό πνεύμα του τόπου του. Έκει ξμεινε χρόνια φυλαγμένο σάν ΄Ιερή παρακαταθήκη.

“Όμως, κι αυτό, σ’ άλλους δύσκολους δπούρθανε για τήν παρτρίδα μας καιρούς, σέ μέρες σκλαβιάς άπ’ άλλους όχτρούς, μαζί μέ άλλα ιερά και όσια άρπάχτηκε. Πήγε νά καταχωρηθεϊ, άν..., ποιός τάχα ξέρει, σέ ποιά τής λήθης χρονοντούλαπα, κλειδωμένο μέ τής άπάνθρωπης άνθρωπιās τή ματαιοδοξία. Καί μένει σέ μās ή πίκρα, άνάκατα φερμένη μέ τή γλυκιά τους θύμηση.

**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΟ «ΣΚΟΥΦΑΣ»**

ΕΤΟΣ 1988

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

	Δρχ.
1. Ίωάννης Κώτσης	1.000
2. Κωνσταντίνος Μαργώνης	1.500
3. Ίωάννης Κατσαδήμας	2.000
4. Νικόλαος Πίσπερης	3.000
5. Λάμπρος Τσάπαλης	1.100
6. Τάκης Κατσαούνης	1.000
7. Άνδρέας Άρβανιτογιώργος	1.000
8. Χριστόφορος Κουτρούμπας	1.000
9. Κωνσταντίνος Κουτρούμπας	3.000
10. Δημήτριος Βαφιᾶς	1.000
11. Άθηνᾶ Κολοβοῦ, εἰς μνήμη Κ. Μάνου	3.000
12. Γεώργιος Άναγνωστόπουλος	5.000
13. Άντιγόνη Παπακῶστα	5.000
14. Βασίλειος Μπόβολος	1.000
15. Μενέλαος Καρπούζης	1.000

Β. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΤΕΓΗ

1. Τέτα Άλεξίου, εἰς μνήμη συζ. Παναγιώτη	10.000
2. Ζαχαρίας Τζουγκαρακάκης, ἀντί στεφάνου εἰς μνήμην Μητροπολίτου ΙΓΝΑΤΙΟΥ	10.000
3. Κτηματική Τράπεζα	14.000
4. Μαίρη Ίσκου, εἰς μνήμη συζύγου της Άθανασίου	5.000
5. Χρῆστος Σιαπάτης	11.000
6. Γεώργιος Σιαπάτης	11.000
7. Έρρικέτη Ρηγανέλα, εἰς μνήμην τοῦ πατρός της Λάμπρου Γκαναβία	5.000
8. Έπουργεῖο Έμπορίου	100.000
9. Νομαρχιακό Ταμεῖο Άρτας	100.000

Γ. ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ

1. Δῆμος Άρταίων	500.000
2. Νομαρχιακό Ταμεῖο Άρτας	400.000
3. ΙΟΝ Α.Ε.	100.000

Δ. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1. Έπουργεῖο Παιδείας	350.000
-----------------------	---------

Ε. ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

1. Έπουργεῖο Πολιτισμοῦ	500.000
-------------------------	---------

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΟ
«ΣΚΟΥΦΑΣ»
ΕΤΟΣ 1989

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

	Δρχ.
1. Τέτα Παναγ. 'Αλεξίου, εις μνήμην συζύγου της Πάνου	10.000
2. Τέτα Παναγ. 'Αλεξίου, εις μνήμην αδελφών της Γεωργίου καί Νικολάου Γαρουφαλιᾶ	10.000
3. 'Ιωάννης Μητσοπέτρος εις μνήμην 'Αθαν. Μητσοκάλη	3.000
4. 'Ιωάννης Μητσοπέτρος εις μνήμην Λάκη Μπιτζιλέκη	2.000
5. Σπύρος Βάγιας εις μνήμην Λάκη Μπιτζιλέκη	5.000
6. Κωνσταντίνος Βάγιας εις μνήμην Λάκη Μπιτζιλέκη	5.000
7. Σοφία Παπανικολάου-Τσέτη εις μνήμην Λάκη Μπιτζιλέκη	2.000
8. Βασίλειος Καρατσιώλης εις μνήμη Λάκη Μπιτζιλέκη	3.000
9. Τάκης Σπυρόπουλος	3.000
10. 'Ιωάννης Κατσαδήμας	2.000
11. Δημήτριος Τσιρογιάννης	1.000
12. Νικόλαος Τάτσης	5.000
13. 'Ιωάννης Κόκλας	15.000
14. Χρήστος Γεωργάκης	1.000
15. Ευστάθιος Γιαννῆς	5.000
16. Γεώργιος Παναγιωτόπουλος	2.000
17. Λάμπρος Τατσιόπουλος	2.000
18. Κωνσταντίνος Διαμάντης	2.000
19. Γρηγόριος Κοντογιάννης	5.000
20. Παρασκευή Κατσαδήμα	3.000
21. 'Απόστολος Τόδουλος	1.000
22. Νικόλαος 'Αλαχμανέτης	2.000
23. Κωνσταντίνος Ζώης	5.000
24. Λένα Γιαννακοπούλου	5.000
25. Μαίρη 'Ισκου εις μνήμην τοῦ συζύγου της 'Αθανασίου	5.000
26. 'Ανθή Παπαβασιλείου εις μνήμην τοῦ συζύγου της 'Ιωάννου	5.000
27. 'Ανδρέας 'Αρβανιτογιῶργος	1.000
28. Χαρίλαος Φαφούτης εις μνήμην Νικολ. Εὐταξία	10.000

Β. ΓΑΡΟΥΦΑΛΕΙΟΣ ΣΤΕΓΗ

1. Μαριὰννα Γαρουφαλιᾶ εις μνήμην Δημητρίου Δανιόλου	5.000
2. Μαριὰννα Γαρουφαλιᾶ εις μνήμην Λασκαρίνας Μπούρα	10.000
3. Μαριὰννα Γαρουφαλιᾶ εις μνήμην Καλλιόπης Καμπάνη	10.000
4. Διονύσιος Κασκαρέλης εις μνήμην 'Αμαρυλλίδος Μαρκεζίνη	5.000

Γ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΤΕΓΗ

1. Οἰκογένεια Κων/νου Μάνου εις μνήμην Γεωργίου Κωσταδήμα	5.000
2. 'Ολυμπία Κων/νου Μάνου εις μνήμην Θρασυβούλου Κολιοῦ	5.000

Δ. ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ

1. Ι.Ο.Ν.	100.000
2. 'Ηλίας Τσάκαλος εις μνήμην Λάκη Μπιτζιλέκη	5.000

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΟ «ΣΚΟΥΦΑΣ»
ΕΤΟΣ 1990

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

1. Σταύρος ΄Ιντζεγιάννης	5.000
2. Κων/νος Διαμάντης	2.000
3. ΄Ιωάννης Μητσοπέτρος εις μνήμη Μιλτ. Μάρκου	2.000
4. ΄Ιωάννης Μητσοπέτρος εις μνήμη Δημ. Κεχαγιά	3.000
5. Δήμητρα Χρ. Γεωργάκη εις μνήμην τοῦ θείου της Κοσμᾶ Σαρδελῆ	3.000
6. Νικόλαος Τάτσης	5.000
7. ΄Αντιγόνη Παπακώστα	5.000
8. Κων/νος Διαμάντης	2.000

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΤΕΓΗ

1. ΄Ιωάννης Τσούτσινος εις μνήμη Εὔσταθίου Τατσιοπούλου	5.000
2. Μαίρη ΄Αθ. ΄Ισκου εις μνήμη συζύγου της ΄Αθανασίου	5.000
3. ΄Ερρικέτη Ρηγανέλα εις μνήμη Παναγιώτη Τσίκου	5.000
4. Λελέ Κοτσαρίδα εις μνήμη συζύγου της ΄Ελευθερίου	50.000
5. Τέτα Π. ΄Αλεξίου εις μνήμη συζύγου της Παναγιώτη	10.000

ΓΑΡΟΥΦΑΛΕΙΟΣ ΣΤΕΓΗ

1. ΄Ιδρυμα Κωστοπούλου ΄Ιωάν.	300.000
2. Μαριάννα Π. Γαρουφαλιᾶ εις μνήμη ΄Ιωάν. Βασιλείου	30.000

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

1. ΥΠΠΟ	700.000
---------	---------

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

1. ΄Υπουργείο ΄Εθνικῆς Παιδείας	250.000
---------------------------------	---------

ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ

1. Εὐγενούλα Παπαϊωάννου	1.000.000
2. ΙΟΝ	100.000

«ΣΚΟΥΦΑΣ»

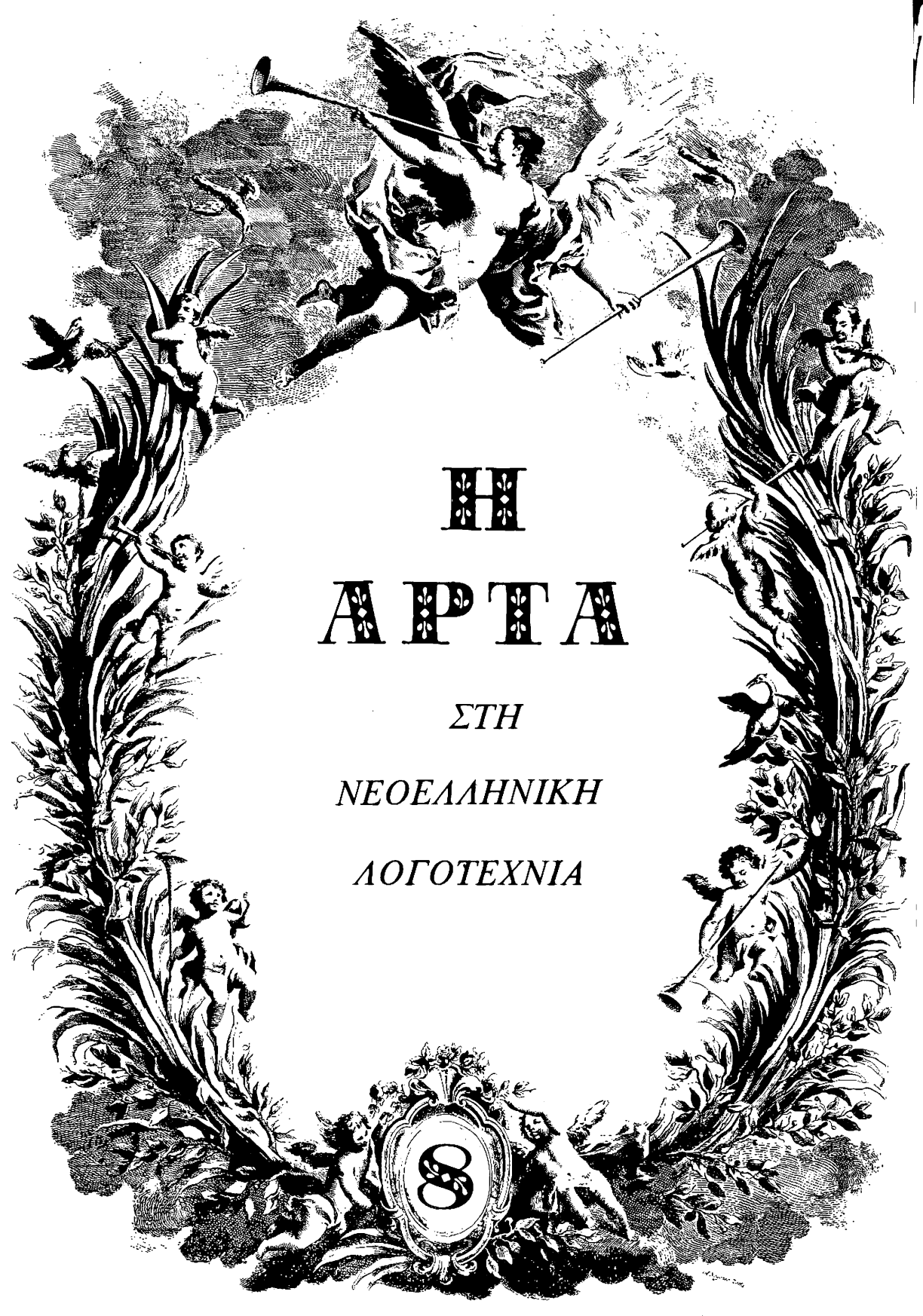
ΙΣΤΟΡΙΑ * ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ * ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ
ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΡΤΑΣ
«Ο ΣΚΟΥΦΑΣ»

ΕΤΟΣ Η' * 1991/1 * ΤΕΥΧΗ 74-75

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗΣ, πρόεδρος τοῦ Συλλόγου «Σκουφᾶς»
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΩΣΤΑΚΙΩΤΗΣ, Μαντζάρου 4, 106 72 Ἀθήνα Τηλ.: 36 36 281
ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ-ΕΜΒΑΣΜΑΤΩΝ: ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΣΚΟΥΦΑΣ» ΑΡΤΑΣ

Ἡ συνεργασία πρέπει νά εἶναι ἀδημοσίευτη καί δακτυλογραφημένη μόνο ἀπ' τή μία ὄψη τοῦ χαρτιοῦ.

Η
ΑΡΤΑ

ΣΤΗ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Σ

ΞΗΜΕΡΩΝΟΝΤΑΣ τ' Ἄγιαντιοῦ, μὲ τὴν αὔριο τῶν Φώτων, λάβame τὴ διαταγὴ νὰ κινήσουμε πάλι μπροστά, γιὰ τὰ μέρη ὅπου δὲν ἔχει καθημερινὲς καὶ σκόλες. Ἔπρεπε, λέει, νὰ πιάσουμε τὶς γραμμὲς πὺ κρατούσανε ὡς τότε οἱ Ἄρτινοί, ἀπὸ Χειμάρρα ὡς Τεπελένι. Λόγω πὺ ἐκεῖνοι πολεμοῦσανε ἀπ' τὴν πρώτη μέρα, συνέχεια, κι εἶχαν μείνει σκεδὸν οἱ μισοὶ καὶ δὲν ἀντέχανε ἄλλο.

ΑΡΤΑ

ΧΡ. ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ*

Μά τό ἀεροπλάνο φεύγει ἀπό τό βοσκότοπο πρὸς τόν Ἀμβρακικό. Ἡ λασπουριά γύρω στὸν κόλπο μοῦ κάνει ἐντύπωση, τὰ νερά τῆς θάλασσας λεκιάζουν σέ μεγάλη ἀπόστασι ἀπὸ τὰ κατεβάσματα τῶν χειμάρρων. Νά ἡ Ἄρτα, κτισμένη σέ μιὰ πλατειά ἀμμουδιά ἐνὸς μαιάνδρου τοῦ Ἀράχθου. Τό ποτάμι ρεεὶ στὰ πόδια τῆς ἤσυχου, πεδιακοῦ, ἀλλὰ ἐμένα δέ μέ γελάει· τό ἔχω δῆ ἀπὸ τῆ γέφυρα τοῦ Τσιμόβου, ξέρω καλά τί δαίμονας εἶναι, τό ἀγριώτερο ἴσως ἐλληνικό ποτάμι. Κατεβαίνει ἀπὸ τὴν Πίνδο ὀρητικό, σέρνοντας τόννους χῶμα, πνιγμένα ζῶα, ξερριζωμένα δέντρα καὶ βράχια ἀκόμα. Τό παρομοιάζω μέ τῆ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀριστοτέλη πού ἔρριχνε στὰ ἔργα του ὅτι τύχει, θαύματα ἐμπνεύσεως ἢ χοντρά λάθη, ὅτι γεννοῦσε τό ἀκράτητο πνεῦμα του.

Ἡ Ἄρτα εἶναι παλαιὰ καὶ σπουδαία πόλις, καλοπληρώνει τὸν κόπο νά πᾶς πρὸς αὐτήν. Ἡδὴ τὸν καιρὸ τῆς Σαλαμίνας ἦταν πλουσία, ἔστειλε ἐπτά τριήρεις ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ πεντακόσιους στρατιῶτες στὶς Πλαταιές. Τό 1204 ὁ Μιχαὴλ Ἀγγελὸς Κομνηνός, ὅταν πῆραν τὴν Πόλι οἱ Φράγκοι, ἦλθε δῶ κ' ἵδρυσε τό Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου, αὐτό πού βάσταξε μέ τῆ ζωτικότητα τοῦ τὸν Ἑλληνισμό ἐκείνη τῆ δύσκολη ἐποχή.

Τό γεφύρι τῆς Ἄρτας, κτισμένο τό 1280, εἶναι τό ὠραιότερο βυζαντινό δημόσιο ἔργο πού ἔχουμε. Ἡ παράδοσις λέει ὅτι, ἂν καὶ τό δούλευαν χίλιοι ἐργάτες, δέν κατῶρθωναν νά τό στερεώσουν. Κάθε τόσο γκρεμιζόταν. Κάποτε ἓνα πουλάκι τούς λυπήθηκε, στάθηκε ἀπέναντί τους κ' εἶπε: «Νά στοιχειώσετε ἄνθρωπο στή βάσι του, τῆ γυναίκα τοῦ πρωτομάστορα». Ὁ μάστορ ἑαυτὸς θεώρησε τὰ λόγια τοῦ πουλιοῦ θεία προσταγή κ' ἔκτισε ζωντανή τῆ γυναίκα του στὰ θεμέλια τῆς μεγάλης ἀψίδας. Ἔτσι μόνο μπόρεσαν νά τό τελειώσουν. Ὅσο καὶ νά φαίνεται τερατώδης αὐτὴ ἡ πράξις, ὑποπτεύομαι ὅτι συνέβη στ' ἀλήθεια, γιατί κατὰ τὸν μαῦρο μεσαίωνα ἡ δεισιδαιμονία βασιλεύε σέ βαθμὸ τέτοιο, ὥστε νά γίνονται κρυφὰ ἀνθρωποθυσίες.

Οἱ χαριτωμένες βυζαντινὲς ἐκκλησιές τῆς Ἄρτας, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὠραιότερη εἶναι ἡ Κάτω-Παναγιά, ἔχουν ὅλες τό στενόμακρο σχῆμα βασιλικῆς. Εἶναι περίεργο ὅτι ἐνῶ ὁ ἄλλος Ἑλληνισμὸς μετὰ τό κτίσιμο τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Πόλι προτίμησε τό σταυρωτὸ σχῆμα, σ' ὅλη τὴν παλαιὰ Ἑλλάδα κράτησαν τίς βασιλικές, ἴσως γιατί τούς θύμιζαν τούς ἀρχαίους ναοὺς. Μιὰ μόνη σπουδαία ἐκκλησία τρουλλωτῆ ὑπάρχει στήν Ἄρτα, Παναγιά ἢ Παρηγορήτισσα, μεγάλο τετράγωνο κτίσμα μέ πολύχρωμο ἐξωτερικό, καταστόλιστο ἀπὸ κεραμουργικά. Ὁ τροῦλλος τῆς εἶναι παράδοξος, ἐπίτηδες μικρός, γιὰ νά ἐπιτρέψη σέ πολλὰ ζευγάρια κολῶνες νά ὑψωθοῦν, πλησιάζοντας ὁλόενα πρὸς τό κέντρο. Ἔχει καὶ

* «Γύρω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα», 1935, Ἀθῆναι, σσ. 206-211.

διάφορα μαρμάρινα αγάλματα τά όποία σπάνια φιλοξενούσε ή βυζαντινή τέχνη σέ χώρους ιερούς.

Ἄριστερά μας προβάλλει τώρα στό βάθος, τό κατάξερο Σούλι, ἔρημο ἀπό τήν πολλή περιφάνεια (...). Ὅταν τό 1803 οἱ Σουλιώτες ἀναγκάστηκαν νά συνθηκολογήσουν μέ τόν Ἄλῃ ἀπό ἔλλειψι τροφῶν, χωρίστηκαν σέ τρεῖς κολῶνες καί οἱ Τζαβελαῖοι τράβηξαν στήν Πάργα, οἱ Μποτσαραῖοι κατά τήν Ἄρτα καί οἱ Κουτσοδικαῖοι στό Λοῦρο (...). Οἱ Μποτσαραῖοι πολέμησαν τέσσερες μῆνες ἀπό τή μονή τοῦ Σέλτσου καί σώθηκαν μέ ἔξοδο, στήν όποία ἔλαβε μέρος κι ὁ Μᾶρκος, παιδάκι τότε 13 μόλις ἐτῶν. Μερικές γυναῖκες πού ἔμειναν πίσω καί τίς πρόφθασαν οἱ Τούρκοι αὐτοκτόνησαν στά νερά τοῦ Ἀχελώου γιά νά μήν τίς πιάσουν ζωντανές.

Χιονίζει. Τήν ὥρα πού πλησιάζουμε τά Τζουμέρκα, χιόνι σκεπάζει τίς φτερούγες τοῦ ἀεροπλάνου. Τά Τζουμέρκα εἶναι τά βουνά τῶν ἀρχαίων Ἀθαμάνων, ὄλο ἄγριο βαλανίδι, πέτρα καί κασιόκι. Ὅταν, τήν αὐγή τῆς Ἑλληνικῆς προϊστορίας, ὁ Ἀθάμας ἐγκατέλειψε τήν πατρίδα του Θήβα, ἐξ αἰτίας γυναικοδουλειῶν, κ' ἐρώτησε τό μαντεῖο πού νά πάη νά ἐγκατασταθῆ, ἔλαβε τήν ἀπόκρισι: «στόν ἄγριο τόπο». Ἀφοῦ γύρισε πολλά μέρη ἔκρινε πῶς τοῦτα τά κατσάβραχα θά ἐννοοῦσε τό μαντεῖο καί στάθηκε δῶ.

Θυμοῦμαι τόν Βατᾶ, ἕναν βοσκό ἀπό τ' Ἄγναντα τῶν Τζουμέρκων, πού εἶχα στρατιώτη στό Μπιζάνι. Κάπου ἐδῶ βέβαια θά βόσκη τά πρόβατά του. Παρουσιάστηκε στίς προφυλακές ἕνα πρωί, παραμονή τῆς μάχης τῶν Πεστῶν, πενηντάρης μέ μικρά, ἀστραποκίνητα μάτια, γιά νά καταταχθῆ ἐθελοντής.

—Τί δουλειά κάνεις; τόν ἐρώτησα.

—Τσομπάνος καί ζωοκλέφτης.

Εἶχε τήν υπερηφάνεια ὅτι ἔκλεβε μέ τέχνη, ἤθελε χωρίς ἄλλο νά γράψω στό μητρώο του: Ζωοκλέφτης.

—Ποῦ γεννήθηκες;

—Στά βουνά.

Ἦταν πρωτόγονος, ἀκατάληπτος γιά τούς ἀνθρώπους πού ἀνήκουν σέ μιά κοινωνία. Τοῦ ἦταν εὐκολο νά νοιώσῃ τόν καιρό ἀπό τίς «διοσημίες» τῶν ἀρχαίων, ἀπό τίς φάσεις τῆς σελήνης, τά χρώματα τοῦ δειλινοῦ, τό πέταγμα τῶν πουλιῶν.

Τόν μεταχειριζόμαστε γιά τίς ἀναγνωρίσεις τῆ νύχτα. Ἐβαζε τ' αὐτί του καταγῆς κι ἄκουε πατήματα ἀνθρώπων στούς ἀπέναντι λόφους, μᾶς ἔσωζε ἀπ' τίς χωσιές τῶν Τούρκων. Μιά βραδιά πού μᾶς παραμόνευαν ἀντάρτες Ἀρβανίτες ἀκίνητοι, ὁ Βατᾶς τούς κατάλαβε. Τούς περικυκλώσαμε καί τούς πιάσαμε ζωντανούς. Τίς ἀσέλγηνες νύχτες ἔκανε τόν προσανατολισμό του μέ τήν ἀφή, ψαύοντας τά δέντρα καί ποτέ δέ λαθεύτηκε.

Ἄγνοοῦσε τό Θεό. Μόνο μερικοί ἅγιοι τόν συγκινοῦσαν, τοπικοί τῶν Τζουμέρκων. Ὁ προφήτης Ἡλίας τοῦ χωριοῦ του ἦταν ἄξιος προσκυνήματος, ὄχι ὅμως ὁ προφήτης Ἡλίας τοῦ Μετσόβου, κατά πολύ δευτερώτερος.

Κάθε πρωί ἀντί προσευχῆς γύριζε πρὸς τόν ἥλιο κ' ἔκανε τό σταυρό του. Τήν ἁγία Μαρίνα καί τήν ἁγία Παρασκευή τίς θεωροῦσε ὡς ἱερές κοπέλλες πού τρέχαν ἀπό ράχη σέ ράχη, πεντάμορφες σάν νεράιδες.

Ὅταν πῆρε τίς πρῶτες δεκάρες τοῦ μισθοῦ του, τίς πῆγε «λύτρα» σ' ἕνα ἔρημοκλήσι τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, «λύτρα» γιά τήν προστασία τῆς ζωῆς του στόν πόλεμο.

Μᾶς διασκέδαζε μέ τσοπάνικους γρίφους:

— Ποιά είναι η γίδα πού ἄμα τή δένεις περπατῆ κι ἄμα τή λύνεις στέκει;
— Τό παπούτσι!

Ἐπίσης ἀπό τήν πλάτη τοῦ ἀρνιοῦ προφήτεψε ἀληθινά στόν Παῦλο Ντόκο ὅτι θά πεθάνη καί σ' ἐμᾶς τόν δεύτερο Βαλκανικό πόλεμο, ὅταν ἀκόμα, Δεκέμβριο του 1912, κανεῖς δέν τό φανταζόταν. Ἐπειδή ἔσφαζαν ἀρνί, ὁ Βατᾶς ἔτρεχε, ἔπερνε τήν καρδιά καί κύτταζε τά φυλλοκάρδια. Ἐναλόγως ἄν ἔβρισκε πολύ αἷμα ἢ λίγο, κόκκινο ἢ μαῦρο, μάντευε...

Καθώς πετοῦμε κοντά πιά στό Μπιζάνι, ψάχνω νά βρῶ τά γνώριμα μέρη. Νά τό χάνι τοῦ Ἑμίν Ἀγά, γεμᾶτο κίνησι καί νταλίκες τόν καιρό τοῦ πολέμου, μά ἔρημο τώρα, μοιάζει νά κλαίῃ γι' ἄλογα. Τ' αὐτοκίνητα τό κλείσανε.

ΑΡΤΑ

Π. ΦΩΛΟΥ*

Παραπλέομε τόν Ἀμβρακικό, περνοῦμε μέσα ἀπό τό Ἀμπελάκι, ἀφίνομε δεξιά τό Πέτα, ἐμπαίνομε στήν Ἄρτα, τραβοῦμε πρός τή Νέα Φιλιπιάδα καί ἀπό ἐκεῖ κατευθεῖαν Γιάννινα(...). Πρῶι ξεκινοῦμε γιά τή Νικόπολη. Κάπου πέντε ἕξι χιλιόμετρα βόρεια τῆς Πρέβεζας ἐπάνω στή μικρή χερσόνησο πού ἀπό τόν βοριά κλείνει τόν Ἀμβρακικό (...). Εὐθύς ὕστερα ἀνεβήκαμε στό ἐκδρομικό ὄχημα πού μᾶς ὁδήγησε στήν Ἄρτα. Θά εἶταν ἐννιάμιση ἡ ὥρα ὅταν μέσα ἀπό τούς δρόμους εὐρήκαμε ἐπί τέλους τήν πύλη τοῦ φρουρίου ὅπου τό ξενοδοχεῖο «Ξενία». Καλή ἰδέα νά χτίσουν τό ξενοδοχεῖο σέ τέτοιον ἱστορικό περίγυρο. Προβάνεις τό πρῶι ἔξω καί ἀντικρύζεις τά τειχιά, τίς ἐπάλξεις καλά διατηρημένες. Ἐχεις τήν αἴσθησι ὅτι ἡ γοργή αὐτή μετατόπισι τοῦ χρόνου σέ ξαφνίζει. Λέγω ὅτι τέτοιες «παραισθησεις» χρειάζονται γιά νά σέ ξανατοποθετοῦν, ἀπό φυσική ἀντίδρασι, στό παρόν. Ἐτσι μαθαίνεις νά ἐκτιμᾶς, ἄν ὄχι ἄλλο, τουλάχιστο τίς χίλιες ἀνέσεις του. Καθώς περιμένομε νά συγκεντρωθοῦμε ὅλοι τῆς συντροφιάς, ὁ καιρός κατσούφιασε καί ἀρχίζει νά ψιχαλίζει. Ὅταν ξεκινοῦμε γιά τήν ἐπίσκεψι τῶν ἀξιοθεάτων, πού εἶναι βέβαια πρῖν ἀπ' ὅλα οἱ ναοί, βρέχει γερά.

Ἡ Παρηγορίτισσα σου ξεσκεπάζει τό ἀρχιτεκτονικό τόλμημα τοῦ τρούλου τῆς. Στηρίζεται ἀπό ἀντηρίδες καί κιονίσκους, πού ἐδράζονται σέ μικρές δομικές προεξοχές. Εἶναι, μᾶς διηγίεται ὁ καλός ξεναγός μας, μαζί μέ τήν Ἀγία Σοφία ὁ μοναδικός τρούλος πού «σχεδόν αἰωρεῖται», ἄς τόν εἰποῦμε ἐμεῖς ἀέρινο ἢ ἀνάερο. Ἐπάρχουν ἕξι τρούλοι, οἱ πέντε μικρότεροι. Ὁ Χριστός συριακή μορφή. Ἐχω παρατηρήσει καί ἄλλοῦ ὅτι ὕστερα ἀπό τήν ἀραβική κατάκτησι τῆς βυζαντινῆς Μέσης Ἀνατολῆς πλῆθος Ἀσianoὶ χριστιανοὶ μιγάδες κληρικοὶ καταφύγανε στή δυτική Μικρασία καί στόν εὐρωπαϊκό χῶρο τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶταν ἐπόμενο νά ἐπηρεάσουν τόσο τήν ἐκκλησιαστική μουσική ὅσο καί τόν ἀνθρώπινο τύπο στίς ἀγιογραφίες. Ἡ ἀρχική παράστασι τοῦ Χριστοῦ τόν ἤθελε ξανθό. «Συχνά εἶταν ἄγγελος ἢ ἄμνος, ὅπως στό μωσαλεῖο τῆς Πλακιδιάς». Χρόνος κτίσις τῆς ἐκκλησίας: 1271. Στήν ἐπιγραφὴ ἔξω ἀπό τήν κεντρική εἴσοδο, ἀναφέρεται γόνος Κομνηνόβλαστος. Κάτω ἀπό τά τρίγωνα τοῦ τρούλου ὑπάρχουν τόξα ἐλαφρά ὀξυκόρυφα, ἐπίδρασι τῆς Δύσις. Στήν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Θεοδώρας εἶναι θαμμένη ἡ μητέρα τοῦ Νικηφόρου. Εἶναι ἐκεῖ ἡ μαρμάρινη λάρνακά τῆς.

* «Ἑλληνικοὶ δρόμοι (ταξίδια)», 1970, Ἀθήνα, σσ. 213-221.

Δέν μᾶς μένει καιρός γιά τίποτε ἄλλο στήν "Ἄρτα κ' ἔχομε ἀκόμα κάμποσο δρόμο ὡς τό 'Αντίρριο καί τήν 'Αθήνα, ἄφισε πού οἱ ἀτμοσφαιρικές συνθήκες δέν μᾶς εὐνοοῦν. Γρήγορα φθάνομε στό ἀκρογιάλι τοῦ 'Αμβρακικοῦ, ἀφίνομε πίσω μας τό χωριό 'Αμπελάκι, ὕστερα τήν 'Αμφιλοχία. 'Η ἀπλάδα ἀνάμεσα στήν λίμνη 'Αμβρακία καί στήν κοίτη τοῦ 'Αχελώου εἶναι χθαμαλή, μᾶλλον ἄγονη καί ἄδενδρη, γεμάτη προσχώσεις καί τέλματα. 'Επειδή ὁ προχθεσινός σεισμός ἐγκρέμισε κάποια μεγάλη γέφυρα, μοῦ φαίνεται κοντά στήν 'Αμφιλοχία, τό ὄχημα ξεμακραίνει ἀπό τή δημοσιά καί διασχίζει τά ὑγρά χαμηλώματα, χέρση, ἄκαρπη γῆ. 'Εκεῖ δισταυρωνόμαστε μέ Σαρακατσαναίους. "Ὑστερα ἀπό τά πρωτοβρόχια κατέβηκαν ἀπό τά βοσκοτόπια τῆς Πίνδου καί πορεύονται πρὸς τά χειμαδιά. Γυναῖκες καί παιδιά καβάλα ἀπάνω στά βασταγερά. "Ἄλλα ζῶα σηκώνουν τήν πρᾶματα, καλοσπελασμένη καί συμμαζεμένη, γιά νά προφυλάγεται ἀπό τή βροχή. 'Ακολουθεῖ ὁ γεροτσέλιγγας, ἀρχηγός τῆς οἰκογένειας, μέ τήν ἀγκλίτσα του —σωστό σκῆπτρο, σύμβολο εὐθύνης καί ἐξουσίας— ἀψηλόσωμος, μακρόλιγνος, μέ ψαρό μουστάκι, ἀντρίκειος, δωρικός τύπος. Μακάρι νά εἶταν πλῆθος στόν τόπο μας οἱ τέτοιες συνοδεῖες. Τίς βλέπω σάν ἀντίζυγο τῆς θορυβώδικης, διαλυτικῆς τύρβης τῶν μεγαλοπόλεων, ἐχέγγυο συντήρησης τῆς ρίζας.

ΑΡΤΑ

Γ. Θ. ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΥ*

Κ' ἦταν ἓνα θαῦμα γραφικότητας ἢ διαδρομή μας στόν ἀπομεσημεριάτικο ἥλιο, μετά τή βροχή, καθώς τρέχαμε στίς ἀπόκρημνες ὄχτες τοῦ 'Αμβρακικοῦ.

Καί τό βράδυ στήν "Ἄρτα ξαποστάσαμε στήν καλοβαλμένη, «Ξενία» τῆς, πού τή στήσανε ψηλά στό κάστρο, ἀπ' ὅπου ἀγναντέψαμε τή φαρδιά καί ἀπλωμένη κοίτη τοῦ "Αραχθοῦ, μέ τά λευκά χαλίκια καί μέ τό λιγοστό καλοκαιριάτικο νερό.

Γιά τήν "Ἄρτα δέν εἶχα σχηματισμένη μέσα μου καμμιά «ιδανική εἰκόνα», γιατί, ἀπό κάποια προκατάληψη ἴσως, ποτέ δέν τήν εἶχα θεωρήσει σά μιᾶ ὑπολογίσιμη μονάδα μέσα στίς ἑλληνικές πόλεις. 'Η ἀπογοήτευση πού περίμενα, εἶχε τώρα μεταβληθεῖ σέ μικρή ἐκπληξη. 'Ανακάλυπτα πῶς ἡ "Ἄρτα εἶχε ἓνα χαρακτήρα ξεχωριστό, ἓνα δικό τῆς ὕφος, πού κέρδιζε ἀμέσως τή συμπάθειά μου. Καί στή συμπάθειά μου προστέθηκε μιᾶ δόση θαυμασμοῦ, ὅταν ἐπισκεφθήκαμε τίς μοναδικές τῆς βυζαντινές ἐκκλησίες, πού μαρτυροῦσαν γιά τήν ἔνδοξη παλιά τῆς ἱστορία. 'Η «Παρηγορίτισσα» εἶναι μοναδικό δείγμα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, μέ δυό ἐπάλληλες σειρές ἀπό κολλῶνες καί ἀψίδες. Κ' ἢ «'Αγία Θεοδώρα» κ' ἢ μικροσκοπική ἐκκλησία τοῦ «'Αγίου Βασιλείου», μέ τά ἀραβουργήματα στούς ἐξωτερικούς τοίχους. Καί καθώς περνούσαμε ἀπό τή μεγάλη καινούργια γέφυρα τοῦ "Αραχθοῦ, σταθήκαμε γιά νά φωτογραφίσουμε τήν ἄλλη, τήν παλιά γέφυρα, τό θρυλικό καί τραγουδισμένο «γιοφύρι» τῆς "Ἄρτας. Καί μέσα ἀπό μιᾶ λαμπρή φύση, τρέχαμε τώρα πρὸς τά 'Ιωάννινα, πάνω σ' ἓναν ἐξαίρετο αὐτοκινητόδρομο.

"Ενας παπᾶς, πού τόν πήραμε μαζί μας, στό δρόμο, μᾶς ἐξηγοῦσε ὅλα τά ἱστορικά περιστατικά πού εἶχαν συμβεῖ σέ τούτη τήν περιοχή.

* «Σελίδες αὐτοβιογραφίας», 1975, 'Αθήνα. Τόμος Δ'. Ταξίδια καί Παρενθέσεις, σσ. 73-74.

ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΣΚΟΥΦΑ*

Γ. ΚΟΤΖΙΟΥΛΑ

Στό ίδιο σοκάκι μ' ἑμᾶς, ἀπ' τ' ἀντικρυνό μέρος, στό παλιό Τούρκικο Προξενεῖο, κάθονταν τώρα οἱ πρόσφυγες, αὐτοὶ πού εἶχαν ἔρθει ἀπ' τή Μικρασία, πετσοκομμένοι, μέ τήν ψυχή στό στόμα. Τούς βρῖσκαμε στό δρόμο κοιτώντας τους μέ περιέργεια, γιατί ξεχώριζαν καί στό ντύσιμο καί στή μιλιὰ τους. Κι ἀφοῦ οἱ Ἄρτινοί μᾶς φαίνονταν σάν ξένοι, γιά τούς πρόσφυγες εἶχαμε ἀκόμη χειρότερη ἰδέα. Τούς θεωρούσαμε ἀλλόφυλους, νά πεῖ κανένας, κάτι σάν τούς Ὀβριούς, πού κάθονταν ξεχωρα στή λωβιασμένη συνοικία. Κι ὅμως δέν ἀργήσαμε νά σχετιστοῦμε μαζί τους, γιά καλό καί δικό μας κι ἐκεινῶν.

Ἐκεῖ πού περνάγαμε, ὁ Νάκος κι ἐγώ, τραβώντας ἤσυχα γιά τό γυμνάσιο, βλέπαμε ψηλά σ' ἓνα χαλασμένο μπαλκόνι κάποιον μεγαλόσωμο, ροδοκόκκινο, καλοντυμένο, πού διάβαζε δυνατά φημερίδα. Ἡ φωνή του ἔφτανε ὡς κάτω στό δρόμο σά λάλημα τρουμπέτας. Δέν ξέραμε γιά ποιόν ξεφάνιζε ἔτσι, γιά τούς ἄλλους ἢ γιά τόν ἑαυτό του. Εἶταν ἀρχή ἀκόμα καί δέν τόν γνωρίζαμε. Ἄλλά σέ καναδυό βδομάδες εἶδαμε αὐτόν τόν ἀντρακλα, πού θά 'ταν τότε ὡς εἴκοσι χρονῶ, νά ῥχεται στό γυμνάσιο καί μάλιστα μαζί μ' ἑμᾶς, στήν πρώτη τάξη. Εἶταν κάτι τό πρωτάκουστο γιά τά χρονικά τοῦ γυμνασίου.

Σά νά μήν ἔφτανε αὐτό — ἡ μεγάλη του ἡλικία καί τό ἀντρίκιο ἀνάστημά του — ἀποδείχτηκε πῶς ὁ νεόφερτος μαθητής δέ σκάμπαζε πολύ οὔτε ἀπό γράμματα οὔτε ἀπό ρωμαϊκά. Πρόφερνε ἀνάποδα τίς λέξεις (ἔλεγε «ἀπαητέ», «ἐλᾶτε στά δικά μας» ἀντί στό σπίτι), καί ὅταν τόν πειράζαν καί θύμωνε, βλαστημοῦσε παράξενα, σέ ἄγνωστη γλώσσα, ἔτσι πού προκαλοῦσε πῶς πολύ τήν εὐθυμία τῶν συμμαθητῶν. Τόν ἔλεγαν «ὁ Μπές», γιατί κάθε τόσο μεταχειρίζονταν αὐτή τήν προσφώνηση: μπέ!

Εἶταν ὅμως πολύ χεροδύναμος,μποροῦσε μέ μιά γροθιά νά σέ ρίξει κάτω, καί γι' αὐτό δέν τόν πείραζαν πιά ἔτσι φανερά ἢ φρόντιζαν νά τόν κουντιζοῦν ἀπό μακριά, γιά νά 'ναι ἔτοιμοι νά τό βάλουν στά πόδια μόλις τούς ἐπιτεθεῖ. «Τῆς πουτ... τόν υἱόν!» ἔβριζε αὐτός ἀποπίσω, ἀγριεμένος σάν Τούρκαρος. Ἄπ' τά πολλά πού ἔλεγε, ξεχωρίζαμε κανένα λόγο μέ ὕβριστική σημασία, γνωστό καί σ' ἑμᾶς ἀπ' τήν ἐποχή τοῦ τούρκικου: τσιογλάν, κιοπέκ, πεζεβέγκ κι ἄλλα τέτια.

Ἐμᾶς τούς δυό ὅμως ὁ «Ἰάννης» — ὅπως τόν λέγαμε ἀργότερα κατά τήν προφορά τῶν σπιτικῶν του — ὄχι μονάχα δέ μᾶς κυνηγοῦσε, παρά μᾶς προστάτευε κιόλα. Ἐπειδή πρόσεξε πῶς εἶμασταν ἐπιμελεῖς στά μαθήματα καί καθόμασταν στήν ἴδια γειτονιά μ' αὐτόν, σκέφτηκε νά ζητήσει τά φῶτα μας. Μᾶς καλοῦσε

* Ἀπό τά «Ἄπαντα» τοῦ Γ. Κοτζιούλα, «Δίφρος», Ἀθήνα, 1957, σ. 231-238.

λοιπόν εκεί στο Προξενείο, ανάμεσα στους δικούς του, και διαβάζαμε μαζί. Κοπιάζαμε αλήθεια πολύ ώσπου νά τόν βάλουμε στο νόημα, γιατί δέν τό 'παιρνε εύκολα ό κακότυχος. 'Αλλά μᾶς ἀποζημίωνε μέ τό παραπάνω γιά τόν κόπο μας, άφοϋ μᾶς φίλευε κακάο καί μπισκότα, άπ' αυτά πού τούς έστελε μπόλικά ή Περιθαλψη καί πού έμεις δέν είχαμε έλπίδα νά τά δοκιμάσουμε άλλιώς. «Φάτε, μπέ, νά χορτάστε!», μᾶς παρακινούσε ό ίδιος κι οί δικοί του.

Ό συμμαθητής μας είχε έναν άδερφό Κυριάκο —Γιάκα τόν έλεγαν μεταξύ τους— πού ήξερε κάμποσα γαλλικά. Τόν πήραν λοιπόν καθηγητή στην ίερατική σχολή, όπου είχαν έλλειψη, καί σιγά-σιγά κόλλησε κοντά στους παπάδες. Είχαν καί δυό άδερφές πού τίς έλεγαν Μάρουλα καί Τζιόφα, δηλαδή Σοφία. Σκεπάζονταν μέ κάτι βαριά παπλώματα γεμισμένα βαμπάκι καί λούζονταν, λέει, έκαναν μπάνιο, μέσ στή σκάφη. "Ετρωγαν πολύ, χορταστικά, έπιναν κουδες τσαί τή μιá πάνω στην άλλη· τσαί άγοραστό βέβαια, όχι σάν τό δικό μας, του βουνοϋ.

Μιά νύχτα, εκεί πού κοιμούνταν στο Προξενείο, έπεσε άπ' τό μισοτρύπιο ταβάνι στα στρώματά τους ένα φίδι ζωντανό. Γιά καλή τύχη τους είταν μουνδιασμένο άπ' τό κρύο, άλλιώς κάποιον θά δάγκωνε άπ' όλους. Φοβήθηκαν άπ' αυτό κι άλλαξαν κατοικία. Πήγαν νά μείνουν μαζί μέ τούς πολλούς, στο παλιό Νοσοκομείο, φάτσα στην 'Αϊ-Θοδώρα. Πάλι κοντά μας είταν, γι' αυτό δέ λείπαμε από κεί, άφοϋ βρίσκαμε κοντά τους καί κάποια περιποίηση. 'Η καλή μου βάβω τούς έστελνε από μακριά εύλογίες, όποτε τής πήγαινα στο χωριό λίγο κακάο μέ ζάχαρη. Θά πέθαινε καί δέ θά 'χε βάλει στο στόμα της άπ' αυτό τό ρόφημα.

—Βοηθήστε, παιδιά, κι αυτόν τόν δικό μου, είναι άστοιχείωτος, άνάθεμά τον!, μᾶς έλεγε ό φιλόστοργος Κυριάκος, πού πολύ φρόντιζε γιά τόν άδερφό του. Δέν κατέχει ούτε τίς βάσεις, δέ μᾶς άφησαν ήσυχους οί διωγμοί, ό 'Οσμάναγας...

Φαίνεται άληθινά πώς ό συμμαθητής μας δέν είχε περάσει καθόλου από σχολαρχείο καί πώς τόν έβαλαν στο γυμνάσιο μέ τά ψέματα, μέ φτιαστά χαρτιά. Μά καί τώρα βαριόταν νά διαβάσει άπ' τό βιβλίο, περιμένοντας νά μάθει τό μάθημα μέ τ' άφτί, καθώς του τό λέγαμε άπέξω έμεις οί δυό, μιá ό Νάκος, μιá έγώ, καί πάλι καί ξανά, από τρεις-τέσσερες φορές ό καθένας. Στίς εξετάσεις έρχονταν καί κάθονταν άποπίσω μας, γιά ν' αντιγράψει μέ τήν εύκολία του.

—Μή σκύβεις, μπέ!, φώναζε κιόλας.

Οί καθηγητές τό 'ξεραν καί δέ μιλούσαν, πάντα γιά χάρη του μεγάλου του άδερφοϋ του.

Μόνο στή γυμναστική είχε τά πρωτεΐα. "Ετρεχε σάν παλαβός, κλωτσούσε μέ φόρα τή μπάλα καί στίς σχολικές επιδείξεις έπαιρνε βραβεΐα. Ό γυμναστής μας, ό Κουμπούρας, τόν είχε σέ ύπόληψη, αυτόν καί καναδυό άλλους συμπατριώτες του σέ μεγαλύτερες τάξεις. Είναι αλήθεια πώς οί πρόσφυγες —οί Πόντιοι— πρωτόφερναν στην έπαρχία μας τήν άτομική καθαριότητα καί τήν καλλιέργεια του άθλητισμοϋ.

Οί πρόσφυγες φάνηκαν χρήσιμοι καί σέ μένα, αυτοί μέ σκούνησαν στο ποιητικό στάδιό μου. Καί νά πώς έγινε αυτό.

Κοντά στην οικογένεια του συμμαθητή μας, πού όλο μᾶς παίνευαν γιά τή φιλομάθειά μας, είχα γνωριστεί καί μ' έναν πρόσφυγα έλληνοδιδάσκαλο, τόν Αύγουστίνο Παγκρατίδη (νά ζει άραγε άκόμη πουθενά;). Αυτός είχε μάθει πώς έγγραφα καί στίχους, πού δέν τούς έδειχνα όμως κανενός, ούτε έβρισκα νά τούς δημοσιέσω άκόμα. Καί ήρθε καιρός πού χρειάστηκε αυτό τό χάρισμά μου, πού

βγήκε στο φῶς μέ τή μεσολάβηση τοῦ Παγκρατίδη.

Εἶχαν ὀριστεῖ τότε νά γίνουν τ' ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Σκουφᾶ, στό γενέθλιο χωριό του, τό Κομπότι τῆς Ἄρτας. Μεγάλη τελετή περιμενόταν, λόγοι θά ἐκφωνούνταν ἀπ' τοὺς ἐπίσημους, θά ἔρχονταν ἀκόμα κι ἄνθρωποι ἀπ' τὰ Γιάννενα, ἀπ' τήν Ἀθήνα. Ὅλα ἐτοιμάζονταν ἀπό βδομάδες καί τίποτε δέ θά ἔλειπε ἀπ' τό γιορτασμό.

— Μονάχα ποίημα δέν ἔχουμε!, ἀναστέναξε ὁ Παγκρατίδης, θερμός πατριώτης, ὅπως οἱ περισσότεροί ἀπ' τοὺς ξεριζωμένους τῆς προσφυγιάς.

Τότε θυμήθηκε πῶς ἐγώ στιχουργοῦσα. Καί σκέφτηκε πῶς ἐγώ, ὁ μικρός Δαβίδ, μέ τήν πετριά τῆς ποίησης,μποροῦσα νά βγάλω ἀπ' τή δύσκολη θέση τους ὅλους αὐτοὺς τοὺς σπουδαίους.

— Θά σοῦ πάρω μιά βδομάδα ἄδεια ἀπ' τό γυμνάσιο, γιά νά τό συντάξεις ὅπως πρέπει, μοῦ εἶπε ὁ ἀγαθός πρόσφυγας.

Μά ἐγώ δέν ἤθελα τέτοιες φασαρίες, νά μάθουν ἀπ' τό γυμνάσιο πῶς γράφω ποιήματα καί νά μέ πάρουν ὕστερα οἱ καθηγητές μέ κακό μάτι, νά μέ ἀπορίψουν στά καλά καθούμενα σέ τίποτε φυσικές ἢ μαθηματικά. Ἄς ἔλειπε ἡ διαφήμιση, νά ἔχω ἤσυχο τό κεφάλι μου. Μποροῦσα ἕνα Σάββατο ἀπόγεμα ἢ Κυριακή νά σταφνίσω ἤσυχα-ἤσυχα τοὺς στίχους, φτάνει νά πετύχαινα τίς ὁμοιοκαταληξίες.

— Καλά τότε, συμφώνησε ὁ Παγκρατίδης. Νά πᾶς ὅμως ἀπάνω στό Κάστρο, γιά νά ἐμπνευσθεῖς καλύτερα.

Αὐτό μάλιστα, τό δεχόμουν. Τράβηξα δειλά πρὸς τό παλιό φρούριο, πίσω ἀπ' τό ψηλό πέτρινο Ρολοῖ πού χτυποῦσε τίς ὥρες καί μᾶς εἰδοποιοῦσε γιά τό σκολιό. Προχώρησα δισταχτικά στή μεγάλη καμάρια μέ τήν πόρτα τῆ βαρειά καί βρέθηκα μέσα σ' ἐκεῖνο τό κλεισίμα τό ἀκατοίκητο ἀπ' ἀνθρώπους, ὅπου θρασομανοῦσαν οἱ τσουκνίδες κι οἱ ἀγριομολόχες καί τ' ἀγκαθόχορτα. Ἀνέβηκα σιγά-σιγά τίς ἀκατάλυτες σκάλες πού ἔστριβαν ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ ὀδηγώντας σ' ἐκεῖνες τίς παράξενες πολεμίστρες μέ τίς σκισμάδες ἀπό μέσα. Ἐδῶ εἶταν καλά, μᾶ τό Θεό, γιά ἕναν ποιητῆ πού τοῦ παράγγειλαν πατριωτικό ποίημα...

Κάθισα ἐκεῖ σέ μιά κώχη καί κοιτώντας τό ἄγριο τοπίο, ρίχνοντας καμιά ματιά καί πέρα στό ποτάμι πού κυλοῦσε δυνατό, σάν ἡμερο στοιχίό, ἔχοντας ὅμως τό νού μου περίφοβα καί στούς φυλακισμένους πού παραμόνευαν ἴσως κλεισμένοι κάπου ἐκεῖ γύρω, προσπαθοῦσα νά βάλω τή φαντασία μου σ' ἐνέργεια, γιά ν' ἀναβλύσουν οἱ στίχοι πού θά ἔσωζαν τήν τιμῆ τοῦ γυμνασίου. Στήν ἀρχή τὰ πράματα εἶταν δύσκολα. Χρειαζόταν ἐπίσημος τόνος, σοβαρός. Μοῦ ἔρχονταν στό νού περιφημες ἀρχές ἀπό ἄλλα ποιήματα: «Σέ γνωρίζω ἀπό τήν κόψη...», «Πῶς μᾶς θωρεῖς ἀκίνητος;...»

Ἐπιτέλους ὁ κρουνός ἄρχισε νά στάζει:

Νύχτα βαρειά καί σκοτεινή...

Σιγά-σιγά τό πρῶτο τετράστιχο εἶχε ἐτοιμαστεῖ, καταλήγοντας στήν κορώνια:

Παιδεύτηκα ὥρες, ἴσως καί μέρες, ἀλλά τό ποίημα ἐγίνε ὅπως τό περίμεναν ἀπό μένα, ὅπως τό ἤθελα κι ἐγώ. Οἱ λέξεις ἔρχονταν ἢ μιά κοντά στήν ἄλλη χτυπητές, οἱ ὁμοιοκαταληξίες ταίριαζαν ὅπως οἱ κόπ'τρες ἀναμεταξύ τους, οἱ ἐννοιες σέ

σήκωναν στόν άέρα, σου 'διναν φτερά.

'Ενθουσιάστηκε ο Παγκρατίδης, άμα τό είδε και τό πέρασε στη γραφομηχανή. Μου φάνηκε πιό ώραϊο κι έμένα, έτσι πού είταν τώρα, σχεδόν «του τύπου».

'Αλλά έμενε κάτι σπουδαίο: ή άπαγγελία. Τί θά γινόταν μ' αυτήν; Είταν φανερό πώς εκεί δέ θά τά 'βγαζα πέρα. Δέν είχα καλή φωνή, μου έλειπε και τό θάρρος, μπορούσα νά τά παρατήσω στη μέση. 'Ο Παγκρατίδης τά γύριζε όλ' αυτά στό μυαλό του και δέν έβρισκε εύκολα λύση. Νά τ' άφήσει σ' έμένα; Θά' χανε την άξία του. Νά τ' άναθέσει σε άλλον; Θά' ταν άδικο για μένα.

Δέν ήξερε πιά τί νά κάμει, όταν έφτασε ή Μεγάλη Βδομάδα. Και τότε έμεις πού ήμασταν από χωριά, δίχως νά χάσουμε καιρό, σάν τούς στρατιώτες πού παίρνουν άδεια, κινήσαμε ίσια για τά σπίτια μας τά τόσο ποθητά. 'Ο δρόμος, πού μάς φαινόταν τόσο άτέλειωτος, τόσο δύσκολος στό έλα, γινόταν τώρα παιγνίδι κάτω άπ' τά πόδια μας τά φτερωμένα. Θά βλέπαμε τούς δικούς μας, θά τρώγαμε χορτάτα τις μέρες της Λαμπρής, θά παίζαμε και μέ τά νέα κατσικία, πού τά 'χαμε άλημονήσει.

"Όταν ξαναγυρίσαμε στην "Αρτα, παραμονή του Θωμά, είχα ξεχάσει πιά και τό ποιήμα και τό Σκουφά. Δέν άργησα όμως νά μάθω, άφου όλη ή πόλη μιλούσε γι' αυτό, πώς ή τελετή για την προτομή θά γινόταν στό Κομπότι, όπως είταν όρισμένο, την άλλη μέρα, Κυριακή. Στο μεταξύ πληροφορήθηκα πώς και τό ποιήμα μου δέν είχε μείνει άχρησιμοποίητο. Θά τό άπάγγελε ένας συμμαθητής μου, γιός μπακάλη (άργότερα έγινε δικηγόρος), από κείνους πού μάς τρώμαζαν στην άρχή μέ τά φαμφαρόνικα γαλλικά τους και πού γρήγορα τούς είχαμε άφήσει πίσω, ό Νάκος κι έγώ. "Εμαθα από τρίτους πώς όλες αυτές τις μέρες πού έμεις λείπαμε στό χωριό ό άντικαταστάτης μου δέν καθόταν άργός. "Εβγαине στην πλατεία του Ρολογιού, κοντά στό σπίτι του, μαζί μέ τό γείτονα του τον Παγκρατίδη κι εκεί ό δεύτερος έξασκοϋσε τον πρώτο στην άπαγγελία, σάν κανένας έμπειρος δάσκαλος της σκηνης, δείχνοντάς του πού νά σταθει, πότε νά ύψώσει τή φωνή του και προπαντός μέ τί χειρονομίες νά συνοδέψει τούς στίχους, για νά πάρουν χρωμα, νά γίνουν ζωντανόι.

—Θά πάμε κι έμεις στό Κομπότι; ρώτησα τό Νάκο την παραμονή.

Προφασίστηκε πώς είταν κουρασμένος άπ' την πορεία, μά κατάλαβα πώς θά προτιμούσε νά διαβάσει, για νά 'ναι έτοιμος τή Δευτέρα.

Μά έμένα μέ τραβούσε κάτι για κεί έξω. "Ηθελα νά παρακολουθήσω την τελετή, μά πιό πολύ την τύχη του έργου μου. Δέν ξέρω πώς, χώθηκα σ' ένα αυτοκίνητο χωρίς νά πληρώσω και βρέθηκα μαζί μέ τούς άλλους στό Κομπότι, μέσ στην πολυκοσμία. Είχαν έρθει εκεί Νομάρχηδες και Δήμαρχοι και δικηγόροι και γιατροί και μεγάλα προσώπατα. Πολλοί κρατούσαν στά χέρια τους χαρτιά και ξανακοίταζαν τούς γραμμένους λόγους τους, όλο έλληνικοϋρες, νά μήν ξεχάσουν καμιά στην κρίσιμη ώρα.

'Αμέτρητοι είταν οι λόγοι, ό ένας πιό άκατάληπτος, πιό άνιαρός άπ' τον άλλον. Μά στίχους δέν είχε ανακατάσει κανένας τους παρά μονάχα, ίσως, του Σολωμού. Τέλος άνέβηκε μ' όλο του τό κουράγιο στό πρόχειρο βήμα ό συμμαθητής μου — κρατώντας και τό χειρόγραφο στό χέρι, για καλό και για κακό:

Νύχτα βαρεία και σκοτεινή...

Οί στίχοι πήδαγαν καμπανιστοί κι ό μαθητής του Παγκρατίδη τούς έλεγε

θαρρετά, μέ καμάρι, χωρίς νά σκοντάφει πουθενά, σά νά τούς είχε γράψει ό ίδιος. 'Εγώ στεκόμουν σέ μιάν άκρη μαραμένος, άγνωστος ανάμεσα στό πληθος. Τί ώφελοΰσε πού παιδεύτηκα τόσο μ' αυτό τό διατανοποίηση! "Άλλος τό άπάγγελνε τώρα, άλλον κοίταζαν στά μάτια. 'Εκείνος είταν καλοντυμένος, μέ άσπρο γιακά, μέ κοντά παντελόνια. Γι' αυτό είχε ύφος καί πεποίθηση, γι' αυτό πετύχαινε καλύτερα από μένα. Καί τώρα του βαρούσαν τά παλαμάκια, του χαμογελοΰσαν όλοι εύχαριστημένοι. 'Εμένα κανένas δέ μ' ήξερε, κανένas δέ θά μέ μάθαινε ποτέ...

"Άξαφνα, εκεί πού στεκόμουν άνύποπος, μ' άρπάζει ένα χέρι άπ' τήν άμασκάλη, άλαφρόν σάν τό τσατσούλι πού είχα μιá φορά, καί μέ σηκώνει ψηλά, μέ δείχνει στόν κόσμο. Κι άκούγεται παραπίσω μιá φωνή, άπ' τήν ίδια άόρατη δύναμη, όπως τότε στόν Εύαγγελισμό τής Θεοτόκου ή στή βάφτιση του Χριστού:

—Αυτός είναι ό μαθητής του γυμνασίου πού έγραψε τό ποίημα, όχι ό άλλος πού τό είπε. 'Εκείνος έκαμε άπαγγελία, αλλά τή σύνταξη τήν έκαμε αυτός εδώ!..., εξηγεί αναλυτικά ό άνθρωπος πού μέ κρατούσε, γιά νά μή μείνει σέ κανέναν άμφιβολία πώς έγώ ό τάδες, άπ' τό δεινά χωριό, ήμουν ό συντάχτης του ποιήματος.

Διπλάσια χειροκροτήματα άπ' τήν πρώτη φορά υποδέχτηκαν τήν άναγγελία, ένώ έγώ, πού έστεκα μετέωρος μπροστά σέ τόσους άγνωστους, κόντευα νά λιγοθυμήσω πιά, τρέμοντας σχεδόν από τήν ταραχή μου.

Τί είχε συμβεί; 'Ο Νίκος Γιώτης, ό καθηγητής μας των γαλλικών, άνθρωπος αυτοδημιούργητος (πού είχε τήν ύπομονή νά πάρει άργότερα καί δίπλωμα νομικής στά πενήντα του χρόνια), έχοντας μάθει, φαίνεται, τά σχετικά μέ τό ποίημα καί μίν ύποφέροντας νά δοξάζεται ό δυνατόφωνος στή θέση του δημιουργού, ό ήθοποιός σέ βάρος του συγγραφέα, έκαμε αυτή τήν άνέλπιστη επέμβαση, πού έφερε άμέσως τό άποτέλεσμά της.

'Επιτέλους! 'Υπάρχει Θεός πού βλέπει τό άδικο, ύπάρχει Θεία Πρόνοια πού δέν άφήνει κανέναν παραπονεμένο. Είχα άρχισει πιά νά λυπάμαι τό συμμαθητή μου πού έχασε έτσι μεμιās τό γόητρό του, πού του επισκίασα έγώ τήν επιτυχία. Μά τί νά γίνει; ό μακαρίτης ό Γιώτης είταν κι αυτός χωριάτης άπ' τά Τζουμέρκα καί δέν ήθελε τά φτωχά, τ' άτολμα πατριωτάκια του νά παραγκωνίζονται άπ' τά παιδιά τής πόλης, τά ξυπνημένα μπακαλόπουλα. Γι' αυτό μέ πήρε μέ τή χερούκλα του καί μέ σήκωσε νά μ' άναδείξει.

Στό τέλος άπ' τήν τελετή μέ πλησίασαν μερικοί μέ κολάρα καί μέ κοίταζαν σάν περιεργο ζουλάπι.

—Πόσω χρονών είσαι, μικρέ;

—Μπήκα στά δεκατρία.

—Καί τό κατέβασες άπ' τό μυαλό σου, δέν πήρες σκέδιο από πουθενά; Τς, τς! άπορούσαν μοναχοί τους.

—Μωρέ μπράβο, δεύτερος Κρυστάλλης θά γίνει!, προφήτεψε κάποιος δικολάβος άπ' τούς διαβασμένους.

'Εκείνο τό άδέξιο, αλλά ιστορικό ποίημα γιά τόν 'Ηπειρώτη άρχηγέτη τής Φιλικής 'Εταιρείας τό είχα δώσει στή μάνα μου γιά φύλαμα κι εκείνη τό 'χε μεριάσει μέσα στήν κασέλα της μαζί μέ δικά της ειδίσματα, τιμαλφή χωρίς άξία. Μά τήν τελευταία φορά πού ξαναπήγα στό χωριό έπειτ' από χρόνια, δέ βρήκα εκεί τό παλιό χαρτί μου. Φαίνεται πώς άνακατεΰτηκε, παράπσεσε κάπου ανάμεσα στά προικιά, τά υφιατικά των άδερφάδων μου. Καί τό ξεχασα πιά, μονάχα τήν ιστορία του θυμάμαι.

ΣΤΟ ΣΠΙΤΙΚΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΦΩΤΗ*

Γ. ΚΟΤΖΙΟΥΛΑ

Τόν τρίτο χρόνο φύγαμε άπ' τήν κυρά Βαγγελή. 'Η καλή σπιτονοικοκυρά μάς είχε συμπεθερέψει πιά μέ τή Χαρινού τή φουρνάρισσα, παίρνοντας τή θυγατέρα της νύφη στό Σωτήρη, κι έτσι δέν περίσσευε θέση γιά μάς σ' εκείνη τήν καμαρούλα πού ξέρετε. Είχαμε κιόλας μεγαλώσει λιγάκι, συζητούσαμε δυνατά τώρα, δεχόμασταν κάπου-κάπου επισκέψεις, δέν ήμασταν ήσυχοι σάν πρώτα. "Έτσι βρήκε άφορμή άπ' τό γάμο του γιου της ή κυρά Βαγγελή και δέ μάς κράτησε άλλο στό σπίτι της. Είταν και τό άλλο: δέ μάς είχε ανάγκη πιά, γιατί ό Σωτήρης άνοιξε δικό του μαγαζάκι.

Μά κι έμεις δέν κοπιάσαμε πολύ γιά νά βρούμε καινούργιο σπίτι. Στην ίδια γειτονιά, λίγο παραπέρα, μπροστά σ' ένα πηγάδι, κάθονταν ή Παπαφώταινα. Είταν μιά μεσόκοπη, μικρόσωμη μαυροντυμένη άπ' τούς Μελισσουργούς, πού τής είχε πεθάνει ό άντρας κι έμεινε μέ τέσσερα παιδιά. Τ' αγαπούσε όμως κι ήθελε νά τά μάθει γράμματα. Γι' αυτό είχε διαθέσει τό μισό της σπίτι και τό νοίκιαζε σέ μαθητούδια, προτιμώντας τά Τζουμερκιωτόπουλα, σάν πατριωτάκια της πού είταν.

Πήγαμε κεί, δέν ξέρω μέ τίνος προξενιά, τέσσεροι όλοι-όλοι: ό Νάκος κι εγώ πρώτοι-πρώτοι, σάν άρχηγοί πιά, μέ κάποιον άέρα, και μαζί μ' έμάς δυό νεόφερτοι χωριανοί τής πρώτης γυμνασίου, συγγενικά μάς παιδιά. Κοιμόμασταν καταγής πάντα, μά αυτή τή φορά τό πάτωμα είταν σανιδένιο, γιατί τό σπίτι βρισκόταν ψηλά: κι είταν ή πρώτη φορά πού μέναμε σ' άνωί. Είχε όμως έδω κι εκεί χαραμάδες, έτσι πού ό άέρας περνώντας άποκάτω, στό διάδρομο τής εισόδου, καθώς έρχόταν από τή χαλασμένη αυλόπορτα, έφτανε συχνά στίς αδύνατες πλάτες μάς και μάς έκανε νά ριγούμε κάτω άπ' τίς τριμμένες βελόντζες.

Γραφείο είχαμε κανονικό πιά, στό διπλανό μεσοχώρισμα, κι όχι σάν εκείνο τό περσινό τραπέζι στής κυρά Βαγγελής, πού τό 'χαμε χωρίσει σέ τέσσερα και καβγαδίσαμε γιά λίγους πόντους και σκουντιόμασταν κάθε τόσο μέ τούς άγκώνες. Τό νέο γραφείο άνήκε στό γιό του σπιτιού (μιά τάξη μεγαλύτερη από μάς), αλλά στην άπουσία του τό μεταχειριζόμασταν κι έμεις, είχαμε πάρει αυτή τήν άδεια σιωπηρά. 'Ο ίδιος φέρνονταν πάντα ευγενικά μαζί μάς, μά, χωρίς νά 'ναι περήφανος από φυσικού του, πολύ σπάνια μάς μιλούσε άπευθείας, κι άς καθόμασταν στό ίδιο σπίτι. 'Από τάξη σέ τάξη κρατιόταν κάποια άπόσταση και τό νά παραβείς τόν κανόνα θεωρούταν άπρέπεια. "Ένας μαθητής τής τρίτης, νά πούμε, —άκολουθώντας αυτή τήν άγραφή ιεραρχία, άνάλογη μ' εκείνη πού έχουν στό στρατό— φρόντιζε νά μήν έχει νταραβέρια, τουλάχιστο φανερά, μέ μικρότερους

* 'Από τά «'Απαντα» του Γ. Κοτζιούλα. «Δίφρος», 'Αθήνα, 1957, σ. 247-253.

του. Αυτό γίνονταν ακόμα κι ανάμεσα σ' αδέρφια, από φόβο μήπως οί μεγάλοι ξεπέσουν μπροστά στά μάτια τών συνταξιωτῶν τους.

Ἄπ' τά παιδιά τῆς Παπαφώταινας ξεχώριζε προπάντων ὁ πρῶτος, πού ἔλειπε στήν Ἀθήνα, φοιτητής. Ἐμεῖς δέν εἶχαμε προφτάσει νά τόν δοῦμε στό πρόσωπο, ἀλλά τόν ξέραμε καλά ἀπό κάτι ἔργα τῶν χειρῶν του. Περιήφημα εἶχαν μείνει στό γυμνάσιό μας τά τετράδια τοῦ Τέλη Παπαφώτη. Κρατοῦσε στόν καιρό του σημειώσεις ἀπ' τήν παράδοση τῶν καθηγητῶν (μαθηματικοῦ καί φυσικοῦ), μὴν ἀφήνοντας νά τοῦ πάει λέξη χαμένη, συμπληρώνοντάς τους κάποτε κι ὁ ἴδιος. Εἶταν πραγματικά ἰδιοφυία, δαιμόνιο πνεῦμα, αὐτός ὁ νεαρός Μελισσουργιώτης, γέννημα χωριοῦ ἀπό τετραπέρατους κερατζῆδες, τσοπαναραίους, καμιά φορά κι ἀλογοσύρτες. Τά τετράδιά του μέ τήν ὠραία γραφή τους καί τά κόκκινα χαράκια ἀπό γύρω, ἀριστούργημα καλλιγραφίας, κυκλοφοροῦσαν ἀπό χέρι σέ χέρι σά χειρόγραφα Ἐθαγγέλια, γιατί τά ζητοῦσαν ἀπ' τόν ἀδερφό του κι ἐκεῖνος τά ἔδινε ὅπου ἤθελε. Μά κοντά στους τελευταίους εἶχαν νά ὠφεληθοῦν καί οἱ τριγυρινοί του, ἀντιγράφοντας ἀπό τ' ἀντιγραμμένα ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλον, ἔτσι ὅπως τήν ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς ἀνάβουν ὅλοι τή λαμπάδα τους ὁ καθένας ἀπ' τό διπλανό του. Ἔτσι ἔπαιρναν καλούς βαθμούς ἀπ' τόν αὐστηρό καθηγητή, κι ὅλοι τους λίγο-πολύ εὐγνωμονοῦσαν αὐτόν τόν προκομμένο μαθητή πού ἔκαμε καλό κι ἀπό μακριά.

Τώρα ἐκεῖνος σπούδαζε στήν Ἀθήνα μαθηματικά κι ἐμεῖς μέναμε στό σπίτι του, στό ναό τῆς σοφίας. Κι ἡ μάνα του, ἡ τυχερή μέσ ἀπ' ὅλες τίς γυναῖκες πού τόν εἶχε βυζάζει, μᾶς ἔπλενε τά ρούχα, ἐμᾶς τῶν βρωμιάρηδων, γιά νά στέλνει ἀμέσως τά λίγα λεφτά μας στήν πρωτεύουσα, νά σπουδάσει ὁ καλός της, ὁ ἀκριβός Ἀριστοτέλης. Κι ἐκεῖνος δέν τοῦ φτάνουν οἱ ἀλγεβρικές ἐξισώσεις κι οἱ διαφορικοί λογισμοί πού ἀραδιάζουν στόν πίνακα οἱ ἀφηρημένοι καθηγητάδες. Παρακολουθεῖ καί στό Ἀστεροσκοπεῖο, παίρνει στά χέρια του τό τηλεσκόπιο καί βυθίζεται στό χάος, μελετάει τά συστήματα τῶν ἀστέρων, προσπαθώντας ἴσως ν' ἀνακαλύψει κανέναν πλανήτη, καμιά κουκίδα τ' οὐρανοῦ, νά τῆς δώσει τ' ὄνομά του.

Μά δέν ἔχει κοντά τή μάνα του νά τόν κοιτάξει. Κι αὐτός ξεχνιέται στό τρελά του ξενύχτια, σ' ὄργιο τῆς μελέτης. Ἄχ, γνιάσου λίγο καί τόν ἑαυτό σου, ἄμυαλο παιδί τῶν εἴκοσι χρονῶ μέ τή θεία σπίθα, μέ τή σφραγίδα τῆς σοφίας. Πιέ καί κανένα γάλα ζεστό —δέ σέ τρομάζει αὐτός ὁ ξερόβηχας; Κοιμήσουν καί κἀνα βράδι νωρίς, ἄσε στήν ἄκρη τά βιβλία. Κοίταξε λίγο καί κανένα ζωντανό πλάσμα, δέν πρόκειται νά σοῦ κάμει κακό. Δέ λυπᾶσαι τά νιάτα σου; Δέ λυπᾶσαι τή μάνα σου; Ἄχ, ἀχόρταγε ἔραστή τῆς ἐπιστήμης! Πέρσι ἔχασε ἡ μανούλα σου τόν ἄλλον, τό μικρό, καί τώρα σκίζει τά μάγουλά της γιά τόν πρῶτον. Πάει, τόν ροκάνισε κι αὐτόν τό ὑπουλο σαράκι πού θρέφεται μέ τό αἷμα τῆς φαμιλιάς τους.

—Ἄχ, Τέλη μου! Ἄχ, παιδάκι μου! Τί μαχαιριά εἶταν ἐτούτη! Πῶς νά βαστάξω ἡ ἔρμη...

Καί γύρω στή μαυροφόρα κλαῖν ὁ Κῶστας ὁ σγουρομάλλης μέ τό λυπημένο βλέμμα κι ἡ ὄμορφη Νίτσα ἡ μελαχροινή (σά νά μαντεύει κι αὐτή τό ριζικό της), κι ἐμεῖς πού ζοῦμε στό σπίτι τοῦ πένθους, μέ τό μαῦρο πανί στήν ἐξώπορτα, μᾶς φαίνεται πῶς ἀκούμπησε ἐκεῖ τά φτερά του τό πουλί τοῦ θανάτου, ὁ σκληρός ἄρπαγας τῶν πρόωρων σοφῶν...

Ὅστοςο κοιτάσαμε τή δουλειά μας στό μεταξῦ ὁ ξένος πόνος περνοῦσε ξόπετσα ἀπό μᾶς. Καί οἱ μῆνες περνοῦσαν.

Δέν πονηρεῦομασταν οὔτε νά σηκῶσουμε τά μάτια σ' ἀντικρυνό ντουβάρι, σ'

ἐκείνο τό κοιλιαστό ἄνω ὅπου κατοικοῦσε ἡ Τουρκοβασιλική μέ τ' ὄνομα, μιά μπαμπόγρια μέ σακουλιασμένα μάγουλα, πού δέν τῆς ἔλειπε τό τσιγάρο ἀπ' τό στόμα καί πού μιλοῦσε πάντα βραχνά. Οἱ τοῖχοι ἦταν κι ἐδῶ βαμμένοι μέ κόκκινη μπογιά, οἱ γυναῖκες πού κάθονταν μέσα ζυπνοῦσαν ἀργά καί βάφονταν μέ φκιασίδια μπροστά στό παράθυρο. Ξένοι ἄντρες μπαίνουν ἐκεῖ μέσα τή νύχτα ἢ φεύγαν μέ τόν ἥλιο, ρεμπέτηδες στό παρουσιαστικό, ἀνοίγοντας καβγάδες μέ τήν Τουρκοβασιλική, πού ξεφώνιζε ἀποπίσω τους μέ πρόστυχα λόγια.

Παράξενα πράγματα γίνονταν ἐκεῖ μέσα, μά ἐσεῖς δέν ξέραμε καθαρά τί συμβαίνει, οὔτε ρωτάγαμε ποτέ ὁ ἓνας τόν ἄλλον.

Οἱ ἄλλοι δυό πού μέναν μαζί μας, μ' ὄλο πού ἦταν μικρότεροι ἀπ' τό Νάκο κι ἐμένα, φαίνονταν πιό πονηρημένοι ἀπό μᾶς. Ὁ ἓνας εἶχε ἀδερφό χωροφύλακα μέ διετη θητεία, κι ἐκείνος ἐρχόταν συχνά ὡς ἐμᾶς ἀνάμεσα στίς βάρδιες πού φύλαγε.

—Μωρῆ, τί γραμματσούδικα παιδιά πού εἶστ' ἐσεῖς!, μᾶς πείραζε, καθώς τυλιγόταν μέ τή μαντύα του κάτω στά σανίδια. Ἄφῃστε με, μωρέ, νά κλείσω λίγο τά μάτια, γιατί ἔχω περесиᾶ, θά πάω σκοπός στίς φυλακές...

Ὁ ἀδελφός του μέ τόν ἄλλον, ἴσως ἐπειδή δέν εἶχαν συνηθίσει ἀκόμα τό κλίμα, ὄλο εἶχαν πονοκέφαλο κι ὄλο τούς ἔπιανε θέρμη. Ἄφηναν συχνά τό μάθημα στή μέση, γιατί δέ μπορούσαν νά σταθοῦν ἀπ' τό ρίγος, ἀπ' τήν «τρεμ' ντάνα», καί γυρίζοντας στό σπίτι τουλουπώνονταν μέ τή βελεντζούλα, τήν πίστρωναν γύρω ἀπ' τό κεφάλι καί βογγώντας στό πάτωμα περίμεναν νά περάσει τό κακό. Δέν εἶχαν ἐδῶ κανέναν δικό τους, οὔτε βρίσκονταν καμιά γυναῖκα ψυχόπονη, νά τούς βάλει στό μέτωπο πανιά μέ ξύδι, νά τούς φύγει ἡ καούρα. Μόνοι τους γιαιοπορευόνταν καί νομίζοντας πώς μ' αὐτά θά καταπέσει ἡ θέρμη.

Ὁ Νάκος εἶχε τήν ἰδέα πώς ἔκαναν κιόλας τόν ἄρρωστο γιά νά γλυτώσουν ἀπ' τά μαθήματα:

—Δέν εἶδες πώς ἄρρωσταίνουν κάθε δεύτερη μέρα; μέ ρωτοῦσε φιλύποτα, κάνοντας ὑπαινισμό γιά τά μαθηματικά πού τύχαιναν τίς ἴδιες μέρες.

Προτιμοῦσαμε νά πιστέψουμε αὐτό παρά πώς ὑπόφερναν ἀπό ἐλονοσία, καθώς διαπίστωσε ὁ σχολίατρος, πού δέν ξέρω πώς τόν ἀνακάλυψαν μονάχοι τους. Ἐμεῖς, πού εἶχαμε δυό χρόνια στό γυμνάσιο, δέν ξέραμε νά ὑπάρχει τέτιο πράμα ἀνάμεσά μας: ὁ καλός ἐκεῖνος λειτουργός ἔπαιρνε τό μισθό χωρίς νά θορυβεῖ γύρω ἀπ' τ' ὄνομά του.

—Νά ἰδεῖς πού θά μείνουν ἀπροβίβαστοι, προφήτευσέ ὁ Νάκος γιά τούς ἄλλους δυό, καθώς ἔγινε κιόλα στό τέλος τοῦ χρόνου.

Δέ θέλαμε νά δεχτοῦμε κανένα ἐλαφρυντικό στήν περίπτωσή τους, γιατί κι ἐμεῖς εἶχαμε βέβαια τό ἴδιο χάλι ὅπο μικρά, μά δέν καθίσαμε ποτέ νά δημιουργήσουμε ζήτημα, γιά νά λείπουμε ἀπ' τό σκολιό καί νά παίρνουμε ἀπουσίες. Ἡ ἐλονοσία ἔκανε τή δουλιά της κι ἐμεῖς τή δική μας.

Οἱ ἄλλοι δυό, ἀπ' τούς ταχτικούς πονοκέφαλους, δέν εἶχαν ὄρεξη νά διαβάσουν κι ὄλο βγαίνουν στήν ἀγορά. Τραβοῦσαν κατά τήν πλατεία, ἐκεῖ γύρω ἀπ' τά χάνια, ὅπου ξέραν πώς ἔρχονταν γυναῖκες ἀπ' τά χωριά μας κι ἀπλώναν τό σαμαροσκουτί ἢ τίποτε δίμιτο γιά πούλημα.

—Τί κάθεστε δῶ μέσα; μᾶς ἔλεγαν. Ἦρθε ἡ Λένη τοῦ Λαμπράκη, ἡ δέν ξέρω ποιά ἄλλη ἀπ' τό μαχαλά μας.

Μά ἐμεῖς εἶχαμε συνηθίσει πιά στήν ξενιτιά καί δέ μᾶς ἔκαναν τόση ἐντύπωση οἱ χωριανοί μας. Μᾶς ἀρκοῦσε νά βλέπουμε τυχαῖα στό παζάρι τούς ξανθομάλληδες Ζαρκαδαίους, πού ζοῦσαν ψηλά στή ράχη τοῦ χωριοῦ μας, τό Μαχαλιώτη μας

τόν Κίτσο Γιάννη, τόν πρατάρη, πού ὄλο τόν κουβαλοῦσαν στά δικαστήρια ἐξαιτίας τῶν λιβαδιῶν καί πού ὅταν μᾶς τύχαινε στό δρόμο ἔβανε τίς φωνές ἀνεμίζοντας τή λερή του μανίκα:

—“Α, ὄρε ζαλοβαρεμένα! Μάθεταν κάνα σακκί γράμματα ἢ ἀκόμα;

Ἦταν ἀνοιχτόκαρδοι, φιλόξενοι ἄνθρωποι οἱ βλάχοι καί κάνα Σαββατόβραδο ἔβγαινα ὄξω στά κονάκια, ὅπου εἶχα δικούς ἀπ’ τό μέρος τῆς μάνας μου. Εἶχαν ἐκεῖ τά καλύβια τους ὁ μπάρμπας μου ὁ Θύμιος, ἡ θειάκω ἡ Δημήτρω καί κάτι πρωτοξάδερφα ἀπ’ τή Φανερωμένη. Ἔτρωγα καλά ἐκεῖ, ἔπινα γλυκό γάλα καί ξαλάφωνα τό μυαλό μου ἀκούγοντας τά κουδούνια τῶν προβάτων στίς ἤσυχες πλαγιές. Γυρίζοντας ἔφερνα καί κανένα κομμάτι χλωροτύρι, γιά νά δοκιμάσουν κι οἱ ἄλλοι πού δέν εἶχαν συγγενεῖς κτηνοτρόφους.

Μά οἱ ἄλλοι δυό εἶχαν περιέργεια νά χωθοῦν στά μυστικά τῆς πολιτείας. Δοκίμαζαν φαγιά πού στοίχιζαν ἀκριβά, κι ἄς μήν εἶχαν περσότερα ἀπό μᾶς. Γεύονταν συχνότερα καί τό κρέας, τήν ἀπαγορευμένη τροφή. «Σήμερα ἔφαγα φρικασέ», τοῦ λέγαν. Τί τούς χρωστοῦσε!

Ἔνα μεσημέρι ὁ Νίκος (αὐτός πού θά δήλωνε μονιμότητα στό στρατό, θά γίνονταν μέ χρόνια ἀνθυπασπιστής, ὁ πρῶτος φυσικά τοῦ χωριοῦ μας!) μᾶς ἔβαλε, τό Νάκο κι ἔμένα καί τόν τέταρτο συμμαθητή μας, σχεδόν μέ τό στανιό, μέσα στό μπακάλικο τοῦ Μπακόλα, ὅπου σύχναζαν οἱ κιτρινοπρόσωποι καμπίσιοι μέ τίς ξυπόλυτες γυναῖκες τους.

—Βάλε μας ἀπό ἓνα κρασί!, διάταξε τόν ὑπάλληλο.

Ἦταν ἐκεῖνος μᾶς ἔφερε ἀπό μιά κούπα γεμάτη, ἐμεῖς, πού δέν εἶχαμε ξαναπιεῖ παρά μόνο ἀπό καμιά δαχτυλιά, στεκόμασταν τώρα ἀναποφάσιστοι καί σά μετανιωμένοι.

—Μιά καί κάτω!, δίνει τό σύνθημα ὁ Νίκος, ἀδειάζοντας τό μαυροκόκκινο γλυκόγευστο ὑγρό.

Δέν εἶδαμε πότε φτάσαμε κιόλας στό σπίτι, ἐμεῖς οἱ δυό μεγαλύτεροι τουλάχιστο. Ἔχοντας ἀκούσει πῶς μέ τό κρασί μεθᾶν καί κάνουν ζούρλιες, ἀρχίσαμε νά τρέχουμε σχεδόν, γιά νά μήν ξεσπάσουμε σέ καμιά τρέλα -Θεός φυλάξει! Ἔφτανε ἡ σπατάλη πού εἶχαμε κάμει.

Τό καθετί πού ξοδεύαμε χωρῖς νά μᾶς εἶναι ἀπόλυτα χρήσιμο, μᾶς δημιουργοῦσε κατόπι ἱστορίες μέ τή συνείδησή μας. Ἦ ταχτική τοῦ σπιτιοῦ μας, ἡ πατροπαράδοτη οἰκονομία γινόταν ἔλεγχος καί τύψη, ἠθική μας εὐθύνη.

Γιά νά μπορῶ νά παρακολουθῶ τά ἑβδομαδιαῖα φύλλα, ὑποβαλλόμενον σέ μαρτυρικές, ἀφάνταστες στερήσεις. Καί τιμωροῦσα ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό μου, ἀμείλιχτος κριτής του. «Σήμερα —ἔλεγα μέσα μου— ἔδωσες μιάμιση δραχμὴ γιά τό «Μπουκέτο». Λοιπόν δέ θά φᾶς στό μαγεριό οὔτε μεσημέρι οὔτε βράδι. Θά περάσεις μέ καναδυό πορτοκάλια ἢ μέ σαρδέλες παστές. Τό φαί, ἔτσι κι ἄλλιῶς, δέν ἔχει ἀξία. Τά περιοδικά ὅμως μένουν, στιβάζονται σάν τά προικιά». Ἀργότερα, ἐπειδή δέ τά ἔβγαζα πέρα μοναχός μου, κανόνιζα νά μοῦ ἀγοράζει τό «Θεατή» —ἄλλο μεταλλεῖο— κάποιος συμμαθητής μου ἀπέναντι ὑπηρεσίας. Μ’ εἶχε βάλει νά τοῦ γράψω ἓνα ποίημα μέ τ’ ὄνομά του (καλή ἀρχή!) πού δημοσιεύτηκε σέ κατώτερο περιοδικό, τή «Σφαίρα» κι ἀπό τότε πλήρωνε τή φιλοδοξία του ἢ καλύτερα τήν εὐγνωμοσύνη του σέ μένα μέ δραχμές ἕξι τό μήνα, ἐλπίζοντας πάντα καί σέ ἀνανέωση τῆς δικῆς μου συνεργασίας.

Ἔνα ἔξοδο γερό ἔκαμα γιά ἔντυπο, κι αὐτό θά τό θυμᾶμαι σ’ ὅλη τή ζωή μου. Εἶταν γιά τά ἔργα τοῦ Κρυστάλλη.

Ἐκεῖ στό βιβλιοπωλεῖο τοῦ Σκαμνέλου, ὅπου συχνάζαμε ἔμεις οἱ φιλότεχνοι καί πού ἀπορῶ πῶς μᾶς ἀνεχόταν ὁ μαγαζάτορας ἀφοῦ δέν εἶχε καμιά ὠφέλεια ἀπό μᾶς, βρισκόνταν στό ράφι δύο τόμοι μέ κόκκινο ξώφυλλο, πού εἶταν οἱ στίχοι καί τὰ πεζά τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, ἔκδοση Ἑστίας. Ἐπί καιροῦ τό ἔχα στό μάτι μου κι ὄλο ἔλεγα νά τ' ἀγοράσω. Ἀλλά δέν πετύχαινα μαζωμένα λεφτά. Κι οἱ μήνες περνοῦσαν, χωρίς νά μοῦ λιγοστεύει καθόλου ὁ πόθος, οὔτε καί νά νιάζεται κανένας ἄλλος γιά τὰ ἔργα τοῦ ἄτυχου Κρυστάλλη. Τέλος μιά μέρα πού εἶχα πάρει ἀπ' τό ταμεῖο τό μισθό τοῦ πατέρα μου, ἀποφάσισα νά ρωτήσω γιά τόν τύπο, ἐνῶ ἤξερα καλά τήν τιμή:

— Πόσο κάνει κείνο κεῖ;

Ἐὸ μακαρίτης (φαντάζομαι) Σκαμνέλος μοῦ ρίχνει μιά δύσπιστη ματιά —μονάχα γιά μελάνη μᾶς εἶχε μουστερηδες— καί κατεβάζει τούς δύο τόμους τινάζοντάς τους τή σκόνη:

— Εἴκοσιπέντε δραχές, πού γράφει ἀπέξω, καί διόμιση προμήθεια, τό ὄλον εἰκοσιεφτά καί μισή.

Ποῦ βρῆκα τή δύναμη νά τοῦ μετρήσω ὄλο αὐτό τό ποσό; Μέ τρεμάμενα δάχτυλα πῆρα τόν ἔντυπο θησαυρό κι ἔφυγα σά νά μέ κυνηγοῦσαν ἐριννύες. Γιά μέρες, γιά βδομάδες εἶχα τή συναίσθηση πῶς κριμάτισα βαριά, πῶς δέ θά ἔβρισκα συχώρηση σ' αὐτόν τόν κόσμο. Καί γιά νά ἐξιλεωθῶ, ἔκαμα πολυήμερη νηστεία μέ τίς φτηνότερες ἐλιές πού βρισκόνταν στήν Ἄρτα...

ΝΥΧΤΟΛΟΓΙΟ *

Τ. ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

Σ' αὐτό τόν κόσμο, γιά νά δροσίσουμε τά μάτια, τήν ψυχή —καμιά φορά κ' τό κορμί— τῶν ἀνθρώπων, ὑπάρχουνε τρία ποτάμια. Νερά χαριτωμένα, εὐλύγιστα μέσα στίς πέτρες, καθαρή ὁμορφιά. Ὁ Ἐρύμανθος (Ντουάνα) στά σύνορα Ἡλείας καί Γορτυνίας, πού ταχτικά τόν πέρναγε βγάζοντας τό παντελόνι του ὁ παπούλης μου ὁ Τζουλέκας. Ὁ Εὐῆνος (ποιό νά ἔναι τάχα τό παλιότερο ὄνομά του;) στό δρόμο γιά τό Μεσολόγγι, μετά τήν Παλιοβούνα. Ὁ Ἡπειρώτης Ἀράχθος, ἔξω ἀπό τήν Ἄρτα, ἰδιοκτησία, νομίζω ἀπό παλιά, τοῦ ποιητῆ Γιάννη Δάλλα.

* Ἀθήνα, 1990³, σ. 82-83.